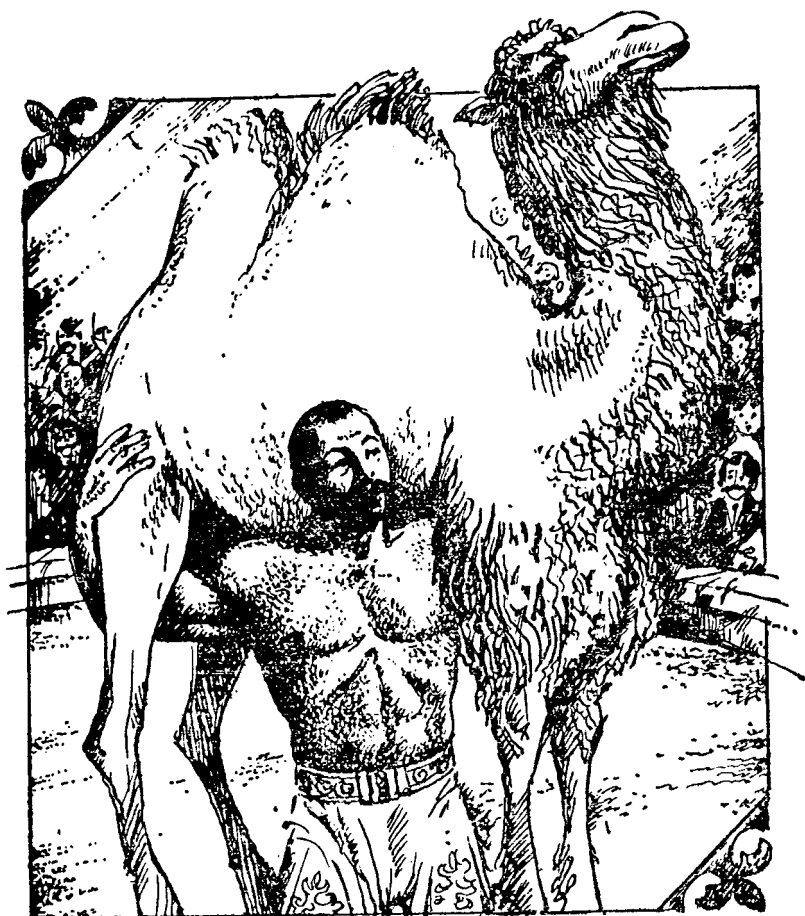

Собит Муқонов

ЧҶЛОҚ ПОЛВОҢ

С(Қоз)
М 95

Қозоқ тилидан
Носир Фозилов таржимаси

Иккинчи н а ш и

М.— А. $\frac{4803010000 - 23}{360 (04) - 87}$ 27—87

© «Юлдузча» нашриёти, 1987, (безаклар).

Бу кунда қирқ тўққизда менинг ёшим,
Бузар кезим қалъанинг тоғу тошин.
Кечаги сентябрнинг бозорида,
Кўтардим элик бир пут циркнинг тошин.
Тўпганишиб рус, қозоқ танг қолишди,
Қаҳрамоннинг авлоди, деб ушбу бошим.
Гаров қўйиб етмиш беш сўм, курашганда —
Синдирдим Карон полвон қовургасин.
(Чўлоқ полвоннинг ўз шегридан.)

«АЛП — ОНАДАН ТУҒИЛАДИ»

Бу овулнинг қишлови Қайроқли кўлининг бўйида,
қалин ўрмон ўртасига жойлашган эди.

Уша куни бу қайғу-ҳасратга ботган, кўз ёши булоқ-
дай оққан мазлум қишлов аҳлининг ғам-андухига гўё
шерик бўлгандай, жала қуйди, шамол гувлаб эсди.

— Қани, тез бўлинглар! Жўнанглар! Йўқолинглар! —
деб от устида аждарҳодай ҳайқирган полицаининг ҳаво-
га силтаган қамчини худди, булутлар орасида чақнаган
чақиндай пишқириб, талайларнинг орқасини тилиб ўтди.

Худди бўри оралаган қўйдек тўс-тўполон бўлган овул
аҳли қочиш учун бошқа жой тополмагандек, ҳозиргина
полицайлар ҳайдаб чиққан уйларига қараб қочишар эди.

Одамларни уй-уйларидан ҳайдаб чиқаролмай юрган
урядник:

— Енғин! — деб бақирди.

Овулнинг ҳар ер-ҳар еридан ҳавога куюқ қора тутун
ўрлаб, аланга ловиллай бошлади. Уй-уйларидан беихтиёр
чиққан одамларнинг оғзида биттагина сўз эди, холос:

— Хайр, жонажон қишловим, хайр!

Овул тинчгина яшаётган эди. Утган йили ёзда ўтка-
зилган сайлов пайтида овулда яшовчи бир гуруҳ одамлар
бўлисликка номзоди кўрсатилган Сиздиқ Тўқсонбой
ўғлига қаршилиқ кўрсатишган эди. Шундай бўлса ҳам,
у ўзини бўлисликка номзод қилиб кўрсатганларга ҳам,
сайловчиларга ҳам пора бериб, бўлислик лавозимига

сайланган эди. Қўлига муҳр тегиб амалдор бўлиб олгач, у овулида сайлов пайтида ўзига қарши чиққанлардан ўч олмоқчи бўлиб қўйган эди. Уша йиллари қозоқ дала-ларига одамлар кўчириладиган бўлиб қолиб кўчманчи-ларга ер сўраганларида, Сиздиқ бўлис уларни мана шу овулнинг ерига кўчириб келишни таклиф қилган эди. Шундан сал ўтмай, ер ўлчовчилар ҳам етиб келган эди. Бироқ овул одамлари бу ер ўлчовчиларнинг фарқига бормаган, ўзларича қиш ғамини еб ўтираверишган.

Куз кириб, одамлар ёз бўйи йиққан чўп ва хашакла-рини уйи теварагига уюшиб, қор учқунлаб қолиб қишло-вига келиб қўнишганда:

— Кўчасанлар! — деган кўнгилсиз хабар эшитишди.

— Нима учун? — деб сўрашди овулдагилар.

— Уч-тўрт юз хонадон деҳқонлар кўчиб келади.

Олди келиб ҳам қолди. Энди бу ерда ўшалар яшайди.

— Хўш, биз нима қиламиз?

— Бу билан бизнинг ишимиз йўқ. Қаёққа борсанглар бораверасизлар.

Овул кишилари: «Йўғ-э, жуда ҳам ундоқ эмасдир-ов», дейишиб бемалол ўтиришганларида, бири аравада, бири пиёда деҳқонлар кўчиб келиб қолишади.

Уша куни урядник ҳам етиб келиб овулни ёндириб кўчирди. Бўлган гап шу!..

Кўчиш учун тайёргарлик кўрмаган овул одамлари ҳанг-манг бўлиб қолиб, азбаройи урядникнинг қаҳрли важоҳати, ёнғин алангасига чидаёлмай уй-уйларидан чиққанлари билан тезда кета олмадилар. Беш-олти чақи-римча жойга бориб, тўпланишиб кенгашишди.

— Хўш, энди қаёққа бордик?

— Қаёқдан биламиз қаёққа боришимизни?

— Арз қилиб подшонинг олдигача бориш керак, — деди кимдир.

— Йўқ ердаги гапларни гапираверма! — деди ким-дир жаҳли чиқиб. — Фалон чақирим келадиган Кетрам-порга¹ бориб арз қиламан деганингда мана бу мункил-лаган қари-қартанглар, гўдак болалар қирилиб кетмай-дими? Аввало шуларга бошпана топишнинг чорасини кўриш керак. Шундан кейин арзнинг кетига тушсак ярашади.

— Шу гап тўғри, — дейишди одамлар. — Бироқ қани шунга бўш турган қишлоқ? Йигирмага яқин хонадонмиз, қаерга бориб сиғамиз?

¹ Петербург демоқчи (Тарж.)

— Атрофда овуллар кўп-ку. Ҳаммамиз бир жойга сифмасак ҳам, отлиқ овул оралаб, бир қиш яшаб чиқиш учун бошпана топармиз.

— Шундан бошқа чора йўқ.

Хотин-халаж, бола-чақа қалин қарагайзор ичига тикилган капа ва чайлаларда қолишди-да, эркаклар отлиқ овул оралаб кетишди. Бу ерда фақат Боймирза қолди.

— Ҳа сен нега бормадинг? — деб сўраганларга, у:

— Уғлимни излаб юрибман, — деб жавоб берди.

— Қайси ўғлингни?

— Нурмағамбетни-да.

— Ҳа, у қаёқда қолибди?

— Тойни ўргатаман деб эрталаб чиқиб кетган эди, ҳалигача тойи ҳам, ўзи ҳам йўқ. Асов той эди, майиб қилиб кетмаса эди.

— Шунинг илгарироқ айтсанг бўлмасмиди, кўпчилик бўлиб излашар эдик.

— Урядник тинч қўйдими? Энди эсимизни йиғиб оляпмизу.

Боймирзанинг шу тойдан бошқа оти йўқ эди. Қорамолдан ёлғиз чўлоқ ҳўкизи бўлиб, у ҳам кўлик, ҳам мол ўрнида эди.

— Ҳой, хотин, — деди у аёли Қалампирга одамлар тарқалгандан сўнг. — Ҳалиги ҳўкиз қаёқда экан, миниб бориб болани қидирсам. Тойи тушмагур майиб қилиб кетмаса яхши эди? Ишқилиб, омон бўлсин-да!..

— Кун бўйи тиним билмади, бечора. Яқиндагина бўшатган эдим, бу атрофда кўринмайди, дайдиб кетган бўлса керак.

Боймирза ҳўкизни топиб келди.

— Суғормаганмидинг, бой бўлгир? — деди Қалампир ҳўкизни кўрибоқ. — Қовурғалари ич-ичига кириб кетибди-ку? Бор, суғориб кел!

— Ёмғир ёғиб турганда ҳўкиз сув ичармиди?

— Шу ҳам гап бўлдими? Бор, суғориб кел!

Овул келиб тўхтаган жой ўтган йили кўчиб келган деҳқонларга бўшатиб бериб кетилган ер бўлиб, бу ердаги толзор орасида қудуқ борлигидан Боймирза хабардор эди.

У қўлига челак олиб ўша қудуққа қараб кетди. Энди ёмғир тўхтаб, булутлар сийраклаша бошлаган эди. Бироқ шамол қутурар, кун совуқ эди. Уфқнинг қизариб туришидан кун ботиб бораётгани маълум бўлиб турарди.

Қудуқнинг чеккалари ўпирилган, атрофи ботқоқ экан. Боймирза челакни ипга боғлаб қудуққа тушир-

моқчи бўлганда, ҳўкиз чанқаб қолган эканми, қудуқ тагидаги сасиб қолган сувнинг ҳидини олиб пастга энгашди. Боймирза челақнинг сувга тўлганини пайқаб, энди торта бошлаганда, елкасига биров туртгандай бўлди. Угирилиб қараса, ҳўкизи соз балчиққа сирганиб қудуққа қулаб тушяпти.

Шошиб қолган Боймирза челақнинг ипини оёғи билан босиб, ҳўкизнинг шохидан маҳкам ушлаб қолди. Сирганиб бораётган оғир ҳўкизни у қаёқдан тўхтата оларди дейсиз? У гуп этиб қудуққа қулаб тушди. Қайтанга Боймирзанинг ўзини ҳам олиб тушиб кетаёзди. Тирик жон эмасми, ўзини тўхтатиб қолишга ҳаракат қилиб кўрди. Бўлмади. Сув қудуқнинг ярмидан келар эди. Ҳўкиз боши билан тушса, ҳалок бўлиши турган гап. Ёлғиз ҳўкизи! Ундан ажраса тирикчилиги нима бўлади?

Боймирза жонҳолатда ҳўкизининг шохидан боғланган арқонни юқорига қараб тортди, ҳайтовур, бошини юқорига кўтариб олди.

Бахтига катта бир қора тол шундайгина қудуқ ёнида ўсган экан. Боймирза нам тегиб қотиб қолган арқонни бор кучи билан ўша толга илинтириб боғлади, ҳўкизнинг боши сувдан чиқиб қолди.

Бундан юқорироққа кўтаришга кучи етмади. Шундан кейин нима қилишини билмаган Боймирза: «Қа-лам-пир!.. Ҳой Қа-лам-пир!» деб қичқира бошлади.

Чолининг товушини эшитиб Қалампирнинг жон-пони чиқиб кетаёзди. «Нуржонгинам бир кори ҳолга учрабди-да», деб бор кучи билан чопди. Унинг кетидан овулдаги хотин-халаж, болалар ҳам югуриб кетишди.

Қалампир Боймирзани энг қаттиқ уришганида «бор бўлгир!» деб қўя қоларди. У етиб келиши билан аҳволни тушунди-да:

— Бор бўлгир-ов! — деди ўзига келиб. — Кайфимни учирдинг-ку. Бу ёққа тур!

Боймирза унинг нима учун «Бу ёққа тур!» деганини тушунолмай ҳайрон бўлиб турганда, Қалампир ҳўкизнинг шохига боғланган арқонни маҳкам ушлади-да, қудуққа энгашиброқ «Ҳауп!» деб тортди. Ҳўкизнинг шохи қўлга илинар даражада юқори кўтарилиб қолди.

— Арқоннинг учини оёғимга ўра! — деди аёли Боймирзага.

— Нима учун?

— Нима ишинг бор? Ўра дегандан кейин ўрайвер-да! Тез бўл!

Боймирза ҳайрон бўлиб арқонни оёғига ўради, Қалампир тагин сирғалиб чиқиб кетмасин, деб арқоннинг учини бир оёғи билан босди. Кейин энгшиб ҳўкизнинг шохидан маҳкам ушлаб, қудуқдан тортиб олди...

Бу гап эл орасига тезда тарқалиб кетди. Чиндан ҳам у бақувват аёл эди.

Боймирзанинг дурадгорлик ҳунари ҳам бор эди. У ёғоч уй қураётган маҳалларида Қалампир унга ёрдамлашар, бир одам зўрға кўтарадиган хариларни даст кўтариб олиб берар, буни кўрган одамлар ҳайрон қолар эди. Энди эса ҳўкизни қудуқдан тортиб олганини кўргач, одамлар баттар ҳайратда қолди. Қудуқ атрофини ўраб олган одамларга мақтанганнамо қараган маҳалида, кўзи одамлар орасида турган Нурмағамбетга тушиб қолди.

— Чироққинам! — деди у қувониб. — Қаёқларда юрибсан, бўталоғим? Бу ёққа кел-чи? Кайфим учди-я йўқлигингни эшитиб!..

Оқ сариқ, қирра бурун, ўткир, қора кўзли бола ҳадеганда онаси олдига келавермагач, хотин-халаж: «Бор онангнинг олдига», дейишиб итаришган эди, бола орқасига тисарилди.

— Кичкинагина бўлиб кучлилигини қара-я! — дейишди аёллар, — ҳалитдан зилдай оғир-а! Қоққан қозикдай ўрнидан жилай демайди!

— «Алп онадан туғилади, от биядан...» дейишади-ку, — деди бир кекса аёл, — «Сув бурун»¹ га тортган бўлса барзангидай йигит бўлади. Қадди-қоматини, гавдасини кўрмайсанми? Худди қуйиб қўйгандай келиннинг ўзгинаси! Туф, туф, ёмон кўздан асрасин!..

Қалампир ўн тўртта фарзанд кўрди. Шундан ҳаёт қолганлари узатилган икки қизи, Тўлебой деган ўғлию Нурмағамбетгина холос. Нурмағамбет кенжаси. Шунинг учунми ё фарзандлари ўла-ўла юрак олдириб қолганиданми, ҳар қалай, Нурмағамбет деганда Қалампир гирдикапалак бўлиб қолади. Нурмағамбет беш ёшга тўлгунча онасини эмди. Мана, ўн бир ёшга кириб қолса ҳамки, кечқурун ётиш олдида онаизорининг кўкрагини бир марта, эрталаб туриш олдида бир марта ҳидламаса, кўнгли жойига тушмайди. Нурмағамбет кўз олдидан сал нари кетса, Қалампир уни дарров соғинади. Ўғлининг икки чаккасидан ўпмаса хумори тарқамайди.

¹ Ёши каттароқ аёллар Боймирзани калака қилиб «Сув бурун» деб аташарди.

Мана, бугун ҳам худди шундай соғинган Қалампир уни қудуқ ёнига чақирган эди, бола ҳадеганда кела қолмади. «Бу нимаси?» деб ўғлининг олдига яқинлашган эди, у орқасига тисарилиб:

— Кўк кучугим қани? — деб қолди.

Қалампирдан эса садо чиқмади.

— Туримтой¹ қани?

Қалампир яна индамади.

— Ёниб кетдимми? — бу гал боланинг товуши қалтираб чиқди.

Қалампир яна индамагач:

— Эҳ, аттанг, — деди Боймирза. — Бояги тўс-тўполонда эсимдан чиқиб кетганини қара. Кўк кучук билан Туримтой капанинг ичида қолиб кетаверибди-я!.. Ёниб кетди-я, бечоралар!

Нурмағамбет турган жойида ҳўнграб юборди, у юзини кафтлари билан босганича чопа жўнади.

Худди ёрилай деб турган ярадек, Нурмағамбетнинг йигиси одамларнинг қайғусини янгилаб юборди.

— Эсиз қўниш жойимиз! Эсиз қишлоvimиз! — деб йиғлай бошлади одамлар.

КЕК

Боймирза ёз бўйи бир бойга ёғоч уй қуриб бериб, меҳнат ҳақи учун той олиб, овулига эндигина келган маҳали эди.

Жийрон қашқа той сал кенжароқ туғилганига, жуссаси мўъжазроқ бўлишига қарамай, икки қулоғи найзадай осмонга санчилган, қуйруқ-ёли укпардай майин, ўзи тикмачоқдай семиз, тўрт оёғи қоқилган қозикдай тип-тикка, сулув экан.

Тойни кўриб Нурмағамбет ўзида йўқ хурсанд бўлди, кичкинагина жуссасини еру кўкка сиғдиролмай уёқдан-буёққа чопди, сакраб ўйнади, кўм-кўк майса устига думалади. Албатта, унинг бунчалик хурсанд бўлишининг сабаби бор эди.

Утган йили ёзда шу атрофдаги овул кишилари болаларини суннат қилишди. Суннатга ётиш олдидан болалар ўзларига атаб олинган отлари ёки тойларини минишиб, ким ўздига ўйнашди. Тойи бўлмагани учун Нурмағамбет уларга қўшилолмади. Оти, тойи йўқ бошқа болалар ҳа-

¹ Қуш. (Тарж.)

лиги отли, тойли болаларнинг чопишганларини томоша қилишиб кетларидан югуришиб кетган маҳалларида, Нурмағамбет ўтовга кириб юз тубан ётиб олди. Бўсағада ип йигириб ўтирган Қалампир ўғлининг нима учун хафа эканини сезиб, билдирмай кўз ёшларини артди.

Шу пайт Боймирза кириб келди-да, эркаклиги тутиб кетиб Қалампирни уриша кетди:

— Нега кўз ёши қиласан, ношукур банда? Бу пай-
ғамбарнинг суннати! Ундан кўра, хўжанинг қўлини енгил қил, деб тила!

Одатда, болага от миндирмай суннат қилиш, унга «умр бўйи от минмай ўт!» деган билан баравар. Шуларни ўйлаб қайғусини ичига сиғдиrolмай ўтирган Қалампир бирдан Боймирзанинг юзига сапчиди:

— Ана, болангни кўриб қўй! — деди у аламидан бўғилиб. — Тўқсонбойнинг уйини қурганинда худди тўнгиб ўладигандай тўн олдинг! «Келаси йил Нуржонни суннат қиламиз, тўн олма, той ол», деб қайта-қайта айтдим, тингламадинг. Уғлингнинг шаҳдини қайтардинг, бор бўлгир!..

Қалампирнинг томоғига бир нима тиқилиб, гапининг бу ёғини айта олмади. Унинг Боймирзага айтмоқчи бўлган гаплари кўзларидан ёш бўлиб оқди.

Боймирза ўғлини суннатга зўрға кўндирди-ю, ўзича қасам ичди. «Келаси йили агар омон бўлсам, ёнимдан қўшиб бўлса ҳам меҳнат ҳақимга той олганим бўлсин!»

У ваъдасининг устидан чиқиб, қилган меҳнати эвазига ёнига болтасини қўшиб бериб, ҳали айтган тойни олиб келди.

— Мана, суннат тойинг, чироғим! — деди у олдига чопиб чиққан ўғлининг юзларидан ўпиб. — Бултур минмаган бўлсанг, бу йил минасан, болам! Фақат яхшиликка мин!

Гапларга қараганда, Боймирзанинг отаси довьорак, ботир киши ўтган эмиш. Боймирзанинг пешонасига от битмаса ҳам, ўша отасидан қолган — ялпоқ қоши кумуш билан қопланган эгар-жабдуқларини эҳтиёт қилиб, уйининг тўрига илиб сақлаб келар эди. «Бу қутлуғ буюм...» деб у хотин-халажни яқинлаштирмас эди.

Остонасига жийрон қашқатой келиб бойлангач, Нурмағамбет қувончи ичига сиғмай шу эгарни олиб чиқди.

— Болам, сал сабр қил. Той сеники, ҳеч қаёққа кетмайди, сал ўссин! — деди Боймирза. Қалампир эрини жеркиб берди:

— Жим ўтир, нима, той болагинамдан ортиқми? Болам омон бўлсин. Минавер, чироғим! Аввал каттароқ бир болага миндириб ўргатиб ол. Тагин ўзим минаман деб йиқилиб тушма?!

Ташқарида тойнинг атрофини бир тўда катта-кичик болалар ўраб олган экан. Нурмағамбет каттароқ иккита болага тойнинг боши, қулоғидан маҳкам ушлатиб қўйиб, устига эгар солди.

— Ё бобожон, ўзинг мадад бер! Чироққинамнинг умрини узун қил, яратган! — деб Қалампир бўсағада кўз ёши қилди.

Боймирзанинг дилида ҳам шу гаплар бору, бироқ ичидагисини сиртига чиқармай, тойга эгар ураётган болаларга ёрдамлашди.

— Қани, бировинг миниб ўргатиб беринглар-чи... — деди у.

Боймирза эгар урилган тойнинг қулоғидан маҳкам ушлаб болаларга қараган маҳалда, Нурмағамбет ирғиб миниб олди.

— Чироғим, йиқиласан, туш! — деди Қалампир ташқарига чиқиб.

— Нима деяпсиз, ойи! — деди бола сал ранжиб. — Тилаб олган тойимни бировга миндириб жинни бўлибманми?

Нурмағамбет бир қимтинган эди, той бир интилиб Боймирзанинг қўлидан чиқиб кетди. Той осмонга сапчиди. Қалампирнинг кайфи учди:

— Вой, қулайди бола!

Той осмонга сапчиди, бироқ бола йиқилмади. У тойнинг тизгинини қисқароқ ушлаб қамчини билан бағрига солди. Қамчи зарбидан ҳайиқдимми ё болани йиқитишига кўзи етмадимми, той энди олдинга қараб чопиб кетди ва бирпасда қалин ўрмон панасига ўтиб кўздан ғойиб бўлди. Боймирза «тагин боласи тушмагур қулаб-нетиб юрмасин», деб бировнинг отини олиб кетидан борса, Нурмағамбет аста йўртиб юрган экан. Той анча бўшашиб қолибди.

— Кечикмай қайт, болам. Кўп чопсанг, тойинг оқсаб қолади, — деб Боймирза овулига қайтди. У келса урядник одамларни кўчираётгани устидан чиқиб қолди. Буни кўрган Боймирза «Байтал эмас, бош қайғи» деганларидай, боласи эсида йўқ, ўз бошининг қайғуси билан бўлиб, ўт тушган овул билан кўчиб кетди...

Отаси, тез қайт, деб тайинлагаан бўлса ҳам, бола тез қайта қолмади. Бир оздан сўнг тойни тамом

ўргатиб олди. Сўнгра, тойим оқсаб қолмасин, деб гоҳ йўрттирди, гоҳ елдирди...

Кеч кириб овулига тойини аста йўрттириб келар экан, ўзини дунёда энг бахтли деб ҳис қилди. Унинг ёшлиқдан эрмаги фақат Туримтой билан қирғийга бедана, тўрғай овлатиш эди. У шундай пиёда ов қилиб юрган кезларида «афсус, битта тойим бўлганда!» деб орзу қилар эди. Мана, ўша орзуси ушалди.

Кузда бир бойга қарашли қўйларининг жунини қирқишганида меҳнат ҳақи учун бўрибосар кўк чўлоқ тозисининг кучугини олган эди. Нурмағамбет ўша кучукни кўтариб келар экан: «Бу кучук беш ойда қуён овлашга ярайди, келаси йили бўрига солса ҳам бўлади. Энди уни қандай қилиб пиёда овга олиб чиқаман!» деб ўкинган эди. «Мана, энди отим бор, қушим бор, итим бор, энди мендан бахтли ким бор?» деб хаёл қилди Нурмағамбет.

Қаршидан эсаётган шамол унинг димоғига ёнгин дудини олиб келди. Бола хаёлдан бошини кўтариб, овули осмонига ўрлаётган қуюқ қора тутунни кўриб қолди. Ёнгин бўлиши боланинг хаёлига ҳам келмаган эди, шунинг учун ҳам у: «Совун учун олабўта ёндиришаётган бўлса керак» деб тахмин қилди.

Аста ёмғир сепалай бошлади. Бола овулига тезда етиб олиш учун тойини қистади. Чопа-чопа чарчаб қолган той, ҳадеганда йўртмай қийшанглайверди. Жала қуйди. Ҳали кўникмаган тойини қийнашга кўнгли бўлмади чоғи, бола тойни бошқа саваламади...

Овули ёнаётганини кўриб боланинг кайфи учиб кетди! Овул туташ ёнар эди!.. Бироқ негадир, на бирор жон, на мол кўринарди! Овул бўм-бўш!.. Ёнаётган уйларнинг деворлари, томлари ўпирилиб тушарди!.. Жала энди сал тинай деди. Бироқ жала ёнгинга заррача ҳам монелик қилолмас, қайтанга мой қуйилаётгандай авж олар эди.

— Бу нима?!

Қўрққаниданми ё қоп-қора тутунданми, ҳар қалай, боланинг нафаси бўғилиб, ўпкаси қисила бошлади.

Тойи ҳуркиб ёнаётган уйларга яқинлаша олмагач, уни бир бутага боғлаб, ўзи югурганича уйига борди. Отаси билан онасини бақириб чақирди. Ҳеч ким садо бермади.

Қаёққа кетишибди?!

Нурмағамбет ловиллаб ёнаётган алангага анграйиб қараб турган маҳалда, чайлага ўхшатиб қурилган уйнинг томи ўпирилиб тушди. Боланинг эсига дарҳол

Туримтойи билан кучуги тушди. Уларга жони ачиб, оловга ўзини урмоқчи бўлиб бир интилди-ю, тўхтаб қолди.. «Овул ёнғиндан қочган бўлса керак. Отам билан ойим нима учун Туримтой билан кучукни ташлаб кетди экан? Йўғ-э, ташлаб кетмаган бўлса керак!» деб ўйлади у.

Шу хаёл билан келаётганида, олдидан бир салт отлиқ чиқиб қолди. Бу қозоқ тилини яхши биладиган, «Баске» деган фельдшер эди.

Бола уни кўриб ҳўнграб юборди.. Фельдшер уни юпата олмади.

— Эй, зolim подшо, халқни мунча йиғлатиб қўй-масанг! — деди у болани бағрига босиб.

— Куйдирган ким, оға? — деб сўради бола йиглаб туриб.

— Подшо!

— Қанақа подшо?

— Элу юртни сўрайдиган подшо-да..

— Биз унга нима ёмонлик қилибмизки, уйимизни ёндиради?

— Катта бўлиб эсинг кирганда айтаман буни, ўғлим. Ҳозир ёшсан, тушунмайсан бунақа гапларни. Овулинг «Қайингшўқ» да. Тез боргин. Ота-отанг кидиришаётган эди. Кел, тойингга миндириб юборай.

Йиглаб, бўгин-бўгини бўшашиб кетган болани фельдшер тойига суяб миндирди-да, ўз йўлига кетди.

«Аттанг, Туримтой билан кучугимни сўрамабманда, Баске огамдан» деб ўкинди бола узоқлашиб қолганида.

Кучуги билан Туримтойдан кейин боланинг бошини қотирган нарса — подшо эди. «Подшога овулимиз нима ёмонлик қилибди? Нима учун у овулимизни ёндирди?» Уйлай-ўйлай бу гапнинг тагига етолмади бола.

У подшо деган гапни илгарилари ҳам бир-икки бор эшитган, бироқ унинг қаерда туриши-ю, нима иш билан шуғулланишини яхши билмас эди. Ҳалигина уни фельдшер «ёндирувчи!» деб кетди. «Шу гапга қараганда подшо шу атрофда бўлса керак, — деб ўйлади бола. — Агар шу атрофда бўлса, ёндирувчи эканлиги рост бўлса, Туримтойим билан кучугим ёнган бўлса, унинг ўзини ҳам ўша кучугим билан Туримтойимдай куйдирмасам, дунёда юрмаганим, Нурмағамбет отимни бошқа қўйганим бўлсин!»

ЁНҒИН

«Подшо» деган сўз Нурмағамбетнинг қалбига нинадай санчилиб, тинчлик бермай юрди.

Фельдшер яна бир келганида, подшонинг қўлга тушмаслигини, бу ерда унинг амрини бажарадиган урядник эканлигини айтиб кетди.

Фельдшер кетди. Унинг «Подшонинг амрини бажо келтирган одам — урядник», деган сўзини эсида сақлаб қолди. Энди унинг бутун фикри ёди урядникдан ўч олиш бўлиб қолди. Бироқ урядникка кучи етмаслигини яхши билар эди.

— Хўш, энди нима қилиш керак? — деди ўзига-ўзи ва бу саволга ўзи жавоб берди. — Ёндириш керак.

Бола шу қарорга келиб — кўчиб кетган эски Қайроқли овулига борди-ю, урядник яшайдиган уйни топди. Энди қулай фурсат кута бошлади. Қулай фурсат эса ёз фасли эди. Бу пайтда ҳамма нарса қурғоқ бўлади.

Ёз ҳам етиб келди... Нурмағамбет тагин бир Туримтойни тутиб, ўргатиб, бедана, тўрғай ови қила бошлади. У шу ишлар билан банд бўлиб уйига икки-уч кунда бир келадиган бўлди. Овга гоҳ отда, гоҳ яёв чиқарди. Йиллар ўтаверди. Қалбида маҳкам ўрнашиб қолган кек ҳали ўчганича йўқ. У ўн тўрт ёшга чиқди. Кунлардан бир куни у беш ёшга тўлган тойини минди-да, Туримтойини қўлига олиб жўнаб кетди. Бу сафарги мақсади ов қилиш эмас, урядникнинг уйига ўт қўйиш эди. Шу ниятда чўнтагига бир қути гугурт солиб олганди. Қайроқли овулини айланиб ўтиб, овулга яқин жойдаги қалин қарағайзор ичига кириб ўтирди.

Одамлар уйқуга кетган маҳалда у Туримтойни қарағайнинг бутасига қўндирди-да, Қайроқлининг кўчасига кирди. Чилланинг иссиқ кезлари, анчадан бери ёмғир ёғмагани учун ҳаммаёқ қурғоқчилик эди. Бунинг устига, кечқурун аста эсиб турган шамол кечасига бориб зўрайди. Нурмағамбет шаҳар чеккасидан айланиб ўтиб, урядникнинг қамиш томли уйи олдига келди. Унинг уйи бир чеккада, шамол тегадиган жойда.

Бола томга ўрмалаб чиқиб, қамишга гугурт чаққан эди, шамолда бирдан лов этиб ўт олиб кетди.

«Боплаб ўчимни олдимми?» деб ўйлади у. Бола чопиб бориб отига мингунча, қип-қизил аланга баландга ўрлаб кетди. Узи эса қалин қарағайзор ичига беркиниб томоша қила бошлади... Бир лаҳза ичидаёқ қишлоқ аланга ичида қолди... Боланинг қулоғига молларнинг маъ-

рашганлари эшитилиб турди. Атроф-теварақда куйган гўшт, ёғ ҳиди анқиди. Бу ёқимсиз ҳидлардан боланинг кўнгли озиб, боши айлана бошлади...

Бирпасдан кейин бола ўзига келиб, ёнаётган қишлоқни ўчириш қўлидан келмаслигига ақли етгач, отига миниб қочиб қолган эди... Аммо хаёли ҳамон ёнгинда эди. Қишлоқдан узоқлашган сари аъзойи баданини ачиниш, афсусланиш ҳисси ўт бўлиб куйдира бошлади.

Фельдшер Баске бир гапида: «Бу қишлоқдагиларни подшо зўрлаб ҳайдаб олиб келган» деган эди. «Эҳтимол, шу гап ростдир, — дерди Нурмағамбет эси кириб, улғайиб қолган маҳалида. — Уларни қай аҳволда ҳайдаб келишганини ўз кўзим билан кўрганман-ку: яёв, оч-яланғоч...»

Мана шундай ҳайдаб келинган деҳқонларнинг ҳаёт учун қандай курашаётганларини, уйларини қандай азоб билан қурганларини, қандай экин экиб, уни қандай йиғиб олганларини Нурмағамбет ўз кўзи билан кўрди. Дастлаб уларга ётсираб қараган қозоқлар, кейин-кейин ўрганишиб, ҳатто баъзилари ёлланиб уларнинг уйларини ҳам қуриб беришган, аралашишиб кетишган, меҳнатда бир-бирлари билан дўст тутинишиб, бирининг камига иккинчиси қарашиб, тотувлашиб кетишган эди. Мана шулар орасида Нурмағамбетнинг отаси Боймирза ҳам, оғаси Тўлебой ҳам бўлган. Онаси Қалампир бўлса, уларнинг чопонларини тикиб берган. Шундай қилиб, қўшни бўлиб қолган бу қишлоқ кўпчилик камбағал қозоқларнинг жонига оро кирган, илгари олисдан топиладиган нонини яқиндан арзон баҳода топиб ейдиган бўлиб қолган эди. Илгари Нурмағамбетларнинг оиласи йил бўйи болта чопиб хизмат қилса ҳам қорни тўймас, ҳатто оғаси Тўлебой овул бойлари эшигида ишласа ҳам, ёлчимас эдилар. Деҳқонлар келганидан сўнг уларнинг ишларига қарашиб, нонгагина қоринлари тўядиган бўлиб қолган эди. Илгари онасидан пишлоқ сўраб йиғлайдиган эрка Нурмағамбет ҳам оғзини тўлдириб нон ейдиган бўлди...

Боймирза Баскенинг уйида кўпроқ ишлар эди. Бутун овул кишилари уни «Баске» деб аташган. Аслида унинг исми Василий Петрович Курганов эди. Бу ерга у ёш пайтида, фельдшерлик курсини битириб келган. У ўзининг қаерда туғилганини айтгани билан, барибир бу ердаги оми халқ тушунмас эди. Дастлаб келганида Василий бир оғиз ҳам қозоқча сўзлай олмасди. Кейинчалик сувдай гапирадиган бўлиб, одати, одоби яхши бўлгани

учун худди овулнинг ўз боласидай аралашиб кетди. Сўнгра овул қизига уйланди, бола-чақали бўлди. Катта боласи Антон йигирмага кирди, ундан кичиги — Андрей Нурмағамбет билан тенг. Ундан кейин эса икки-учта майда болалари ҳам бор...

Илгари Курганов яқин бир қишлоқда яшар эди. Қайроқли ташкил этилганидан сўнг, хизматига яқин бўлгани учун шу жойга уй қуриб, оиласи билан кўчиб келган эди. Бу уйни қуришда ҳам Боймирза билан Тўлебой ёрдам қилди. Экинни ҳам ўшалар экиб беришди. Шундай қилиб, Кургановлар оиласи билан Боймирза оиласи жуда ҳам яқинлашиб, қариндошдай бўлиб кетишди.

Кургановнинг гапидан кейин урядникнинг уйига ўт қўйган Нурмағамбет урядникнинг уйи билан бирга Кургановнинг уйи ҳам ёнишини хаёлига келтирмаган эди...

Мана энди кўпчиликнинг уйи билан бирга Кургановнинг уйи ҳам ёниб кетяпти... «Фақат уйигина ёнса-ку майли-я, — деди у от устида қочиб кетаётиб, — жони ёнса нима бўлади?!»

Бу хаёлдан ўзи ҳам ёнгин ўртасида қолгандай бўлди, ақлидан адашиб, от устида зўрға ўтириб келарди...

Кейинчалик эшитса, ёнгинда куйиб ўлган одам бўлмабди-ю, яраланганлар анча экан. Шу жумладан, Курганов ҳам... оғир яраланибди-ю, оила аъзолари омон қолибди. Моллари ёниб кетибди. Мол-жонидан ажраб қолганлар ҳам оз эмасмиш. Қишлоққа ўт қўйган номаълум одамни жабр кўрганлар қарғар эмиш! Нурмағамбет шу гапларни эшитиб: «Уволларинг подшога! Сенларни ҳам, бизларни ҳам куйдириб, ёндираётган ўша подшо!» деди ичида.

УРАДАГИ БҮРИ

Қуёш ботиб борарди... Кундузи қор ёғишдан тўхтаб, шамол тинди. Осмон оқ сур булутлардан ариб, қишнинг юзни чимчилайдиган аччиқ аёзи бошланди.. Овул кишилари молларини қўраларга қамаб уй-уйларига кириб кетишди.

Худди шу маҳалда, овул сиртида Боймирза далада якка, худди қоровулдай қаққайиб турар, унинг кичкина кўзлари ўрмон томонга тикилган эди.

— Ҳой, нима қилиб турибсан уйга кирмай? — деди кул тўкиш учун чиққан Қалампир.

— Болангни кутиб турибман.

— Қайсисини?

— Нурмағамбетни-да.

— Вой шўргинам қурсин, мен уни овулда ўйнаб юрибди десам, ўша эрталаб кетганича ҳали келгани йўқми?

— Тўлебойни юборган эдим, топиб кел деб. Ҳамма болалар уйларида эмиш. Нурмағамбетни йўқ деб қайтиб келди.

— Шу бор бўлгир бола доим излатгани-излатган! Шу бор бўлгир ўрага тушиб кетмаса яхши эди. Қўй, десам қўймайди, бор бўлгир! Қуён овлайди, қур овлайди, ҳайтовур, уйда ўтирмайди!

— Бўлмаса, мен қидирай, сен овқатингга қара. Тоза совуқ қотгандир. Иссиқ овқат ичсин. Бир гап бўлгандир-ов. Бўлмаса, бундай пайтда уйга келмай қолмасди.

Қалампир уйга кирди. Боймирза ўрага қараб жўнади...

Воқеа бундай бўлган эди: бу йил бўрон кўп бўлди. Натижада, қарагайзорнинг бўрон турадиган томонида қор уюмлари пайдо бўлди. Ўша уюмларнинг панапанасида қуён юрадиган жойга, Нурмағамбет киши бўйи келадиган ўра қовлади. Уранинг оғзини тор, ичини кенг қилиб, ичига сомон солиб ёндирди, ўра ичидаги қор эриб, силлиқ бўлиб қотди. Шундан кейин ўранинг устига шох-шабба ташлаб, хашак билан ёпиб қўйди. Қуёнлар ўра устидан ўтаётиб қулаб тушаверди...

Нурмағамбет узун таёқча учига ипдан тузоқ қилиб боғлаб, ўрага тушган қуённи илиб олди...

Бугун эрталаб одатдагидек ўрага борса, унинг оғзида хашак ҳам, шох-шабба ҳам йўқ. Ура ичига энгашиб қараса, қулоқларини диккайтириб бир нима ўтирибди. Бу нима бало экан деб тикилиброқ қараган эди, елкасида отнинг ёлидай ёли бор, тушмуғи ярим газча келадиган, катталиги худди тойдай, қора қулоқ бўри ўтирибди!..

Бўри Нурмағамбетни кўриб ириллади.

Нима қилиш керак?

У овулда «Полвон бола» аталиб кетган эди. Яқин ўртада у билан кураш тушадиган бола қолмаган, ҳаммасини йиқитарди. Шунинг учун ҳам уни «Ботир бола» деб ҳам аташарди. Овулдаги болалар той ё қунон ўргатар бўлса, дастлаб Нурмағамбет олдига келишарди. У ёш бўлишига қарамай, тойнинг қулоғига маҳкам ёпишиб олар, устига чаққонлик билан миниб олганидан сўнг эса, той, қунон уёқда турсин, ҳатто от сапчиса ҳам устидан тушира олмасди.

«Одамлар уни «Полвон бола», «Ботир бола» дейишган сари, у ўз кучини кўрсатишга ҳаракат қилар эди.

Ура ичидаги бўрига қараб туриб, Нурмағамбетнинг нафсонияти қўзиб кетди. «Буни ўзим ўлдирмай бировга ўлдиртирсам, мени ким полвон дейди? — деб ўйлади у. — Эратага буни эшитиб бошқа болалар мазах қилишмай-дими? Қўй яхшиси, ўзим ҳаракат қилиб кўрай».

Нурмағамбет чўқморли таёқчаси билан бўрини итариб юборган эди, у ириллаб таёқнинг учини тишлаб олди. Нурмағамбет таёқчасини суғириб олмоқчи бўлган эди, таёғи майишиб синай деди.

Жаҳл устида бор кучи билан «Ҳауп!» деб тортганида орқасига гуп этиб йиқилиб тушди. Таёғига қараса, хайрият синмабди. У ўрнидан учиб туриб ўрага энгашди. Бўри болага боягидай ҳайбат қилиб ирилламади, худди унинг вожоҳатидан ҳайиққандай, ўра ичини гир айланиб тепага сапчиди ва олдинги икки оёғи ўра оғзига яқинлашиб қолди. Шу пайт тумшуғига таёқ билан бир туширди. Орқа оёқлари тойиб кетдими, ё таёқ тумшуғига қаттиқ тегдими, ҳар қалай, орқасига қараб гуп этиб йиқилди.

Нурмағамбет таёқ учи билан човига тагин туртди, бўри учиб туриб таёқни яна тишламоқчи бўлган эди, бола чаққонлик билан тортиб олди.

Бўри энди тепага сакрашни қўйди. Кўзларини олайтириб қараганча, ўранинг камарига бағрини бериб жим ётар, фақат бола таёқчаси билан итарганидагина тишларини тиржайтириб ириллаб таёқни тишлашга ҳаракат қилар эди.

— Нима қилиш керак?

Шу маҳал боланинг кўзи бўрининг тумшуғидан сизиб оққан қонга тушиб қолди.

— Аҳа, яраладимми? — деди у. — Энди мендан қутулиб бўпсан! Балки ёзда ёлғиз бузоғимизни еб кетган сендирсан?

Бўри «Хўш, мен бўлганимда қўлингдан нима келарди?» дегандай тишларини иржайтирди.

Боланинг белбоғида қинда мугиз дастали ўткир пичоғи бор эди. Бу пичоқни овулдаги темирчи уста унга: «Ёрдамлашганинг, босқонимни босишиб юборганинг учун», деб тоза пўлатдан ясаб берган эди.

Ҳозир шу пичоғи эсига тушиб қолди-ю, қинидан суғуриб олиб, узунлиги бир газча келадиган энлик қайишдан тасма тилди, таёқ учига тасма билан пичоқни маҳкам боғлади...

Бола «юрагинг мана шу дукиллаб турган жойда бўлса керак», деб таёқчаси билан ўша жойини мўлжалга

олиб санчди. Бўри бир сакраб тушди-ю, айланиб пичоқ қадалган жойини ялай бошлади, унинг қалин юнгида сизиб чиққан қон қоронғи ўрада энди ёна бошлаган оловдек қизариб кўринар, унинг сур юнгида узун қизил йўл солиб пастга томчилар эди...

— Энди тамом бўлгандирсан, — деди бола. — Пичоқ санчмаёқ қўя қолай.

Бола тепадан энгашиб ўра ичига қаради. Бўрининг гавдаси дириллар, думи ликиллар, оғзи катта очилиб титрар эди. Шу алфозда бир оз ётди-да, жим бўлиб қолди.

«Улдимикан ё ўлмадимикан?» деган фикрда бола таёқчасининг учи билан аста туртган эди, бўри қимирламади. Улганига қаноат ҳосил қилгач, терисини шилиш пайига тушди. Таёқчасининг учига сиртмоқ қилиб, бўрининг бўйнидан юқорига тортиб кўрган эди, зилдай оғир экан, кучи етмади.

— Ие, шунчалик оғирмисан! — деб куч билан тортган эди, ўра четдаги қор ўпирилиб, гуп этиб ўра ичига йиқилиб тушди. Бўридан сесканиб, шу заҳоти пичоғига ёпишди. Бундай қараса, ўлиб қолибди. Ҳар аҳтимолга қарши оёғи билан туртиб кўрган эди, бўри қимир этмади.

«Асфалософилинга кетибсан!» — деди-да, уни у ёнидан бу ёнига ағдарди. Каттакон тойдек эркак бўри экан!

Бола бўрининг терисини шила бошлади... Қанча вақт куймаланганини билмайди. Бўрининг терисини шилиб бўлиб, чиқай деса ҳаммаёқ тайғоқ муз. Пичоқ билан музни ўйиб, қорни ўпириб ҳам кўрди, чиқа олмади.

Унинг кийими ямоқ-ямоқ бўлгани билан иссиқ эди. Бунинг устига ҳаракат қилар, шунинг учун ҳам дарров совуқ қотмади. Бироқ, боя бўри овораси билан юрганда, ичигини ечган эди, энди ичик ташқарида.

У пичоғи билан музни, таёғи билан қорни ўйиб аранг юқорига чиққанида, бармоқларининг учлари ачиша бошлади. Бундай қараса, қон юққан бармоқлари кўкариб кетибди, «Ушук урибди-да» деб бармоқларининг учини қор билан ишқалай бошлади.

Куннинг аччиқ аёз экани ҳам энди билинди. Қўлидаги қор эриб кетиш ўрнига, аксинча, қум каби шиқирлаб тўкилар эди. Айниқса, ўнг қўлининг учлари қаттиқ ачиша бошлади. «Шу қўлимни ушук урди шекилли», деб ўйлади бола.

Шу маҳал кимдир уни чақиргандай бўлди. Бундай қараса, отаси!

Хурсанд бўлиб кетган ўғил, қўлини ушук ургани эсидан чиқиб, қилган ишларини отасига айтиб мақтана бошлади. Ота-бола уйга қайтишди.

Албатта, Қалампир бўри учун эмас, боласининг эсон-омон келганидан хурсанд эди. У ўғлини эркалаб, қип-қизариб кетган юзларидан ўпди. «Қўлинг ҳам роса совуқ қотгандир, болам» деб унинг қўлларини ушлаган эди, бармоқларининг учи кўкариб, қонсиз бўлиб қолганини кўрди.

— Вой шўрим. Энди нима қилдим! — деди онаизор шошганидан. — Қўлларингни ушук урибди-ку.

У жон ҳолатда ўғлининг қўлларини уқалар экан, «энди нима қилдим, чироғим», деб ҳўнграб йиғлаб юборди...

ЁҚИМТОЙ ХИЗМАТКОР

Қалампир билан Боймирзага қолса, Нурмағамбетга ўзлари кўрган меҳнат ташвишларини кўрсатмай, эрка қилиб ўстиришмоқчи эди.

— Майли, бизларни-ку қўявер, — дерди эр-хотин бош қўшиб гапиришганда, — ошимизни ошадик, яшаримизни яшадик. Пешонамизга фақат меҳнат қилиш ёзилган экан. Меҳнатда туғилдик, меҳнат билан ўсдик, мана, меҳнат билан яшаб келяпмиз. Энди тўримиздан гўримиз яқин...

— Узимиз бутун умр оғир меҳнат билан ўтиб келяпмиз, — дейишарди улар оғир хўрсиниб. — Майли, энди биз кўрган ташвишларни болаларимиз кўрмасин!..

— Бироқ, — деб ўкинишарди улар. — «Олдинги арава қаёқдан юрса, орқадаги арава ҳам шу ердан юради» деганларидай, катта ўғлимиз Тўлебой ҳам биз кечириб келаётган азоб сўқмоғига гирифтор бўлди. Эсини танибдики, лаънат бўйинчаси бўйнидан тушгани йўқ. Энди у ҳам шу меҳнат билан ўтади дунёдан!

Нурмағамбет масаласига келганда, дастлаб эр-хотин келишолмай юрди. Боймирза ўғлининг улғайиб қолганини пайқаб, гарчи уни аяса ҳам, бирор иш билан машғул бўлишининг тарафдори эди.

— Ҳой, хотин, — деди у бир куни Қалампирга турмушлари оғирлашиб қолгач. — Бу дейман, ипи қурмағур қисқалик қилиб, боғлашга келмай қолди-ку!..

— Хўш, шунга нима қил дейсан? — деди Қалампир

хотиржам ҳолда. Бу сўзни у талай эшитиб, қулоғи ўрганиб қолган эди.— Узайтириш йўлини топган бўлсанг, мен бир нима дермидим?

— Уша ипга тагин бир оз ип уласак, сен нима дейсан?

— Қандай қилиб?

— Тўлебойни-ку саккиз ёшидан бировнинг эшигига хизматкор қилиб бердик, — деди Боймирза гапини узоқдан бошлаб.

— Хўш? — деди Қалампир эрининг мақсадини фаҳмлаб.

— Барзангидай йигит бўлиб қолди. Ёши ҳам йигирмадан ошди. Бошқаларнинг бу тенги боласи уйланиб ҳам олди...

— Қалин молини топсанг, сен ҳам уйлантир!..

— Нега кесатасан, хотин, — деди Боймирза сал ранжиб.— Мен қалин моли топмай деб юрибманми? Рўзгорчилик қийин экан, қўлга тушганини оғзимизга ташлаб ўтирибмиз...

— Хўш, нима демоқчисан ўзи? — деди Қалампир койиниб.— Мақсадингни айт-чи, ачишиб турган ярамга туз сепавермай.

— Шуни айтмоқчи эдимки, ўзинг кўриб турибсан, хотин, турмушимиз тобора оғирлашиб борапти. Озгина бўлса ҳам ёрдами тегармикан деб... Нуржонни битта-яримтасига хизматга берсакмикан?

— Кимга? — деди Қалампир эрининг юзига тик қараб.

— Ота-боболаримиз «Ун уч ёшда ўтов эгаси» дейишган эмасми, ахир? — деб Боймирза аёлининг юзига қаради. У хотинидан қаттиқ ҳайиқар эди.— Мана, омонлик бўлса, Нуржон ҳам ўн учга кирди. Ёмон кўздан асрасин, каш-катта йигит бўлиб қолди...

— Кимга бермоқчи эдинг? — деди Қалампир унга тикилиб.

Боймирза индамади.

— Кимга бермоқчи эдинг, деяпман сенга? — деб такрор сўради Қалампир.— Нега яширасан, айт, кимга ваъда қилган эдинг?

— Тўқсонбойга.

— Сенинг айтганинг бўла қолсин, дейлик. Хўш, ундан нима чиқади? Мана, сен бир умр меҳнат қилиб келяпсан. Нима фойда чиқди? Мен қараб турганим йўқ, кучим етганича сенга қарашиб келяпман. Бундан нима фойда чиқди? Иккаламизга Тўлебой ҳам қўшилди.

Хўш, ундан нима фойда чиқди? Минг ишлайлик, минг тиришайлик — бояги бояги, бой отамнинг таёғи! Бойиб кетганимиз йўқ! Ўзимиз ботган балчиққа Нуржонни ботирганимизда нима чиқади?

— Мен бир нима чиқади деяётганим йўқ,— деди Боймирза.— Ҳар қалай, «Сувга чўккан чўпга ёпишади» дегандек... чорасизликдан айтяпман-да, хотин. Бундай деяётганимнинг сабаби, нима ёмон, ғийбат сўз ёмон, одамлар гап-сўз қилишяпти...

— Нима деб?

— Нуржонимиз ўлан айтишга, дўмбира чертишга ихлос қўйиб юргани йўқми, баъзи одамлар шуни ҳам кўриша олмайди. «Нима бало, авлодингда шоир, бахши ўтган эмасди-ку? Мана, сендан ҳам бахши чиқиб қолди. Энди отини, эгар-жабдуғини ҳозирлаб бер» дейишиб жон-қолимга қўйишмаяпти.

— Гапиришса гапиришаверсин,— деди Қалампир гапни қисқа қилиб.— Биз уларнинг эшигига ош-нон сўраб борган жойимиз йўқ. Уларнинг бирортаси қозонимизга масаллиқ солганлари ҳам йўқ. Нимаики қилсак, ўз меҳнатимиз, ўз пешона теримиз билан қияпмиз. Нуржонимиз ҳам хизматга борар, ҳали ёш, бўғини қотсин. Ёшлайин хизматга тушиб кетса, бола бечора эзилиб қолади. Эси кирса ўзи тек қараб ўтирмас — ақли бор-ку...

Қалампир билан Боймирза бу гапни қайтиб қўзғамади, ўғлининг эр етишини, ишга бораман дейишини кутди.

Улар бу кунни узоқ кутишмади. Қайроқли қишлоғи ёниб кетгандан сўнг, атроф-теварақдаги одамлар йиғилишиб, уларнинг уйларини қуриб бериш учун отланишди. Ушаларнинг орасида Боймирза ҳам бор эди. Нурмағамбет отаси йўлга чиқаётганида:

— Мен ҳам бораман, ота,— деди.

— Қаёққа?

— Шаҳарга.

— Нима қиласан?

— Ишлайман!..

Боймирза уни ўзи билан олиб кетгиси келди, Қалампирнинг эса юборгиси келмади, Нурмағамбет эса «бораман» деб ўз сўзида туриб олди. Нега бормасин, ахир, орзу қила-қила зўрга етган оти, село ёниб кетгач, қарғиш тегдими, ҳар қалай, кўп кечикмай ўлиб қолди. Энди уларда мол зотидан ёлғиз сигир қолди. У берган сут чой оқлашдан бошқага етмасди. Бунинг устига Тўлебой Тўқсонбойда бирор иш бўлсагина ишлар, унинг

топгани оиланинг эҳтиёжларига етмас эди. Онаси бутун топган-тутганини Нурмағамбетга кийим қилиб берар, ўзлари эса, ямоқли кийимда юришар эди. Кўрпатўшаклари ҳам, кигиз ўтови ҳам тўзиб битган. Қишки уйи уй эмас, ертўлага ўхшаган нарса... Шу ҳам турмуш бўлди-ю!..

Нурмағамбет бу турмуш қийинчиликларига ёшлигида унча аҳамият бермай, эси киргач, қандай қилсам оилага ёрдамим тегар экан, деб ўйлайдиган бўлди. Мана, вақти келиб, иш топилганидан сўнг, у отаси билан шаҳарга қараб жўнади...

Боймирзанинг дурадгорлик касби борлиги бизга маълум. Қайроқли қишлоғи ёниб кетгач, дурадгорларга иш топилди. Шундай қилиб, Нурмағамбет отасига кўмакчи бўлиб қолди.

Нурмағамбет ёшлигиданоқ ёғоч рандалашни яхши кўрар эди. Теша, болта, пичоқ ва қаламтарош билан ёғочларни йўниб турли ўйинчоқлар ясар эди. Аммо ҳали у бошқа болаларникидек чиройли қилиб ясай олмаса-да, ҳар қалай бир амаллаб нусхасини ўхшатар эди. У ёшлигидаёқ дўмбира чертиб, ўлан айта бошлади. У табиатан шўх, ўйин-кулгига мойил бўлганлиги туфайли баъзиларнинг одати ва қилиғини ўланга қўшадиган ҳам бўлди. Бошқа болаларга нисбатан гавдали бўлиб, новча ўсгани учун баъзида ўзидан миқти болалар билан курашга тушар, гоҳ йиқитиб, гоҳ ит йиқиш қилиб юрар эди. Унинг мана шу фазилатларини кўрган одамлар: «Бу бола қандай бўлар экан?» дейишиб юришар, ҳар ким ўз фикрини ўзича йўяр эди. Унинг ёғоч йўнишини кўрганлар:

— Отасидай дурадгор бўлса керак, — дейишса.

— Эҳтимол шундай бўлар, — дейишади баъзилар.

«Тоғда туғилган қулуннинг икки кўзи тошда бўлади» дейишади-ку. Кўз очиб кўргани дурадгорлик бўлганидан сўнг қаёққа борарди дейсан. Аммо юриш-туришига қараганда, отасидан ошиб ҳеч қаёққа бора қўймас, бу ҳам дурадгор бўлса ажаб эмас.

Баъзилар унинг дўмбира чертиб, ўлан айтишига қараб, бу бола бахши бўлади, деса, баъзилар:

— «Чопавергин ҳар ёнга, пулинг бўлса ҳамёнда» деганларидек, бахшилик қилиш учун ҳам давлат керак-дир-ов. Чўнтагида чемири йўқ, қаёқдан бахши бўлсин? — дейишар эди.

Баъзилар эса гавдасига, кучига қараб:

— Бола зўр полвон бўлади, — дейишса, баъзи бировлар:

— Ана, полвон бўлди ҳам дейлик. Кейин нима қилади? Ҳар куни тўй, ҳайит қани, у курашга тушадиган? Бекордан-бекорга кураш тушиб йиқитгандан нима фойда? Оти қани унинг тўйга миниб борадиган? Бировнинг отини сўраб миниб, тўнини кийиб борганнинг нимаси яхши? — дейишарди.

— Бу гапларни у бола ўйлармикан? — деди кимдир.

— Қайдам, бу гапларга ақли етмас, — дейишарди баъзилар. — Ақли етса, мол-дунё топишнинг пайига тушар эди. Бунақа нарсалар хаёлида ҳам йўқ. Бор топгани: «Ла-ла-лай! Таралабедод!»

— Ҳали ёш-ку.

— Нимаси ёш? «Ўн уч ёшда ўтов эгаси» дейишган қадимгилар. Ўн учдан ошиб кетди-ку. Қадди-бастини қара, ўн беш, ўн олти яшар боланикидек. Шу пайтда кирмаган эс қачон киради унга?

— Бунинг учун бола ҳам, ота ҳам айбдор эмас, билдингми? Бунинг учун фақат онаси айбдор, ҳа! Отаси уни хизматкорликка берайлик деса, онаси: «Болам бечора эзилиб қолади» деб кўнмаган. «Бойнинг моли-ю, хизматкорнинг жони ширин» деганлари шу-да!

— Онаси сен ўйлаганча ақлсиз аёл эмас. Унинг ҳам бир билгани бордир, ахир. Ҳа, бўйи ўссин, бўғинлари қотсин, дегандир...

Шу йўсин ўзаро гап-сўз қилишган одамлар, иш топилиб Нурмағамбет отасининг кетидан кетганидан сўнг, «Ҳа, баракалло!» деб суюнди-ю, «Қани, кўрайлик-чи, охири нима бўлар экан?» деб кутди.

Нурмағамбет ўзига тилақдош одамларнинг ишончини оқлади: отасига бўлишди, болта чопишди, ишда отасидан қолишмади. Кучда ҳам устун келса келдики, бўш келмади: у урган болта отасиникидан чуқурроқ ботди, отаси билан бирга кўтаришган харининг иккинчи боши юқори-роқ кўтарилди...

— Мана энди йигит бўлди, — деб қувонишди уни кўрган одамлар. — Ота-онасини боқа бошлади, дегани шу энди!..

Боймирза анча йиллардан бери дурадгорлик қилиб юриб, иши ниҳоятда оғирлиги туфайли бел оғриғи касалини орттириб олган эди. Баъзан бел оғриғи тутиб қолса, қимир этолмай ётиб қолар, баъзан бел оғриғи ҳафталаб чўзилар, баъзан қаттиқ тутиб қолганида ойлаб

тўшакда ётиб қолар эди. Унинг бу касали кўпроқ баҳор ё куз пайтларида тутарди.

Бу йил, ўғли Нурмағамбетни эргаштириб ишлаш учун Қайроқлига борганида ҳам унинг бел оғриғи тутиб, тириштириб ташлади. Қимир этишга мажоли қолмаганини кўрган бир оғайниси уни аравага солиб уйига олиб келди. Нурмағамбет эса ўша жойда қолиб, отасининг ишини давом эттирди.

Шу-шу бўлди-ю, Нурмағамбет Қайроқлида узоқ қолиб кетди. Шундай қилмай иложи йўқ эди. Отаси шу ётганича қиш бўйи ётиб қолди. Ёлғиз Тўлебойнинг топгани рўзғорга етмас эди. Нурмағамбетнинг топгани қўшилиб, ҳар ҳолда, ошиб кетмаса ҳам «очдан ўлмайдиган, кучдан қолмайдиган» даражага етишди.

Бошга тушганини кўз кўрар экан. Илгари отасига ёрдамчи бўлса, энди бошига тушгандан кейин дурадгорлик ҳам қила бошлади. Топиши унча кўп бўлмаса ҳам, болтасига иш топилиб турди.

Дастлаб оғир меҳнатдек туюлган дурадгорлик иши унга кейинчалик ҳавасга қиладиган иш бўлиб қолиди. Ҳавасга ишламай нима қилсин энди? Бу ердан кетиб қаёққа ҳам борарди? Ҳаммаерда ҳам тош тарозу. У ўзича овулдаги хизматкорлик билан қишлоқдаги дурадгорлик ишини қиёслаб кўрса, кейингиси маъқул экан. Овулдаги хизматкорликни у ўз оғаси Тўлебойнинг аҳволидан билади. Уни бой тун-кун ишга буюради, на кийимга, на овқатга ёлчийди, меҳнат ҳақини ҳам ўз вақтида бермайди, баъзан еб ҳам кетади; ўрис бойларнинг ишлари ҳам айтарли енгил эмасу, аммо қозоқ бойларичалик овора қилишмайди, томоғинг тўқ, устинг бут. Келишилган меҳнат ҳақингни ўз вақтида оласан, ҳафтасига бир кун ҳордиқ беради, мўрчага туширади, тоза ўринга ётқизади...

Нурмағамбет ўз меҳнати, чаққонлиги билан хўжайинларига ёқиб қолди. Бунинг устига у бақувват ҳам эди, нима ишга буюрсалар ҳам ҳафсала билан бажарар, ўринлатмай қўймас эди. У ишни бажонидил қилар, у кўтарган юкни ўзидан катта болаларнинг бир-иккитаси зўрға кўтара олар эди; ўроқ ўрганида эса у йўлни бошқаларникига нисбатан бир ярим баравар кенг олар, бир ярим марта тез ўрар эди. У ялқовлик қилишни, чарчашни билмас, эрта туриб, кеч ётар эди...

Қайроқлининг бойлари шу фазилатлари учун уни яхши кўриб қолишди. Унга меҳнат ҳақини биридан бири ошириб тўлаб, талашиб ёллашадиган бўлишди. Шундай қилиб, у қишлоқда «ёқимтой хизматкор» аталиб кетди.

КУТИЛМАГАН ФАЛОКАТ

Нурмағамбет шу кетганча тўрт-беш йил ёлланиб қолиб кетди. «Қўли қимирлаганнинг оғзи ҳам қимирлайди» деганларидай, кўп ишлаган сари топиши ҳам мўл бўлди.

Ўзига қолса, нияти, топган-тутганини уйининг аҳволини яхшилашга харж қилиш, оиласини тузук яшайдиган хонадонлар қаторига қўйиш эди.

Ҳақиқатан ҳам Нурмағамбет хизматкорликда юрган кезларида унинг оиласидаги аҳвол тобора яхшилана борди, рўзғори бойий бошлади, идиш-товоқ, кўрпа-тўшак, кийим-кечаклари янгиланди; бузоқ-музоқ, тўқли-мўқли дегандай... мол ҳам тўплана бошлади. Хуллас, турмушлари тузала бошлади.

Шундай кунлари Нурмағамбет уйига бир келганида:

— Ота, энди бировларнинг эшигида ишлашни қўйинг. Энди очдан ўлиб, кучдан қолмайдиган даражага етдик-ку. Мана, Тўлебой акам ишляпти, қолаверса, мен ҳам, — деди. — Ойи, энди сиз ҳам бировларнинг кийим-кечагини тикиб юришни қўйинг. Икки болангизнинг топган-тутганига қаноат қилиб, уйда ўтиринглар. Ундан кўра, қўлларингдан келса, битта миҳ топсанглар ҳам уйга қоқинглар, битта нина санчсанглар ҳам ўзимизнинг оиламизни бой-бадавлат яшайдиган хонадонлар сафига қўйиш ҳаракатига тушинглар...

Отаси билан онаси Нурмағамбетнинг айтганини қилиб, қўлларидан келганча рўзғор ишларини бутлашга ҳаракат қилишди. Ташқаридан кирим кириб, оилани ичидан бутловчилар чиққанидан сўнг, Боймирзанинг илгариги эски уйига ранг кириб, йил сайин яхшилана борди, тузук яшайдиган хонадонлар қаторига қўшила борди.

Қалампир сал тихирлик қилмаганда, эҳтимол, бу уйнинг аҳволи тагин ҳам яхшиланиб кетармиди.

— Майли, болам, айтганингни қилайлик, — деди у Нурмағамбет яна бир келиб, уйининг тузала бошлаганини кўриб, тагин ҳам яхшилаш кераклиги ҳақида гапирганида. — Аммо сен ҳам бизнинг айтганимизни қил.

— Хўш, қани, айтинг-чи?..

— Садағанг кетай марҳум отам: «Ҳеч ким бой бўлиб маҳв этолмас ер юзини, сулув бўлиб қамаштиролмас кун кўзини», дер эди. Каромат қилганини қаранг. Талай бойни кўрдим, ҳеч қайсиси бойлиги билан ер юзини маҳв этолгани йўқ. Бойлик деган нарса қўлнинг кирига ўхшаган гап экан, ювсанг кетади-қолади. Шунинг учун

ҳам ота-боболар: «Бой — бир отлик, ботир — бир ўқлик», дейишади.

— Сизнингча, бойимаган маъқулми, ойи? — деб кулди Нурмағамбет.

— Тангри бойлик бераман деса қочмассан, бермайман деса, у бойликнинг кетидан қувмассан, ўғлим. Қувлаганинг билан етолмайсан..

— Борди-ю, мен етсам-чи?

— Шаккоклик қилма, болам!.. Боболаринг: «Ўғил туғмас хотин бўлмас — умрини сўра: дунё топмас, йигит бўлмас — баракасини сўра» деганлар. Ким бойигиси келмайди дейсан, чироғим. Ким ҳаракат қилмайди дейсан, бойиш учун? Фақат баракасини берсин. Тангри баракасини бермаса қийин!..

Баъзан онаси билан ҳазил тариқасида ади-бади қилгани бўлмаса, онаси билан гап таллашиб кўрмаган Нурмағамбет бу гал ҳам бойлик ҳақидаги гапни чўзиб ўтиргиси келмади.

— «Маслаҳат айтаман» дегандингиз-ку, ойи. Шуми маслаҳатингиз?.. — деди кулиб.

— Айтмоқчи бўлган гапим, — деди Қалампир салмоқлаб. — Боболарингнинг: «Этиги ёмон тўрга чиқолмайди, енги ёмон ош ея олмайди», деган гапи бор. Тагин: «Тўни ёмонни ит қопади», «Таниган жойда бой ҳурматли, танимаган жойда тўн ҳурматли» ҳам дейишади...

— Мунча мақолчи бўлиб кетдингиз? — деди Нурмағамбет кулиб.

— Мақолни кўп айтаётганимнинг сабаби, — деди Қалампир бояги салмоқли қиёфасини ўзгартирмай. — Ёмон кўздан асрасин. Шукр, топишинг ёмон эмас, бойишни қўйиб туру уст-бошингни бут қилишни ўйла!.. Шунчаки бутунлаб қўя қолмай, яхшилаб кийин! Мана ман деган бойнинг ўғлидай олифта бўлиб юр!..

— Ярашармикан, ойи? — деди Нурмағамбет хўрсиниб.

— Нега ярашмас экан?..

— Тагимда яхши отим бўлса, яшаётган уйим тузук бўлса, яхши кийим ярашар эди. Баъзилар олифта кийиниб юрганганини кўриб кулмасмикан?

Боласининг гапини эшитиб, ичида: «Бу гапнинг ҳам жони бор», деб ўйлади-ю, ичидаги гапини ташига чиқармади.

— Ноумид шайтон, болам, — деди у. — «Гўнг тушган жойда ўт-ўлан чиқади», дейишган боболаринг. Ҳали ёшсан, нимага ноумид бўласан. Олдини берган кетини ҳам

беради. Бахт билан давлат ёмғир эмаски, бир кунда шовиллатиб ёга қолса. У худди кўз ёши мисоли тома-тома кўл бўлади. «Той отга, от муродга еткази». Аввало душман кўзи қилиб кийимингни тузат. Кейингисини тагин кўраверасан!..

Онасининг гапи таъсир қилдими ё ёшлигидан яхши кийишни одат қилгани учунми, ҳар қалай Нурмағамбет ҳам рўзғорга қарашиб турди, ҳам йилдан-йилга яхши кийина бошлади. Кийинганида ҳам овулча эмас, шаҳарчасига, русча кийимларни кия бошлади. У маҳалларда ўрисча кийиш унчалик одат тусига кирмаган бўлиб, битта-яримта одам русча кийинса, овулнинг диндорлари «чўқинган» деб гап қилишар, иложи борича монелик кўрсатишар эди. Нурмағамбет дастлаб русча кийиниб келганида, овулнинг ҳалиги диндор оқсоқолларидан эмас, ўз онасидан сал чўчиган эди. Аксинча, онаси ўғлини кўрганида:

— Бу ким бўлди? — деб ҳайрон бўлди. Кейин бағрига босиб ўпди.

— Қалай, кийимларим ярашибдими, ойи? — деб сўради бола онасидан.

— Ярашганда қандоқ, ўғлим. Иссиқ танангда тўзисин! — деб онаизор ўғлини қайта қучиб ўпди. Баъзи қўшнилари:

— Ярашибди-ку, бироқ ўрисча-да, — дейишган эди.

— Нима фарқи бор? — деди Қалампир уларга. Кейин ўғлига деди:

— Чиройли бўлса, тоза бўлса бўлди-да. Киявер, чироғим!.. Фақат сочингни олдириб юр!..

Нурмағамбет онасининг бу тилагини бажо келтирди. У қишлоқ ёшларининг орасида фақат яхши кийимлари билангина эмас, касби. ҳунари билан ҳам кўзга кўрина бошлади.

Якшанба кунлари, айниқса, иши оз якшанба кунлари ё эса байрам кунлари шаҳар ёшлари ўйин-кулги кечалари уюштиришса, икки йигит шу кечанинг гули ҳисобланади. Уларнинг бири — Андрей Курганов, иккинчиси — Нурмағамбет.

Аввало икки оғиз гап Кургановлар ҳақида: фельдшер Василий Кургановнинг Андрей ва Антон деган икки ўғли борлигидан сиз хабардорсиз, албатта. Анови йили Нурмағамбет шаҳарга ўт қўйганида Василийнинг уйи ёниб, ўзи оғир жароҳатланган, касалхонага тушиб, зўрға тузалиб чиққан эди. Бироқ танасига ёнгин туширган жароҳатларданми, ёнгин пайтида чўчиб уйгон-

гани учун юраги ўйнаб қолгани учунми, ё эса ёнгин туфайли илгариги касаллари қўзигани учунми, ҳар қалай, бир йилча ўзига келолмай судралиб юрди-да, қазо қилди. Хотини-ю, икки ўғли орқасида қолди.

Андрей Нурмағамбет билан тенг эди. Антон эса тўрт-беш ёш катта, иккаласи ҳам бошланғич мактабни битирди. Ёшлигидан шўх, тентакроқ бўлиб ўсган Антон бошқа ўқиёлмади. Акасига қараганда Андрей ўқишга ҳаваси бор, қунтли эди-ю, уйи ёниб кетгач, Василий уни ўқи-тишга қурби етмади. Шундай қилиб, иккала ўғилнинг пешонасига деҳқончилик ишлари ёзилди.

Аммо бу қандай деҳқон бўлдики, унинг на моли, на омочи бор? Бундай деҳқоннинг ёлланиб ишлашдан ўзга нима чораси бор дейсиз?

Ака-ука Кургановлар ҳам худди шундай қилишга мажбур бўлишди. Отаси касалга чалиниб, ишга ярамай қолганидан кейиноқ Антон шаҳар бойларига ёлланиб ишлай бошлади. Андрей эса, бу бўйинтуруқни отасининг вафотидан кейин бўйнига кийди... Аммо Антон хизматкорликда кўп юрмади. У қайсидир бир шаҳарга кетиб, бир йилда, икки йилда бир марта келадиган, келганида ҳам қисқа муҳлатга яхши кийиниб келадиган бўлди. Айтишича, маго тўқийдиган фабрикага ишга кирганмиш.

Ўзига қолса, Андрейни ҳам, Нурмағамбетни ҳам ўзи ишлайдиган фабрикага олиб бориб ишга жойлаштирмақчи эди, бироқ оналари рухсат беришмади.

Андрей билан Нурмағамбет дўст, тотув бўлиб кетишди. Чунки, улар бир-бирини ёшлигидан танишар, бирга тепкилашиб ўсишган эди. Андрей қозоқларнинг ичида ўсганлиги учун бўлса керак, қозоқчани яхши билар, Нурмағамбет уни жонидан ҳам яхши кўрар эди.

Қишлоқ ёниб кетгандан кейин, айниқса, у ерга келиб ишлай бошлагандан кейин Нурмағамбет Андрей билан яна ҳам яқинлашиб, тотувлашиб кетди. Бундай қилишининг боиси, аввало Андрейнинг уйи ёниб кетишидан бўлса, қолаверса, ўзини бу оила олдида айбдор ҳис этишидан эди, у ўз айбини ювиш учун улар билан дўст тутинишдан бошқа иложи қолмаган эди.

Нурмағамбет худди шу мақсадда, отасининг вафотидан сўнг Андрейни ўз ёнига олди. Андрей ақлли, зийрак йигит бўлгани билан ҳали кучсиз эди. Шунинг учун ҳам Нурмағамбет уни шатакка олди.

— Бирга ишлайлик, — деди у Андрейга, — оғир ишларни мен қиламан, енгилларини сен...

Бирга ишлашганда омоч ҳайдаса, Андрей қулоғини

ушлади, чўп-хашак гарам қилса, тепасига чиқди, буғдой ўрғанда сеялканинг қулоғини айлантириб юрди, қоп кўтаришганда суяшди.

Андрей сурнай чалганда Қайроқлида ҳеч ким унинг олдига тушолмасди. Тўй сурнайсиз бўлмайди, албатта. Сурнайсиз ўтган тўйнинг қизиғи йўқ. Шунинг учун ҳам бирон уйда тўй бўлса, Андрейсиз ўтмайди...

Нурмағамбет ҳам сурнай чалишни ҳавас қилса-да, бироқ бармоқлари йўқ. Қайси йили, бўри тутаман, деб юрганида ушук урган, кейин Василий уни кесиб ташлаган. Калта бармоқлари сурнай пардаларини босишга етмайди, куйни бузиб чалишга нафсонияти йўл қўймайди, ҳамма ишни ўнг қўли билан қилиб ўргангани учун чапақай чалай деса бармоқлари тушмагур жадал ҳаракат қилолмайди.

Нурмағамбет сурнайни эплаб чала олмагач, ҳуштак чалиб Андрей чалган сурнай товушига жўр бўлишни машқ қилди. У, бора-бора, курак тишлари орасидан ҳуштак чалганида ҳуштаги анча жойгача етадиган бўлди. Бироқ у бекордан-бекорга эмас, сурнайга жўр бўлиб, оҳанг билан чалади ҳуштакни.

Шундай қилиб, ҳуштак чалишда қишлоқ ёшлари орасида унинг олдига ҳеч ким тушолмайдиган бўлди. У рус қўшиқлари оҳангини яхши ўргангани билан рус тилини яхши талаффуз қилолмайди, шунинг учун рус сўзларини бузиб айтишга ийманиб, қўшиқ айтишга ҳам унча ихлос қўйгани йўқ. Қозоқ куйларини албатта ўз тили бўлгани учун яхши айтади. Нурмағамбет ўлан бошласа бас, Андрей ҳам сурнай билан жўр бўлади.

Шундай қилиб, Андрей билан Нурмағамбет Қайроқли ёшлари орасида хушчақчақ давраларнинг гули бўлиб юрган кезларида, тўсатдан бир фалокат юз берди. Фалокатнинг бош сабаби Антон эди. У узоқ шаҳардан уйига бир неча кунга меҳмон бўлиб келганди. У қишлоқнинг энг йирик бойи — Егор Пропадъконинг қизини севиб қолибди. Нурмағамбет билан Андрей бу кезде ўша Пропадъконинг хизматини қилиб юришар эди.

Наташанинг баджаҳл отаси буни сезиб қолиб, қизини уйига қамаб қўйди. Антон Егорнинг уйига киролмаслигига кўзи етгач, Нурмағамбет орқали Наташа турган хонанинг калитини қўлга олиб у билан учрашадиган бўлди. Егор буни ҳам сезиб қолиб, қизи турган уй олдига қоровул қўядиган бўлди.

Егор қизини Кўкчатоғ шаҳрининг энг бой одамига ваъда қилиб, ундан катта қалин олиб қўйгани учун

шошиб қолди. У қизига: «Бу нима қилганинг?» деган эди, қизи: «Фақат шу йигитни дейман!» деди. Отаси: «Унаштирилганингга тегсанг ҳам тегасан, тегмасанг ҳам тегасан. Зўрлаб бераман!» деганида, қиз: «Бари бир мен унга хотин бўлмайман, айтганимга тегмасам, ўзимни ўзим нобуд қиламан!» деб туриб олди.

Нима қилишни билмай қолган Егор, Антонни ўлдириш керак, деган қарорга келди.

Егорнинг қариндош-уруғлари кўп эди. У қариндошлари, иниларини, амакиваччаларини яширинча бир жойга тўплаб, Антонни ўлдириш ҳақидаги қарорини айтган эди, улар ҳам бу фикрни маъқул топдилар.

— Бироқ, қандай қилиб? — деб сўрашди улар.

— Бундай қиламиз, — деди Егор. — У анави хизматкор қозоқнинг ёрдамида биз уйқуга кетган маҳалда дарвозани очиб киради шекилли. Худди ана шу вақтда бир иложини қилиб ўлдириш керак.

— Қозоқ йигитни нима қиламиз?

— Агар қаршилиқ кўрсатса, уни ҳам!..

— Қариндошлари қидиришса-чи?

— Овулига кетган эди, ҳали келганича йўқ, деймиз қўямиз. Уларнинг қўлидан нима ҳам келарди? Судга беришса унинг йўлини топамиз! Пулга сотилмайдиган суд йўқ!..

Шунга қарор қилинди. Ёзнинг ўрталари эди. Кечалари ойдин... Кечқурун дарвоза одатдагидек беркитилди. Нурмағамбет бу кеча Антоннинг келишини билиб, кечқурун Наташа орқали калитни олиб қўйди.

Антон келадиган куни одатда Нурмағамбет ўрнига эрта ётар эди-да, одамлар уйқуга кетган маҳалда эшикни очар эди. Бугун ҳам шундай қилди. У ўзини қандай фалокат кутаётганини пайқагани йўқ. Бу ҳаракатдан айғоқчилари орқали хабар топган Егор, Антонни ўлдириш учун ҳозирлаб қўйган одамларини қоронғи, пасқам йўлакларга жойлаштирди-да, қўлларига болта, чўқмор, болға каби қурооларни тақсим қилди. Улар тайёр туришганида хизматкорлар ётадиган томондан шарпа эшитилди. Бу албатта, хизматкор қозоқ.

Ётоқдан эҳтиёткорона чиққан одам оёқ учида бориб дарвозанинг қулфини очди. Пасқам жойларда пусиб турганлар қоронғиликка кўзлари ўрганиб қолганидан, ташқаридан кирган одамни кўришди. Кирган одам, албатта, Антон бўлса керак! Қотиллар ҳаяжондан титрашиб қўлларига қуроолларини ола бошладилар.

Ҳеч нарса хаёлларида йўқ, Нурмағамбет билан Антон

ҳовлига кириб келишганда, ҳалиги беркиниб турганлар бирдан ҳамла қилиб қолишди. Антоннинг бошига бир нарса қаттиқ тегиб учиб тушди. Нима ҳол юз берганини сезмай, Нурмағамбет йиқилиб тушган Антонни кўтармоқчи бўлиб энгашиганида, бир талай одам унинг устига ёпирилди.

Нурмағамбет жонҳолатда ўрнидан учиб туриб, ўзига ёпишган одамларни ҳар ёққа улоқтириб ташлади. Улар тагин ёпирилишди. Шунда кимдир Нурмағамбетни чопиш учун болта ўқталган эди, Нурмағамбет унинг қўлидан болтасини юлиб олиб, ўзига ўқталди. Улдими ё ҳушидан кетдими, ҳар қалай, ҳалиги одам йиқилиб тушди...

Нурмағамбет боя интилганида бошқа одамлар ҳам ин-инига кириб кетган эди, у Антонниг олдига келди. Қараса, у қимир этмай ётар эди, кўтариб олди-ю, кўчага қараб қочди... Орқасида қувлаб келаётган одамларнинг қораси элас-элас кўриниб қолди-ю, бироқ қаттиқ чопиб келаётган Нурмағамбетга улар ё етолмади, ё етишларига кўзлари етса ҳам ботина олишмади. Узоқдан бир нималарни отишган бўлишди, бироқ уларнинг отган нарсалари Нурмағамбетга тегмади... Қувлаб келаётганлар ҳовлидан чиқмай қолиб кетишди...

Нурмағамбет югурганича Кургановларникига келди. Уша куни Андрей уйга бориб ётаман деб кетган эди. Эшик қаттиқ тақиллади. Андрей чўчиб уйғониб, эшикни очди-ю, қотиб қолди: эшик олдида биров кимнидир кўтариб турибди!..

— Бу ким?!

Воқеага фаҳми етгач, Андрей ҳушидан кетиб, йиқилиб тушаёзди. У «Ойи, ойи!» деб қичқирди. Она шўрлик бу товушдан кўрқа-писа қоронғида пайпаслаб чироқни ёқиб қараса, каравот устида кимдир сулайиб ётибди... Ёнида Андрей билан Нурмағамбет тикка туришибди. Бундай қараса, ўғли Антон! Юз-кўзи қон. «Вой дод, нима бўлди бунга?!» деб бақирганича боласининг устига ўзини отди. Уғли аллақачон ўлиб қолган эди!

Она ҳушидан кетди... Усиз ҳам касалга чалиниб юрган она бечора дунёдан кўз юмди...

Ҳаш-паш дегунча қўни-қўшнилари тўпланишди. Нима ҳодиса юз берганлигини таг-туғи билан тушуниб етган Кургановларнинг яқин қариндошлари: «Тўпланиб борамиз, қонга қон билан жавоб берамиз!» деб ҳовлиқишган эди, одамлар уларни тўхтатишди.

— Нурмағамбетнинг айтишига қараганда, — дейишди улар, — улар тарафдан ҳам одам нобуд бўлган кўрина-

ди. Бекордан-бекорга ҳовлиқаверманглар. Шўртанга — атаман олдига одам юборайлик. Келсин, текширсин. Одил қонун ҳал қилиб беради.

Атаманга одам кетганида, Андрей одамларга бундай деди:

— Уладиган оғам ўлди. Пропадъкога яқинлашма, деб зорландим. Гапимга кирмади. Мана, кўриб турибсизлар, ўз бошига етди! Энди бировларни ноҳақ куйдирмайлик...

— Кимни?!

— Нурмағамбетни!.. Бунинг айби шуки, Антонга бўлишган. Шунинг учун жазоланса, адолатсизлик бўлади бу.

— Тўғри! Ўзининг айтишига қараганда, улар томондан ҳам биттаси гумдон бўлибди. Текширилса, жазоланади-да!..

— У эмас, мен жазоланаман!..

— Нима учун?

— Улган одам менинг тоғам. Мен жавоб беришим керак.

— Қандай қилиб?

— Мен ўлдирдим, деб бўйнимга оламан...

Эртасига атаман, яна бошқа амалдорлар келиб, воқеани текшира бошлади. Нурмағамбет болта билан урган одам ҳам ўлибди. У Егорнинг иниси Фарфирий экан.

Ҳар иккала томондан ҳам одамлар жавобгарликка тортилди. Егор Кўкчатоғдаги савдогар қудасининг ёрдами билан судни сотиб олди-да, ўз одамларини озод қилди, фақат Андрей жазоланди, у беш йил муддат билан сургун қилинди. Аммо суд давомида терговларда фақат ўзим айбдорман, деб ҳамма айбни бўйнига олиб, ўзи билан бирдай жавобгарликка тортилган Нурмағамбетни бўшаттириб юборди. Нурмағамбет унга кўнмаган эди, азбаройи дўстлигини ўртага қўйиб, уни зўрға кўндирди...

ЧҲЛОҚ ПОЛВОН

Нурмағамбет терговдан озод бўлганидан кейин икки сабабга кўра, Қайроқлига келмай уйига қараб кетди. Биринчидан, пайтини топиб Пропадъколар ўлдириб юборишидан қўрққан бўлса, иккинчидан, Пропадъколар Қургановларнинг уйини бузиб олиб кетган эди, ўшани кўрмай қўя қолай, деди.

У шу ахволда шалвираб уйига кириб келди. У дастлабки кунлари нима билан машгул бўлиши кераклигини ўйлаб ҳам кўрмади. Тўғриси, ўйлашга ҳам вақт бўлмади. У Кургановларга ўхшаган бечораларни Пропадъкога ўхшаган зўравонлар қачонгача қийнайди, азоблайди, деб ўйлар, ўйининг тагига етолмас эди. Мана шундай оғир хаёлда юрган кунлари овулга бир отни миниб, иккинчи отни етовга олиб бир йўловчи кириб келди. У:

— Хўш, йўл бўлсин? — деганларга:

— Тўқсонбойга йил оши бериладиган бўлди, шунга соғин¹ сўраб юрибман, — деб жавоб берди.

— Йил оши қачон берилар экан?

— Тагин бир ойдан сўнг.

— Қанча одам таклиф қилди?

— Кўкчатоғ, Отбосар, Оқмўла, Қарқарали, Керакув, Қизилжар, Умба — шу етти уезднинг одамлари тугал таклиф қилинди.

— Ёпирай, бунга ош етказиб бўладими?

— Тўқсонбойнинг ўз молидан минг қўй, юз бия, яқин қариндош, дўстларидан юз элликта бия, бир ярим мингта қўй, жами бўлиб, икки ярим минг қўй, икки юз эллик йилқи сўйилади. Шу етмайдими? Қимизни йил ошга келадиганларнинг ўзлари олиб келади.

Бир ой қимиз тўплашиб йил ошига ҳозирланган одамлар, қимизларини саба² га қуйишиб, баъзилар аравага, баъзилар отларга юклашиб... дегандай, чортарафдан Тўқсонбойнинг овулига оқиб кела бошладилар. Кенг дала чумолидай ўрмалаб юрган одамларга тўлиб кетди.

Булар орасида Нурмағамбет ҳам бор эди. Бу пайтда у хаёл суравериб ранг-рўйи сўлиб қолган. Одамлар йил ошига кетишаётганида онаси уни сен ҳам боргин деб койиди. Узига қолса боргиси йўқ, уйида хотиржам ўтирган эди.

— Сен нега ўтирибсан? — деди Қалампир ўғлига.

— Узим... шундай...

— Ҳа, йил ошига бормайсанми?

— Нима фойда менга?

— Йўқ, борасан! — деди онаси буйруқ оҳангида. — Нега бунча шалвираб кетяпсан? Шу ҳам йигит бўлдими, бошига бир иш тушсаёқ бўшашиб кетадиган? Бу ода-

¹ Қимиз қилиш учун бия сути йиғилади.

² От терисидан қилинган меш, тахминан 250—300 литргача қимиз сигади.

тингни қўй! Боргин ошга! Шу туришда эмас, яхшилаб кийиниб бор!..

Нурмагамбет онасининг гапига кирди. Онаси болам овулга келса кияр, деб ҳозирлаб қўйган қозоқи кийимларини сандиқдан олиб берди, керагада осилиб турган янги эгар-тўқимларни ҳам олиб қўлига тутқазди, бу йил бешга тўладиган отини миндириб, боласини отлантирди.

Бундай тўй-томошаларда эл-юртнинг оғзига тушадиган нарса — полвон йигит билан яхши от бўлади.

Етти уезд одами тўпланган бу овулда пойгага қўшиш учун мингга яқин от ҳозир бўлибди. Айниқса, булар орасида Оқан бахшининг Кулагер оти одамларнинг оғзига тушиб қолган эди. Одамлар уни: «Қаноти бор эмиш, сал чопганидан кейин қуш бўлиб учиб кетармиш», деб гап-сўз қилишди. Бу гапларни эшитганлар, Кулагердай отни ҳавас қилишиб, ўз отларини пуф сассиққа чиқариб қўйишди. Улар: «Бу сафар ҳам пойгани ўша Кулагер олади», дейишди.

«Фалончи полвон келибдимиш, тугунчи полвон келибдимиш», деган гаплар ҳам тарқалди. Буларнинг ичида энг зўр довруқ қозонгани «Қорақипчоқ Кўбланди ботирнинг авлоди» — «Туя полвон» эди. Уни бориб кўриб келганлар ваҳима қилишди.

— Билаклари худди одамнинг сонидай, бармоқлари билақдай, сонлари эса одамнинг гавдасидай, гавдаси эса ўтовдай, қулоқлари узангидай, боши қора қозондай, оғзи бир қарич, икки лаби икки бўлак гўштдай бор. Қовоқлари устига битган қалин қоши кичкина кўзларини беркитиб турибди, аъзойи-баданини тук босиб кетган, ҳар мўйи отнинг думидай қаттиқ, кўриниши, турқи худди нор туяга ўхшайди, икки елкасига икки одам миниб ўтирса бўлгудай... Сўзласа худди арслон ириллагандай бўлади. Бўйни қайрилмайди, агар бировга қарайдиган бўлса бутун гавдаси билан бурилади. Бир ўтириб овқат еганида бир қўйнинг гўштини кўрдим демас экан, битта саба қимизга зўрға қонар экан.

— У билан ким кураш тушар экан? — деб сўрашди одамлар.

— Қайдам, ажали етган битта-яримтаси бўлмаса, у билан ким тушарди дейсан?..

— Аттанг, — дейишди баъзи одамлар ўкиниб. — Йиқитган полвон от, туя, қундуз, ипак... хуллас, юзга яқин йирик қорамол олади дейишган эди, энди ўша пойгани курашсиз оладиган бўлди-да, ҳалиги шоввоз!

— Унчалик бўлмасдир-ов, — дейишди баъзилар. —

Туя полвон чиққан эл-юртдан бошқа полвон чиқмайди деб ўйлайсанми? Халқ эмасми, чиқиб қолар битта-яримтаси.

— Қайдам...

Йил ошига тўрт уруғ одамлари келишган эди: Орғин, Қипчоқ, Керай, Уақ уруғларидан.

Одатда, «Орғин бош бола» деб, тўй-маъракаларда бош полвонни бериш ҳуқуқи Орғинга берилар эди. Бу гал ундай бўлмади. Нега деганингизда ош бераётган Тўқсонбой Орғин уруғининг «Отигай» деб аталувчи бир тоифасидан. Удумга кўра йил оши бераётган уруғ бош полвон чиқаришга ҳаққи йўқ.

Бу маъракада курашадиганлар фақат Қипчоқлар билан Керейлар бўлади. Керей билан Уақ қариндош бўлганлиги туфайли улар бел ушлашолмайдилар. Улар тўй-маъракада ҳам бирга ўтиришадилар.

Ош тортилиб, қимиз ичилгандан сўнг, бир отлик таёқ бошига бир газча келадиган қизил матони ўраб, «Мусобақага! Мусобақага!» деб қичқирганича Кўксенгирдаги Кўктепага қараб от чоптириб кетди. Отлиқлар ҳам, араваси борлар ҳам унинг кетидан эргашиди. Яёвлар ҳам еру кўкни чангитиб чопиди. Қумурсқадай ўрмалаб келган одамлар кўп кечикмай катта йўл устида иккига бўлиниб, чордана қуришиб ўтиришди. Йўлнинг бир томонида — Қипчоқ, иккинчи томонида эса — Керей билан Уақ. Орғин эса меҳмонларга хизматда.

— Камида йигирма минг халқ тўпланган бўлса керак, — дейишди бу йиғинга қатнашганлар.

Одатда курашдан олдин пойгага қўшилган от келиши керак. Маъракага мингга яқин от келса ҳам, улар орасидан уч юзчаси танланиб олинган эди. Чунки, одамлар от пойга кўп вақтни олишини, унга кетган вақтни курашга бериб, полвонларни томоша қилгуси борлигини айтишган эди. Тўй боши бўлиб юрганлар бу истакни инобатга олиб, отни камайтирган эди. Ўз бахтини синаб кўришни истаганлар кеча кечқурун Кўктепанинг нари ёғида, элик чақиримча келадиган Силети деган жойга жўнашди.

Уша жойдан эрталаб пойга қўйилди. Бошқалар эса полвонларнинг кураш тушишини томоша қилиш учун тўпланишди.

Отлар жўнатилиб, бош полвон бериш ҳуқуқи Қипчоқ уруғига теккандан сўнг, улар ўзларининг «Туя полвон» ини ечинтириб, ўртага туширишди, у полвон кураш тушар олдидан туя жунидан тўқилиб тикилган

почаси тиззасидан юқори чалвар кийиб, белини қайиш белбоғ билан маҳкам қисиб боғлар экан. Устига ундан бошқа ҳеч нима киймас, ўртага тушгунча жун чакмонини елкасига ташлаб ўтирар, курашиш олдидагина елкасидан олиб ташлар экан.

Шундай қилиб, Туя полвон катта йўл бўйига келиб ўтирди. Керей, Уақ одамлари бундай қарашган эди, ҳеч қайсиси чиққиси келмади. Керей томондагилар ичида саккиз уездга бош султон бўлган «Панг» аталиб кетган Нурмағамбет деган киши бор эди. У туя полвон билан кураш тушадиган одам топилмаганидан жаҳли чиқиб:

— Нима бало, Керей, Уақ хотин олмаганми? Сенлардан бола туғилмаганми? Сенлар эр туғмай қора ер туққанмидиларинг! Садқаи одам кетинглар-а! — деб бақирди.

Шу маҳал новчадан келган, елкадор, аммо бели ингичка, катта-катта бўта кўзлари бесаранжом, мўйлови энди сабза урган, оққувадан келган чиройликкина бир йигит худди қуён каби енгил одим ташлаб Нурмағамбетнинг олдига келиб таъзим қилиб, қўлларини чўзди. Нурмағамбет эса, «бу қайси йигит бўлди?» деб унга тикилди. Йигитнинг эса этаги билан жиякларини оқ бўтаннинг юнгидан йигирилган ип адиплаб, ёқасига тўрт энликкина қундуз қопланган камзули бор, бошида ўнг қулоғига бостириб кийиб олган оқ тумоғи, оёғида пош-наси баланд қозоқи этик...

Нурмағамбет панг билан уйда ҳам, далада ҳам то ўзидан рухсат бўлмагунча ҳеч ким сўраша олмасди. Ҳалиги йигитнинг ҳовлиқиб келиб салом бериши унга ёқмади.

— Кисман ўзинг? — деди семиз юзларини тиржайтириб.

— Отамнинг исми Боймирза, — деди йигит сал ийма-ниброқ. — Менинг исмим сизнинг исмингизга адаш — Нурмағамбет.

— Ёмон итнинг отини Бўрибосар қўйибдимиш, — деди Нурмағамбет, йигитнинг исми ўз исмига ўхшаш бўлганини ёқтирмай, — исминг тузук экан. Қайси уругдансан?

— Турғун эмасмиз. Оз отанинг урпоғиман. Бобокалоним Уйсин. Облой хон даврида отам ботир ўтиб бу ерга келгач, Керейдан уйланиб турғун бўлиб қолган экан. Уша кишидан қолган беш-олтита оила шу жойда яшаб турибмиз. Керейга қарашли бир овулда ўтирибмиз, тақсир, келгиндимиз, Панг ота, — деди Нурмағамбет тез-тез сўзлаб. — Рухсат этинг, тақсир. Керейнинг

арвоҳига сиғиниб, қипчоқларнинг полвони билан беллашай. «Эр йигитнинг учта юрти бўлар эмиш. Биттаси — ўз юрти, биттаси — қайин юрти, яна биттаси — тоға юрти», деб эшитган эдим. Асли зотим Уйсин бўлгани билан Керей қизидан туғилганман, тақсир. Мен ҳам Керейнинг битта боласиман.

Нурмағамбет панг йигитга жавоб бериш ўрнига атрофга қараган эди, одамлар: «Майли, рухсат беринг, тақсир, тушсин!» дейишди.

— Туша қол! — деди Панг.

Йигит чаққон бориб, кўпчилик ўртасида ечина бошлаганда:

— Тентакроқ эмасми? — деди Панг. — Ишқилиб уятга қолдирмайдимиз?

Кимдир унинг шоирлиги ҳам борлигини ҳамда Қайроқлида бошидан кечирган гапларни қисқача гапириб берди.

— Айтмадимми, сал тентаклиги бор, деб. Тентак бўлмаса, ўзи камбағалнинг боласи бўлса, ҳалигиндай тузук кийимларни кия олармиди? Елланиб ишлашга бўйни ёр бермай юрган бола-ку. Ёши нечада экан?

— Бу йил йигирмага чиқса керак.

Панг ўйланиб қолди: «Ёшига нисбатан гавдаси улкан экан. Бу болада бир гап бўлса керак».

Сал ўтмай ҳалиги йигит оппоқ болдирларини ялтиратиб илдам ўртага тушди. Эғнида қўй жунидан тўқилган чакмон, энгларини шимариб олган.

Керей, Уақ томондагилар: «Ё ўзинг қўллагайсан!» деб кичқиришди.

Уша пайтдаги удумга кўра полвон йўлни ҳатлаб ўтмас эди. Нурмағамбет парво қилмай, одамларнинг: «Ҳой тўхта!» деганига ҳам қарамай, чопиб ўтиб кетди. «Аттанг, — дейишди Керей томондаги одамлар, — бирон қусур бўлмаса эди. Йўлни ҳатлаб кетди!»

Туя полвон ҳам ўрnidан турди. Бундай қараган одамга ўртача кўринган Нурмағамбетнинг бўйи Туя полвон билан бўйлашганда анча новча эканлиги маълум бўлиб қолди. Унча-мунча одам Туя полвоннинг кўкрагидан келар эди. Нурмағамбет эса унинг елкасидан келди.

— Ҳм, Керейнинг полвони сенмисан? — деди у овозини дўриллади. — Исминг нима?

— Кейин сўрашарсан. Аввал курашайлик.

— Бўпти унда, — деди у Нурмағамбетни менсимай, — Қани, бола, хоҳлаган жойингдан ушла!

Нурмағамбет чўлоқ қўллари билан Туя полвоннинг

қайиш камаридан маҳкам ушлади, камарни қўлига бир ўраб олди. Нурмағамбет бошқалар билан кураш тушганда қучоқлаб кўтарар эди, бу ундай бўлмади, белига қучоқ етмади, худди нор туяга ўхшайди.

Ёш йигитнинг бел ушлашига, муштларининг қаттиқлигига қараб: «Кучи бор экан», деб ўйлади Туя полвон. Шундай бўлса ҳам ундан хавф қилмай, чакмонининг икки биқинидан маҳкам ушлади-да, бир қўлини бўшаптиб:

— Қани, ҳаракат қил, бола! — деди.

Шу маҳал Нурмағамбет Туя полвоннинг сўл ёқ буйридан ушлаб ёнбошига олди-да, силтаб юборди. Туя полвон суруниб бориб аранг қаддини ростлаб олди.

— Йиқитди, йиқитди!.. — дейишди Керей томонда ўтирганлар ўринларидан туриб. Одатда полвоннинг тиззаси букилса, унинг йиқилгани ҳисобланар эди.

— Тўхтаглар! — деди Нурмағамбет бақириб. — Менинг номусимни ҳимоя қилаётган бўлсаларинг, орқага қайтинглар! Тиззасини букиб пойга олмаёқ кўяй. Бахтимдан кўрдим, қайта курашаман.

Ҳар иккала томон ҳам полвонларини ўртада қолдириб, орқага чекинишди.

Илгари бундай кучга рўбарў бўлмаган Туя полвоннинг жаҳлдан юзидаги туклари тикка бўлиб кетди. У Нурмағамбетни эзиб ташламоқчи бўлиб танасининг у ер-бу еридан ушламоқчи эди, қўли темирга теккандай ботмади, мускул гўштлари ўйнаб, Туя полвоннинг қўлига илинмади. Энди Туя полвон боланинг белидан кўтариб урмоқчи бўлиб уни маҳкам қучоқлаб, у ёқ-бу ёққа суриб кўрди, кўтариб кўрди, бўлмади. Кўтариб урмоқчи бўлса, бола оёғи билан ерга дик эгиб тушар эди.

Туя полвоннинг ниҳоятда жаҳли чиқди, терга ботиб, оғзидан кўпик сочди. Энди ёқасидан олиб отиб юборишни ўйлаб турган маҳалда, Нурмағамбет чаққонлик билан унинг бағрига кириб, елкасига даст кўтариб олди. Туя полвон типирчилар, лекин Нурмағамбет уни елкасидан ерга туширмас эди. Ниҳоят, айлангириб-айлангириб ерга бир урди. Ерга қулаб тушган Туя полвоннинг салмоғидан ер силкингандай бўлди. Нурмағамбет хурсанд, ўйноқлаб ўзини Керей томондаги одамлар орасига урди. Туя полвон йиқилиб тушган жойидан туролмай қолди.

— Қовурғам!.. — деди у бошини суяб кўтармоқчи бўлганларга башарасини бужмайтириб. — Синди шекилли...

Нурмағамбетни Керей томонидаги одамлар кўтариб олиб кетишди. «Сени туққан онангдан айланай... Кучингдан ўргилай... Яша, бола!..» деган товушлар далани янгротиб юборди.

Бир маҳал Нурмағамбет панг бундай атрофга қараса, уч-тўртгача оқсоқолдан бошқа ҳеч ким йўқ, ҳамма ёш полвон атрофида гиргиттон бўлиб юрибди.

— Утиринглар кўп ҳовлиқавермай! — деб бақирди Нурмағамбет панг. — Нега бунча ҳовлиқасанлар, ёлғиз овул келгинди Уйсинни шунча ардоқлаб, хушомад қилиб! Нима, у Керейнинг мен деган боласимиди шунчалик!

Пангга ким ҳам гап қайтара оларди дейсиз... Одамлар жим бўлиб қолишди. Бу маҳал Орғинлар олдинда, устига ажойиб гилам ёпилган, ўркачига ипақдан тикилган ола чопон ташланган туя, кумуш қопланган эгар-жабдуқли жийрон от бошлиқ юзта йирик молни — йиқитган полвоннинг пойгасини Пангнинг олдига олиб келишди. Бир тўққиз молни қўшиб туя билан отни Пангнинг ўзи олдида, қолганини бошқа оқсоқолларга улашиб берди.

— Полвоннинг ўзига ҳам беринглар. Камбағалнинг боласи экан, меҳнати... — дейишган эди одамлар, Пангдан илгари Нурмағамбетнинг ўзи жавоб берди уларга:

— Мен бу ерга дунё йиғиш учун келганим йўқ. Соғ-саломат бўлсам, халқим омон бўлса, менга шундан ортиқ бойликнинг нима кераги бор?.. Мен пойгадан бир қатим ип ҳам олмайман. Бу, одамлар, сизнинг улушингиз!..

Одамлар Нурмағамбетнинг атрофини ўрашиб, унга раҳмат ёғдираётган бир пайтда, бошига оқ ипақ шол рўмолини енгил-елпигина ўраб олган, олтин сирғали, эғнидаги кўйлаги билан нимчаси татарча тикилган, ўрта бўйли, қорачадан келган, юзида озгина доғи бор, ўйноқи кўз, қирра бурун, тахминан, йигирмаларга бориб қолган, истараси иссиққина бир жувон одамларни итара-итара кириб келди-да, Нурмағамбетнинг елкасига ола шойи чопон ёпди, чўнтигидан каттагина оқ ипақ рўмол олиб қўлига берди.

— «Рўмол тўн бўлмайди, йўл бўлади» дейишади, — деди у сипогина ёқимли товуш билан. — Мардлигингиз учун... Оз бўлса ҳам кўпдай кўриб олинг!..

Жувоннинг кулиб турган тим қора кўзлари Нурмағамбетга қуёш нуридан ҳам ўткирроқ туюлди. У шу пайтгача ҳеч кимдан уялмаган эди, ҳалиги жувоннинг қараш-

ларига тоб беролмай кўзларини олиб қочди. Унинг қарашларидан йигитнинг аъзойи бадани эриб кетгандай бўлди, нима дейишини билмай, теварак-атрофга қарай бошлади.

Йигитдан ҳадеганда жўяли гап, садо чиқавермагач, жувон тагин бир нима демоқчи бўлиб турган эди, уни бир йигит келиб чақириб қолди:

— Полвон, сени Панг чақиряпти. Юр!

— Биз йўловчимиз, — деди ҳалиги жувон. — Маконимиз Қораўтқалда. Кетаётган эдик. Хайр бўлмаса!.. — Жувон мўъжаз қўлчаларини йигитга чўзди. Нурмағамбетга бу қўллар оловдек туюлди. Унинг тили фақат:

— Хайр! — деган сўзнигина айта олди, холос.

Жувон йигитга кўзларидан нур ҳадя этиб бир қаради-да, оғир хўрсиниб, аста жўнаб кетди.

— Ҳалиги жувоннинг исмини биласанларми? — деб сўради Нурмағамбет у кетгач, ёнидагилардан Пангнинг олдига келаётиб.

— Билмаймиз.

— Аттанг, сўраб қолмаганимизни қара, — деди Нурмағамбет ўкиниб. — Ана, жўнаб кетди..

Панг Нурмағамбет полвон Нурмағамбетни олдига чақириб олди-да:

— Қани, қўлларингни оч! — деди.

Нурмағамбет икки қўлини дуога очди.

— Яша, болам, — деди Панг. — Кучинг бор экан. Нима фотиҳа тилайсан?

— Панг ота, фотиҳани тилаб оладими?

— Иккаламиз адаш эканмиз, — деди Панг. — Сен Нурмағамбет деган исмдан воз кечиб, «Полвон» деган ном олсанг нима қилади? Бу озлик қилса, ёнига «Чўлоқ» деган номни ҳам қўшиб берай!..

— Панг ота, менга берган фотиҳангиз «Полвон» деган исмни қўшиш бўлса, уни боя мана бу одамларнинг ўзлари фотиҳаларига қўшиб айтишган.

— Ҳа... айтганмиз... Одамлар севган боласини «чуноғим» дейишади. У бу номни халқдан олди. Энди унинг номи «Чўлоқ полвон!» — деб чувиллашди одамлар.

Бу ном одамларнинг қулоғи тагида кўп вақтларгача акс садо бериб тургандай бўлди.

КАРОН БИЛАН КУРАШ ТУШИШ

Чўлоқ полвоннинг донғи кетди. Тўқсонбойнинг йил ошидан сўнг Кўксингирдаги Кўктепа атрофида яшовчи овул одамлари уни биридан сўнг бири таклиф қилиб,

қўлма-қўл бўлиб кетди.

Чўлоқ полвонда шоирлик, бахшилик, қўшиқчилик, шўхлик каби фазилатларнинг ҳаммаси бор. У борган тўй катта томошага айланиб кетади. Маъракаларга тўпланишган одамлар ҳалига қадар ундан нуқсон топгани йўқ.

— Қирқта ҳунари бор дегани шу бўлса керак-да, — дейишар эди одамлар.

Бу гапларни эшитган одамларга Чўлоқ полвон эркалик қилиб бундай ўлан ёзган эди:

Нурмағамбет исмим бўлди — Чўлоқ полвон.

Бир қўлимни ушук уриб бўлди чўлоқ.

Гўзал қиз-жувон кўрсам туролмайман.

Жисмимдаги бор нуқсоним мана шул-оқ.

Яйловдаги тўй-томоша, йиғинларни гул-гул яшнатиб юрган кунлари Чўлоқ полвоннинг қулоғига бир гап эшитилиб қолди: «Кўкчатоғ шаҳрига ғалати полвонлар келибдимиш. Улар худди аждаҳога ўхшармиш, одам бола-си бас келомасмиш!..»

Баъзи Чўлоқ полвонни кўролмайдиган одамлар: «Кучинг бўлса, Кўкчатоғга бориб ўшалар билан кураш тушгин!» деб полвонни тезлатди.

Бу гапларга чидаёлмаган Чўлоқ полвон: «Бўлмаса мен кетдим, — деди дўстларига. — Хоҳлаганларинг юринглар кетимдан».

Дўстлари Чўлоқ полвоннинг бир ўзини ўлиб қолса юборармиди? Бир тўп одам у билан бирга Кўкчатоғга қараб жўнаб кетди.

Полвоннинг Кўкчатоғ шаҳрига биринчи марта келиши эди. Буқпа тоғининг шундайгина этагига жойлашган Кўкчатоғ шаҳрининг ёнида каттакон кўл бор. Бу кўл тоғнинг бир ёнини ўраб олган. Худди шу тоғ этаги билан кўл туташган жойдаги бир қозоқ уйига Чўлоқ полвон бошлиқ йигитлар қўноқ бўлишди.

Куз пайти эди. Бироқ ҳар йили бўлиб турадиган ёғин-сочин йўқ, қоп-қора сур булутлар осмонни қоплаб, кўл атрофи кун бўйи салқин.

Эртасига, яъни сентябрнинг биринчи куни Кўкчатоғда ярамарка очилади, унга атроф-теварақдан халқ чумолидай ўрмалайди.

Чўлоқ полвон билан унинг дўстлари ўзлари қўнган уй эгасига қимиз олдириб ичишди-да, отларига минишиб Кўкчатоғ кўчаларини томоша қила бошлашди. Улар кўчада келаётиб, аллакимларнинг каттакон бир тахтага ёпиштириб қўйилган суратларини кўриб қолишди.

— Юринглар, кўрамиз.

Қарашса, суратдагиларнинг ҳаммаси ҳам худди сузагон буқага ўхшаш йўгон-йўгон одамлар. Уларнинг ўрта-сида бошини қора мато билан ўраб олган биттаси турибди. Хат танийдиган бир йигит суратларнинг тагидаги ёзувларни ўқиб қараса, курашга тушадиган полвонлар шулар экан.

— Булар цирк деган уйда кураш тушишар экан,— деди ёзувни ўқиган йигит.

— У уй қаерда экан?

— Ким билади?!

— Ундай бўлса қидириб топайлик?

Улар суриштириб юриб, циркни топиб олишди. Цирк дегани — худди ўтовга ўхшаган, устини брезент билан беркитган, аммо ичи анча кенг, камида минг киши сиғадиган жой экан. Булар етиб боришганда, цирк олдидаги кичкина уйча олдида одамлар тўпланишиб туришган экан.

— Ҳа, нима қилиб турибсизлар?

— Билет сотиб олмақчимиз.

— Нима учун?

— Келган полвонларни томоша қилиш учун.

— Ие, курашга тушгани учун пул олишадими улар?

— Олишади, дейди-ку.

— Кучини пулга сотадиган қанақа полвонлар бу ўзи?

Нурмағамбет дўстлари билан эллик тийиндан билет сотиб олиб, кечкурун томошага тушишди. Аввало, от ўйини бошланди. Буларни кўриб Чўлоқ полвон «Мен ҳам ўртага тушиб кетсаммикан?» деб қизишиб ўтирарди. Ўртадаги отлар ниҳоятда гўзал эди. «Аттанг, кенг далага олиб чиқиб мана бу отларни чоптирармидим? — деди Чўлоқ полвон. — Тор жойда бағрини ёздирмай хор қилиб кўйганини қара буларни?»

... Кураш бошланди. Полвонлар сафга туриб, цирк саҳнидан айланишди. Ҳаммаси ҳам гавдали. Бироқ қора маска кийиб олган биттасининг гавдаси ўзгачароқ. Худди Туя полвонга ўхшайди.

Французча кураш ҳадислари Чўлоқ полвонга унча унамади. Ич-ичидан титраб, қизишиб томоша қилиб ўтирибди.

...Қора маска кийган полвон ҳамма полвонларни йиқитди. Одамлар уни ер депсиниб, циркни кўтаргудай чапак чалишиб олқишлашди. Шу маҳалда Чўлоқ полвон чидаёлмай тўсиқдан ҳатлаб ўтиб, ўртада алпанг-талпанг

қилиб юрган қора маскали полвоннинг олдиға бориб қўлидан ушлади.

Тўқсонбойнинг йил ошидан кейин полвон анча пишиган, тўлишган эди, ёнида келган йигитлар буни Қора масканинг олдиға борганида пайқаб қолишди: Чўлоқ полвоннинг қорни қора масканикига қараганда ингичкароқ экану, бироқ гавдаси уникидан қолишмас экан.

— Курашасанми? — деди унга Қора маска.

— Курашаман!

Цирк бошлиғи: «Вақт тугади... эртага!..» деган эди, одамлар чувиллашиб: «Курашсин!» дейишди.

Чўлоқ полвоннинг гавдасини кўриб сал сесканай деган Қора маска ноиложликдан «Гаров қўйиб курашаман» деди. Мақсади — баҳона қилиб қутулиб кетиш эди.

— Қанча сўм? — деди Чўлоқ полвон.

— Етмиш беш сўм! (Бу пулга ўша вақтда учта от берар эди).

Чўлоқ полвоннинг дўстлари ҳамёнларидан пул олиб узатишди.

— Сен тагин қозоқча курашаман деб ўйламагин, — деди цирк бошлиғи. — Французча курашасанлар... Икки елкани ерга теккизмагунларингча йиқилган ҳисобланмайди.

— Менга ҳам худди шуниси керак. Елкаси буёқда турсин орқасини ерга теккизиб бераман.

Чўлоқ полвон ўртага цирк кийимини кийиб чиқди.

Икки полвон ўртада худди сузишадиган буқалардай бир-бирининг ғофил пайтини пойлашиб юришибди. Чўлоқ полвоннинг мускул гўштлари тугун-тугун бўлиб, худди шамолли кундаги денгиз бетига ўхшаб тўлқинланиб кетди.

Чўлоқ полвон Қора масканинг ҳадисини боя обдан кўрган эди. У ўзи билан курашаётган полвоннинг бўйнидан қисиб, чалқанчасига йиқитар эди. У худди шу ҳадисини ишлатмоқчи бўлиб бурилган пайтида Чўлоқ полвон кўз илғамас даражадаги бир чаққонлик билан унинг бўйнини маҳкам ушлаб олди. Тезда елкасига олиб, худди қамғоқдай отиб юборди.

Боя Қора маскадан йиқилган полвонлар қорнини осмонга қилиб камалакдай эгилиб қолар, елкасини ерга теккизмас эди. Чўлоқ полвон шундай қилармикан, деб уни қайта босмоқчи бўлиб турганида, Қора маска «босма» деб ишора қилди.

Уртада ҳакамлик қилиб турган одам ҳуштагини чалиб, йиқилган полвоннинг бошидан маскасини сидириб

олди. Чиройликкина, оққувдан келган йигит экан. У шу ётганича, қимирламай қолди, башарасини бужмайтириб: «Жароҳатландим!» деди.

Икки-уч одам Қора маскани замбилга солиб олиб чиқиб кетишди. Курашнинг натижаси эълон қилинди.

— Курашга-инглиз полвони, жаҳон чемпиони — «Қора маска» билан қозоқ халқ полвони Чўлоқ полвонлар тушишди. Улар француз кураши усулида бел ушлашди. Кураш бир ярим минут ичида Чўлоқ полвон фойдасига ҳал бўлди. Илгари ҳеч ким ололмаган Қора масканинг филофини Чўлоқ полвон ечиб олди. Етмиш беш сўм миқдорида қўйилган гаров Чўлоқ полвонга берилади. «Қора маска» нинг ўз фамилияси — Карон.

— Тасодифан йиқитди...

— Ҳийла билан йиқитди... — чувиллашди баъзи одамлар.

— Агар Чўлоқ полвоннинг кучи бўлса, гир-тош кўтариб кўрсатсин, — деб чувиллашди одамлар.

— Бугунга шунинг ўзи етиб ортади. Эртага кўтаради, — деди цирк бошлиғи. Бунга Чўлоқ полвоннинг ўзи кўнмади.

— «Тасодифан йиқитди» деган сўзни мен кўтаролмайман, — деди у. — Кўтарганим, бўлсин тошини.

— Неча пудлик тош кўтарасан? — деб сўрашди ундан.

— Ҳалиги мен йиқитган полвон қанча пуд тош кўтарар эди?

— Қирқ пудлигини.

— Менга эллик пудлигини олиб кел.

Чўлоқ полвон чўккалаб ўтирди. Бир полвон ялпоқ қайишларга боғланган ўн пудлик тўртта тош, олти пудлик бир тош, беш пудлик бир тошни унга юклади.

Тошлар ортилиб бўлганда чўккалаб ўтирган полвоннинг билаклари майишиб кетгандай бўлди.

Чўлоқ полвон бошда қўлларини ердан узиб тиззалаб ўтирди, сўнг тиззасини кўтариб, товонини ерга босди. Кейин тошлар чандиб боғлаб ташланган қайишдан маҳкам ушлаб «Хауп!» деди-да, туриб кетди, алпанг-талпанг босиб майдон бўйлаб юра бошлади.

— Бўлди, бўлди! Тушир!.. — деб чувиллашди томошабинлар.

Чўлоқ полвон худди эракишгандек тагин бир оз айланиб, тошларни теварак-атрофга улоқтириб юборди.

— Яша! Кўп яша, Чўлоқ полвон! — деб қичқиришди одамлар.

ШУБҲА

Атрофинга қарагин кўзинг юмай,
Уйлаб кўргин, дунё — кенг бир сарой.
Қозоқлар подшога қарам бўлгандан бери
Ботирлар хўрлик кўрди талай-талай.

(Халқ қўшиғи).

Чўлоқ полвон циркдан чиққанида зим-зиё қоронғи эди. Кўча чувиллашиб юрган одамлар билан тўлиб кетибди. Бу одамларнинг ким эканликларини қоронғида пайқай олмади.

— Қани, полвон, бу ёққа юр! — деди ёнидаги жўраси.

— Қаёққа!

— Ишинг бўлмасин. Отингга мину юравер. Борсак кўрамыз.

Чўлоқ полвон жўрасига эргшиб, ҳалиги тўпланиб турган одамлар орасини ёриб ўтди-да, отига минди. Энди унинг кўзи қоронғиликка ўрганиб қолган эди, атрофда чувиллашиб юрган одамларни аниқ кўрди. Атрофдан:

— Қани, Чўлоқ полвон? — деган овозлар эшитилди.

— Мени сўраётган ким? Мен буёқдаман! — деди Чўлоқ полвон.

— Ундай бўлса нега қараб турибсанлар. Чўлоқ полвон чиққан бўлса кетдик! — деб қичқирди кимдир.

— Кетдик. Мана, мен бошладим, — деди-да, бир одам олдинга тушиб чопиб кетди.

Ҳалиги тўпланишиб турган отлиқлар худди йўлини топиб бир томонга уриб кетган сувдек чопиб кетган одамнинг орқасидан оқиб кетди. Улар Буқпа тоғига қараб кетарди. Бу оқим Чўлоқ полвонни худди юзада сузиб юрган филдиракдек ўзи билан бирга олиб кетди. Кўпчилик орасида чопиб келар экан:

— Қаёққа кетяпмиз? — деб сўради Чўлоқ полвон ёнидагилардан.

— Узимиз ҳам билмаймиз. Фақат билганимиз шуки, одамлар сен билан танишмоқчи шекилли.

Кечаси ерни гурсиллатиб чувиллашиб чопиб келаётган отлиқлар тўдаси Буқпа тоғининг пастқам белидан ошиб ўтиб, Желтов бағрида тўхташди.

— Шу ерга тушамиз, — деди бошловчи.

Одамлар отларидан туша бошлашди. Энди кўзи тун

қоронғилигига анча ўрганиб қолган Полвон бундоқ назар солса, одам жуда кўп экан.

— Ун икки ота Қоровул, саккиз ота Давут эдик, — деди Чўлоқ полвонга бу йиғинни ташкил қилувчилар. — Элимизнинг донгини чиқарганинг учун бугун сенга зиёфат бермоқчимиз. Илгарилари номингни эшитар эдигу, ўзингни билмасдик. Мана, шукур, ўзингни ҳам кўрдик. Бугунги кечани бир ўйин-кулги билан ўтказайлик.

Полвон уларга ташаккур айтди.

— Қани, молни олиб келинглар! — деди бошлиқ. — Бир-иккитанг тоғдан ўтин олиб келинглар, бир-иккитанг сув ташинглар.

Салт отлик йигитлар чопиб боришиб тоғдан йиқилган қарағайларни судраб келишди. Шох-шаббаси олинмай туташ ўт қўйилган қарағай ёлқини осмонга ўрлади. Тўсатдан ёнган оловдан кўрққан каби тун унинг атрофини ўраб олди...

— Олиб келдик, — деган товуш эшитилди қоронғилик қўйнидан.

— Мана бу олов кўзимизни олиб қўйди-ку, — деди биров. — Ҳеч нарсани кўриб бўлмаяпти. Полвон, буёққа кел-чи?

Полвон ҳалиги йигитга эргашиб борса, четроқ жойда бир-иккита йигит бир отни йиқитиб, қулоқларидан маҳкам ушлаб турган экан.

— Шуни сизга атаб сўймоқчимиз, — деди ҳалиги эргаштириб олиб борган йигит. — Кўз тегмасин, Полвон, эртақларда айтиладиган Қўбланди, Алпомиш, Қамбар ботирларни кўп эшитганмизу, аммо сизга ўхшаб эллик пуд юк кўтарган полвонни кўриш тугул, эшитган ҳам эмасмиз. «Юздан югурик, мингдан тулпор туғилади» деган гап бор. Ким билади, тулпор миниб туғ ушлаб, кўк пўлатдан совут кийиб, қўлингизга найза олиб, халқни ёвдан ҳимоя қиладиган раҳбар бўларсиз, балки. Шунинг учун ҳам сизга унча-мунча тўқли-мўқли сўйишни ўзимизга эп кўрмадик. Полвон. Мана шу байтални сўймоқчи бўлиб турибмиз.

Йигитлар байтални бирпасда бўғизлаб ташлашди. Териси ҳам шилинди.

— Семиз чиқди. Қазиси икки энликча бор, — дейишди одамлар.

Байталнинг гўштарини нимталаётганларида бир-икки йигит бориб ҳали қон ҳиди анқиб турган ўпка, жигар-бағирларини олиб қовурдоқнинг ғамини ея бошлаш-

ди. Гўштларни қарағай чўғи устига ташлаб пишира бошлашди.

— Ҳой, қонсуқли қилишни унутманглар, отамиз қо-
зоқдан қолган таом-а, — деди кимдир.

— Мен ҳам унутганим йўқ, — деди байтални сўйган-
лардан бири. У ичак-чавоғи ағдарилиб, ўзга жойлари
нимталанмай чалқасидан ётган байталнинг қовурғалари
орасига тўпланиб, қуйилиб қолган ёғли қонни ҳовучи
билан олиб ичакка қуйди.

— Полвоннинг улушини тугал пиширинглар! — деб
қичқирди йиғин оқсоқоли байтални сўяётганларга.

— Бу бир ажойиб таом бўлсин, — деди қонли кўллари-
ни шимариб ўткир пичоғини ялт-юлт этказаётган йигит. —
Полвон бугун бизларга ўз кучини кўрсатди. Мен ҳам
Полвонга қулоғи эшитмаган таом пишириб берай.

— Қандай қилиб? — деб сўрашди йигитлар.

— Байталнинг қорни билан ўнгачи бирлашган жойи-
дан озгина кесаман-да, ағдариб тозалаб юваман. Шундан
сўнг ичига сув қуйиб, сиққунча гўшт соламан, озгина туз
ташлайман, меъёрида саримсоқ ҳам соламан, мурч ҳам...
Кейин қоринни тикиб, қамиш тиқаману, қумга кўмаман.
Ҳалиги қамишни эса, нарироқдан чиқариб қўяман. Сўнг
устидан ўт ёкаман. Бу усулда пиширилган гўшт дунёда
энг лаззатли таом бўлади.

— Тўғри, эшитганимиз бор. Бироқ кўрмаган эдик.
Майли, шундай қил.

Қоринга Полвоннинг улушидан бошқа тагин анча
гўшт сиғиб кетди. Қолган гўшт қозонга тушди. Йигитлар
оловга кўмилган жигар-бағирларни еб, қимиз ичаётиб,
Полвондан илтимос қилишди:

— Полвон, биз сени «бир сирли, саккиз қирли»
йигит деб эшитамиз. Шоирлик, ўланчилик, чечанлик,
ўткир зеҳнлик каби фазилатларнинг ҳаммаси сенда
бормиш. Биз бу гапни ўзингни кўрганимиз учун айтаёт-
ганимиз йўқ, бор гапни айтяпмиз. Кучингни-ку, кўрдик.
Энди бошқа ҳунарингни ҳам бир кўрсатгин.

— Нима дей?

— Ўлан айт! Ота-боболаримиз: «Яхшининг яхшили-
гини юзига айт, нури тошсин, ёмоннинг ёмонлигини
бетига айт, қути қочсин!» деган. Сени нима деб мақтасак
ҳам ярашади. Бугунги курашда кўрсатган томошангни,
кучингни ўлан қилиб айт, мана бу бўз болалар овул-
ларига айтиб боришин.

Кўпчилик илтимос қилиб қўймагандан сўнг Полвон
цирқда кураш тушганини аста ўлан қилиб айтди:

Бу кунда йигирмада менинг ёшим,
Бузар кезим қальанинг тоғу тошим.
Кечаги сентябрнинг бозорида,
Кўтардим эллик бир пуд циркнинг тошин.
Тўпланишиб рус, қозоқ тонг қолишди,
Қаҳрамоннинг авлоди деб ушбу бошим.
Гаров қўйиб етмиш беш сўм курашганда —
Синдирдим Карон полвон қовурғасин.
Куч берган, мадад берган, эркалатган —
Узларингсан, мсхрибоним, бовурларим!..¹

Қаёқдандир қўнғироқнинг жаранг овози эшитилиб,
Полвоннинг ўлани бўлинди. Одамлар: «Бу ким бўлди?»
деб ҳайрон бўлиб турганларида оловни қуршаб ўтирган-
лар олдига бир жуфт от келиб тўхтади. «Урядник»
деган шивир-шивир тарқалди.

— Нима қилиб юрибди булар бемаҳалда?

Буларнинг бири циркнинг директори, иккинчиси
полицай урядниги экан.

— Сенга келдим,— деди цирк директори Чўлоқ
полвонга. Ёнидаги урядник мўйловини бураб қўйди.

— Менда нима ишинг бор?

— Кераксан. Қани, мин аравага!

— Тағин булар Полвонни қамамоқчи бўлиб келиш-
ган бўлмасин! — дейишди баъзилар.

— Нима учун?

— Нима учун бўларди, қовурғаси синган полвон
ўлиб қолган бўлса...

— Ундай эмасдир-ов. Агар ундай бўлса, Чўлоқ пол-
вонни осонликча уларнинг қўлига бермаймиз! — чувил-
лашди одамлар.

— Жим бўлинглар! — деб бақирди урядник.

— Менда нима ишинг бор? — деб тағин сўради
Полвон.

— Холи жойда айтаман.

— Йўқ, шу жойда айт!

— Шаҳарга борганимиздан сўнг айтаман.

— Ие, гапини эшитдингларми? — деб чувиллашди
одамлар. — Буларнинг нияти бузуқ. Полвонни қочириб
юборсак нима қилади?

¹ Чўлоқ полвон шу ўланини такрор-такрор айтишни севар эди.
У бу ўланини қайси ёшида айтса, ўша ёшини қўшиб ўқирди. Масалан,
25 да, 34 да, 49 да каби. У қисса бошида «Бу кунда қирқ тўққизда ме-
нинг ёшим» дейишининг боиси шундан.

Бу таклифни бир йигит Полвон чўлоққа шивирлаб айтди.

— Бўлмаган гап! — деди Полвон уни койиб. — Менда нима ҳаққи бор буларнинг. Нима учун қочишим керак экан!

— Жим!! — деб бақирди урядник одамларга. Цирк директори қандай ниятда келганини айтмади. Урядникнинг ҳам, унинг ҳам кайфи бор экан. Уларнинг иккаласи ҳам қовурдоққа тўйиб олгач, Чўлоқ полвонга: «Эртага боргин. Қўрқма. Кўп мукофот оласан биздан. Олтин оласан!» деди-да, араваларига ўтириб жўнаб кетишди.

Бу гап одамларнинг кўнглида шубҳа туғдирди.

— Алдашяпти. Қамаса керак, — дейишди баъзилар.

— Қамамайди, — деди баъзилар. — Полвонлигин кўришди-ку улар. Ажаб эмас, мукофот беришса...

Чўлоқ полвонни нима учун чақиришгани, бу ишнинг охири нима билан тугаши одамларга қоронғи бўлгани учун уларда шубҳа туғилиб, йиғин совуди қолди.

— Эсинг борида этагингни ёп. Одамлар сени тутиб беришмайди, бу кеча қоч, — деб ялинишди одамлар Чўлоқ полвонга.

Полвон уларнинг айтганини қилмади.

— Нима, айбсиз одамни тутиб қамайверса, унда одам қоладими? — деди у. — Эртага атайлаб борганим бўлсин. Қани, нима қилишар экан, кўрай-чи?

— Майли, борсин. Таваккал, — дейишди одамлар. — Агар қасдлик қилишса ё айбсиз қамашадиган бўлса, биз ҳам жонмиз-ку, қараб турмасмиз.

Одамлар зиёфатдан сўнг, тонгга яқин тарқалишди.

«ЭР ЙИГИТНИНГ ҚАНОТИ — ОТ»

Беркитолмас йўлимни ёв қалъаси,
Мен жаҳоннинг эмин-эрка қўноғиман.
Севгимим, ардоқлим, деб эркалаган
Халқимнинг танти полвон Чўлогиман.

Полвон уйқудан туриб бундай қараса, кун тушлиқдан оғиб бораётган экан.

Даҳлизда кимларнингдир сўзлашгани қулоғига чалинди. У булар ким бўлди экан, деб эшик тирқишидан мўралаган эди, ўзининг жўралари чой ичишиб, ҳангомалашиб ўтиришган экан. Полвон кийиниб даҳлизга чиқди.

— Уйқунг бузилмасин, деб уйготмаган эдик, — деди унга шериклари.

— Мени ҳеч ким сўрамадимми?

— Уезднинг Сутэмган деган почтачиси бор эди-ку, ўша келиб кетди.

— Нега келибди?

— Уезд бошлиғи сени кўргиси бормиш.

— Мени кўриб нима қилар экан?

— Қаёқдан биламиз нима қилишини. Ростини айтсак, ўзимизнинг юрагимиз ҳам гупиллаб турибди. Ишқилиб, яхшиликка бўлсин-да...

Полвон бу ваҳимали гапларга парво қилмай, чойини ичиб бўлиб ташқарига чиққан эди, Сутэмган почтачи салт отда келиб турган экан.

— Сут ака, нима гап ўзи? Нега бунчалик полвонни сўраб қолишди улар? — деб одамлар уни ўраб олишди.

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — деди у. — Нега шунча чўчийсанлар? Менимча, номи чиққан полвонни кўргиси бордир. Шундан бошқа нима ҳам бўларди...

Сутэмган билан Чўлоқ полвон уезд бошлиғининг шаҳар марказидаги тош девор билан ўралган ҳовлисига салт кириб боришди. Улар киришгач, дарвоза шартта ёпилди.

«Полвонни уезд чақириб олиб кетди» деган хабар қалъага ҳам, далага ҳам зудлик билан тарқалди. Одамлар бозорни баҳона қилиб, уезд эшиги олдидан ивирсишиб у ёқ-бу ёққа тинмай ўтишар, бу гапнинг оқибати нима билан тугашини билгилари келар эди. Одамлар кўрқувда. «Ҳеч бўлмаганда уларнинг полвонга кўзи тегмаса эди», деб кўрқишади иримга ишонадиган баъзилар.

Уезд дарвозаси шартта ёпилганда Полвоннинг ўзи ҳам чўчий деди. «Нима қилар экан булар?» деб ўйлади у.

Сутэмган эргашиб уезд бошлиғининг уйига кирса, узун қора соқолини мўйловига қўша икки чаккасига қайирган, қовоғи қалин, қуюқ қошли, пешонасининг сочлари тўкилиб қашқа бўлиб қолган, гавдаси йўғон бир эркак; оққувадан келган, семиз, бағбақалари осилиб тушган бир аёл; ўрта бўйли, кўк кўз, оққувадан келган жингалак соч, худди отаси билан онасининг бўёгини қориштириб ясагандай чиройли, ўн беш-ўн олти ёшлар чамасидаги бир қиз; цирк директори — ҳаммаси столда чой ичишиб ўтирган экан.

— Мана шу, — деди директор уезд бошлиғига Чўлоқ полвонни кўрсатиб.

— Омонмисан? — деб уезд бошлиғи бармоқлари йўғон-йўғон жундор қўлини Полвонга узатди. Салом-

лашгач, уезд бошлиғи Полвонга «ўтир» деган ишора қилди, жой кўрсатди.

— Мо-ло-дец! — деди уезд бошлиғи Полвоннинг савлатига назар ташлар экан. — Яхши йигит, ўрисча биласанми?

— Мала-мала, — деди Полвон.

Полвон уезд бошлиғи берган сўроқларига қурби етганча жавоб бериб ўтирди, бироқ овқатидан тати-мади. Стол устидаги таомларни егиси келиб турса-да, улар овқатга заҳар қўшиб беради, деган гап эсига тушиб нафсини тийди.

— Сен бунга нима учун чақирганимизни айтдингми? — деб сўради уезд бошлиғи Сутэмгандан Полвон билан бир оз ҳазил-ҳузул қилишгач.

— Йўқ, — деди Сутэмган.

— Нега?

— Менга ундай топшириқ берганингиз йўқ-ку.

— Бояги гап эсингдан чиқмаган бўлса керак?

— Эсимда.

— Ундай бўлса, мана бунга айтиб тушунтир ўша гапни!

Чўлоқ полвон циркда Карон полвонни йиқитганини эшитиб, уезд бошлиғи номаълум полвонни кўргиси келиб қолибди. Қидиртиришса, далага кетибди, деган хабар олиб келибди Сутэмган.

— Ундай бўлса, эргалаб олдимга олиб кел, — деб буйруқ берибди уезд бошлиғи.

Нима учун чақириваётганини сўрашса, уезд бошлиғи:

— Эҳтимол, циркка қабул қилармиз, — дебди. — Аввало ўзим бир гаплашиб кўрай-чи?

Уни циркка олишса аҳволи қандай бўлишини уезд бошлиғи Сутэмганга айтиб берган. Ҳозир уезд бошлиғининг: «Нима учун чақирилганини айтганмидинг?» деяётганининг боиси шу эди.

Сутэмган уезд бошлиғининг олдида нима учун чақиривганини қисқача баён қилди-да, охирида:

— Гапнинг қисқаси шуки, — деди у Полвонга, — булар сенинг кучингга қизиқиб қолишибди. Беш-олти ой цирк полвонлари билан бўлиб кураш ҳадисларини ўргансин, шундан кейин циркка полвон қилиб оламыз, дейишяпти, бутун жаҳонни кезасан, олтинга фарқ бўласан, дейишяпти...

— Қанча олтин беришар экан? — деб сўради Полвон атайлаб.

— Нимасини сўрайсан? — деди Сутэмган. — Олтин текин... Кечаги сен йиқитган Карон ойига ўн беш сўм мояна олар экан. Ҳ-ҳў!.. Бу нима деган пул! Йилига бир юз саксон сўм!.. Бунга олтига гижинглаган от беради. Овулда юриб бир йилда бир отнинг пулини ҳам тополмайсан. Бошқа гапни қўй, рози бўл!

Уезд бошлигининг таклифини Сутэмган ошириб айтди. Буни эшитгандан сўнг Полвон сал қизиқай деди.

— Майли, ўйлаб кўрай. Эртага жавобини айтаман, — деди у.

Уезд бошлиғи: «Ҳозир айт!» деб қистаган эди, аёли: «Майли қистама, — деди. — Кўнади. Бу шунча олтиндан воз кечадиган аҳмоқ эмас. Менинча, ақлли йигит кўринади!»

— Рост, мамуля, у ақлли йигит! Юриш-туриши ҳам, кўзи ҳам ақлли!.. — деди боядан бери Полвондан кўзини ололмай ўтирган қиз ҳовлиқиб.

Полвон қизга қараб илжайди.

— Майли, ўйлаб кўр, — деди уезд бошлиғи Полвонга. — Бироқ, жавобингни эртадан кечиктирма. Тентак бўлма. Ўзи келган бахтни қўлдан бой берма. Сендан жаҳон чемпиони чиқиши мумкин. Бу ҳазилакам гап эмас!..

Чўлоқ полвон уезд бошлиғидан рухсат олиб ташқарига чиқди. Кетидан Сутэмган ҳам эргашди. Иккаласи отларига миниб дарвоза томон йўл олган эди, Полвоннинг кўзи айвон панжарасида турган ёш қизга тушиб қолди. Бу гал қиз Полвонга ўзгача қизиқиш билан қараб турган эди.

— Исми нима? — деб сўради Полвон Сутэмган билан қизнинг ёнидан ўтиб кетаётиб.

— Татьяна.

Полвон ичида: «Яхши қиз экан», деб қўйди.

Кўчага чиқишлари билан кутиб турган одамлар Полвоннинг атрофини ўраб олишди. «Ўйлаб кўр! Рози бўл!» деди-да, Сутэмган бурилиб кетди.

— Нега чақиришибди? — деб сўрашди одамлар Полвондан.

Полвон чақириш сабабини айтди.

— Сен нима дединг?

— Ўйлаб кўрай, дедим.

— Майли, ўзинг биласан, — дейишди одамлар. Бироқ улар Полвоннинг ораларидан кетишини хуш кўришмас эди. — Бировдан ақл ўрганадиган йигит эмассан. Эл-юрт берган ном билан шуҳратинг етиб ортади. Жаҳон берган

бахт билан шуҳрат бир одамнинг ҳовучига сиғмайди. Аммо, «кўпчиликдан айрилган кўмувсиз қолади», деган гап ҳам бор. Буни ҳам ўйла!

Эртасига чошгоҳдан кейин Полвон отини миниб уезд бошлиғининг уйига қараб кетди. У кечадан бери тинчлик бермай юрган икки фикрни йўл-йўлакай тарозининг икки палласига солиб ўйлаб кўрди.

Унинг бир ўйи: «Олтин... Кўп олтин... Бойлик! Шон-шуҳрат қозониш!»

Иккинчи ўйи: «Ўз овули!.. Жонажон овули! Халқи!.. Полвонликни ўшаларнинг олдида намойиш қилиб, шон-шуҳратни ўшалардан олиш!..»

Хўш, қайси бирини танлаши керак?

Полвон шундай хаёл билан келар экан, унинг кўзига ўз эл-юртининг манзараси кўриниб кетди.

Ана, бошига булутдан салла ўраб, гавҳартошга ўхшаб олисдан кўриниб турган Бўрабой тоғи!.. Нариги томони дала!.. Бепоен дала!.. Ёнма-ён қўнган овуллар... Жонажон овул... Туғишган овул... У ерда ота-она!.. Оға-ини!.. Қавм-қариндошлар! Дўст-ёр!!! Улар Чўлоқ полвоннинг, Чўлоқ полвон уларнинг меҳрибони, ўйин-кулгиси, кўнгил очар эрмаги. Улар ўз полвонини қалбдан севишади...

Уезд бошлиғининг таклифи ўз овулидан ҳатлаб чиқмаган Полвонга зим-зиё унгурга ўхшаб кўринди. «Ана шу номаълум унгурдан олтин излаб, шон-шуҳрат қозонишнинг нимаси қизиқ,— деб ўйлади у.— Излаганим топила қолса-ку, нур устига аъло нур. Бордию топилмаса-чи, оворагарчиликдан бошқа нарса эмас. Ундай бўлса ҳаётнинг аччиқ-чучугини нега элим билан баҳам кўрмайин?»

Унинг нодон хаёли шундан нарини мулоҳаза қилолмади. «Охири нима билан тугаши номаълум унгурдан бахт қидиргунча, пешонамда борини ўз элимда юриб кўрай», деган қарорга келди.

Шу хаёл билан у отининг бошини беихтиёр орқага бурди. У Кўкчатоғ шаҳрининг шундайгина ёнидаги Чалқар кўли бўйидаги гавжум бозорга қараб от қўйди.

Полвоннинг нима учун от қўйиб кетаётганини тушунган бир тўп отлиқлар ҳам унга қўшила чопишди, қурғоқ ернинг чанги осмонга кўтарилди.

Тумандай қуюқ, бўрон каби гувлаган чанг-тўзон ичида чопиб келаётган Полвон: «Менга эргашиб келаётганлар кўпайди шекилли», деб бундоқ орқасига қараган

эди, беҳисоб салт отличлар тупроқни осмонга ўрлатиб, қумурсқадай келишаётган экан...

Кўпчилик орасида чопиб келаётган Полвон бундоқ қараса, баъзи отличлар ундан ўзиб кетяпти! Уз оти чарчаб, чопиши сусайиб қолибди... Сал ўтмаёқ қандайдир кунон, байтал, ориқ-тирриқ, қирчанғи отлар орасида қолиб кетди.

У: «Бойнинг ўғли чопганда бир эсга тушади, тўхтаганда бир эсга тушади» деган мақолнинг маъносини энди тушунди. «Э-ҳа... — деб ўйлади у отининг тизгинини тортиб. — Шу сўз рост экан. Қайси камбағалнинг бойдан ўзишгиси келмайди дейсан? Бой билан талай камбағал мана шундай ўзишар экану ярим йўлда оти чарчаб қолиб кетар экан-да, менга ўхшаб. Ҳалиги мақол шундан чиққан экан-да!»

Чўлоқ полвон отининг бошини тортиб кетаётганида, ўзгалар ундан ўзиб кетган эди. Аввал бошда унга хушомад қилиб чопганлар энди ҳақоратдек туюлди. «Нима ҳам қилдим илгарилаб?.. Шу ердан қайта қолсам бўлмайдимми?..» деб ўйлади у. Борди-ю, баъзи отличлар: «Нега орқада қолдинг?» деб Полвоннинг атрофини ўрашмаганида, балки қайтиб кетган бўлармиди?

Тўпланишиб қолганлар Полвоннинг нима учун тўхтаганини билишгани йўқ, шунинг учун улар яна бояғидай хушомад гаплар айта бошлашган эди. Полвон қовоғини солиб рўйхуш бермади, фақат баъзи-баъзида улар берган сўроққа қисқа-қисқа жавоб қайтариб турди. Баъзи гаплар унинг қулоғига кирмади ҳам. Ҳозир унинг бутун ўй-хаёли учқур отда эди.

«Эр йигитнинг қаноти — учқур от» деган мақол тушди унинг эсига. Достонлардан эшитгани Кўбланди ботирнинг Тойбуврили, Алпомишнинг Бойчибари, Қамбар ботирнинг Қорақашқаси... хуллас, чопганда қушдан ўтадиган, чарчаш нималигини билмайдиган, эгасининг қувонч ва қайғусига шерик бўладиган тулпорларни қўмсайдиган эди у. «Эҳ, шундай оти бор ботирларнинг армони бормикан?» деб ўйлар эди Полвон.

Мана, кўпчиликдан орқада қолган полвон хижолат бўлиб келяпти. «Эр йигитнинг қаноти — учқур от» деган қадимгилар, — ўйлади кўпчилик ўртасида аста-аста келар экан. — Бу гапи учун ота-боболаримиздан минг ўргилсанг ҳам озлик қилади... Учқур хаёлни ёмон от тўсар экан-да!.. Отсиз киши бамисоли қанотсиз қуш экан-да...»

Энди унинг армони ўзига қанот бўларли яхши бир от топиб миниш эди...

ОҚ БҮЗ ОТ

Мен Чўлоқман ўн саккизда ҳунар топган.
Оқ бўз отга уки билан тумор таққан.
Бошгинамда иссиқ бўрку чаккамда уки,
Сарполарим ғирт ипақдан, нуқул оқдан.

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

Қилшақти деган ўзаннинг Чалқар кўлига келиб қуйиладиган томонида Қоровул деб аталадиган чўққи бўлиб, теваарак-атрофи, баҳорда сув ёйиладиган жойлари қалин ўт-ўлан билан қопланган. Бу ўт-ўланлардан минг-минглаб ғарамлар уйилади. Бу йилги сентябрь бозори олди-дан эгалари ўша уйилган ғарамларни бозорчилар молларига едириб қўйишидан қўрқиб йиғиб олишган, шунинг учун атроф бўм-бўш бўлиб қолган эди. Фақат баъзи-баъзидагина ўрилмаган бедазор, чирмовуқзорларгина қолган. Чўлоқ полвонга эргашиб келаётган бир тўп йигитлар ана шу ўрилган жойларга етиб келганда, ҳар ер-ҳар ерда тўпланиб турган бозорчилар уларнинг атрофини ўраб олишди, иззат-ҳурмат кўрсатишиб, меҳмон қилишди.

Полвон бир тўп йигитлар даврасида шундай иззат-ҳурмат билан келар экан, йўл-йўлакай тўқайзор ичига тикилган чодир устидан чиқиб қолди. Чодир олдида, бир тўп одамнинг ўртасида, қўлинг бўйига зўрға етадиган арғумоқ турганини кўриб қолишди. Полвон яқинроқ келиб қараса — айғир. У шу атрофдагилардан: «Бу қанақа айғир?» деб сўраган эди, улар: «Сотиладиган», деб жавоб беришди. Сотаётган ўрису харидор бўлиб турган одам Кўкчатоғнинг номдор бойларидан Нейматжон экан. Бозорда асов отнинг нархи йигирма беш, ўттиз сўм туради. От эгаси бу айғирга уч юз сўм сўраб турган экан.

— Шу айғирга ҳавасим келиб турибди, — деди Нейматжон атрофида турганларга қараб. — Қимматсиниб турганим йўқ. Бозорга эллик от олиб келдим, жуда деганда ўн бештасининг пулини олар. Овулимдаги уч юз йилқим омон бўлсин. Бир йили туғиладиган қулунларнинг юздан бирининг баҳоси-ку бу!..

— Ундай бўлса, нега олмайсан? — деди Полвон Нейматжонга.

— Энг яхши бияларимга чоптириш ниятида шу айғирни икки кундан бери айланиб кўраман, — деди Нейматжон. — Олгим бору, лекин шундай яхши отни эгаси

нуқсони бўлгани учун сотяптими, деган андишадаман. Ё оёғида, ё тишида бир нуқсони бормикан деб кўрмоқчи бўлсам, жуда асов, яқинлаштирамайди: олдига борсанг, тишлайди, орқасидан келсанг, тепади. Нуқсони бўлмаган тақдирда ҳам айиқдай ҳайбат қилиб турганидан бу билан қандай қилиб муомала қиламан деб ҳам ўйлайман.

Неъматжон билан Чўлоқ полвон тенгқур эди. Шунинг учун ҳам Полвон ботиниб:

— «... Мол адашиб итга ¹ битади» дегани рост экан, — деди. — Мана, сенга мол... «Айиққа намоз ўргатган — таёқ!» деган-ку, қозоқ отанг. От айиқдан ҳам асов бўлибдими? Тизгинини менинг қўлимга бергин, қани бир кўрай, тентаклик қилармикан?

— Ундай бўлса, бердим тизгинини қўлингга, ювош қилиб бер-чи!

Чўлоқ полвон от эгасидан тизгинни қўлига олди-да, айғирнинг олдига яқинлашди. Одатда бошқа одамдан ҳуркадиган от Полвоннинг савлатидан ҳайиқдими ё унинг кўзларига тоб бера олмадими, ҳайтовур, сапчимади. Полвоннинг ўзи бориб айғирга тегишди. У айғирнинг нўхтасидан маҳкам ушлаб, оғзини очиб тишларини кўрмоқчи бўлган эди, от бошини силкиб кўрсатмади.

— Э-ҳа, мен билан эракишмоқчимисан ҳали? — деди Чўлоқ полвон айғирнинг оғзини бўшатиб. — Сени ўз эркингга қўйиб кўрай. Қани, эракиша қол! Бир кўрай!..

Эрки ўзига теккач, сенми мени ювош қиладиган, дегандай айғир осмонга сапчиди. Тизгинни учидангина ушлаган Полвон от юқорига сапчиган маҳалда чаққонлик билан бағрига кирди.

— Эҳтиёт бўл, тепиб юборади! — деб чувиллашди атрофда турганлар. — Орқангга қайт!..

— Бу одамларни йиқитиб бўлиб энди отни ҳам йиқитмоқчи. Қани, кўрайлик-чи, нима каромат кўрсатаркин? — деди кимдир.

Полвон ваҳима гапларга қулоқ солмай, тепмоқчи бўлиб турган айғирнинг олдинги икки оёғидан ушлаб олди-да, бир ёнга силтаб юборди. Айғир ўнг томонга йиқилиб тушди. Айғир жонҳолатда туришга ҳаракат қилаётганида, Полвон зудлик билан бориб қулоқларидан маҳкам ушлаб ерга босди-да, биқинидан тиззалади. Айғир худди бургут босган тулкидай Полвоннинг тагида типирчилар, туролмас эди.

¹ «Ёмон одамларга» маъносида.

Полвон айғирнинг жағига бармоқларини тиқиб очди-да:

— Мана, кўринглар тишини! — деди. — Қулун пайти-да соқов бўлган экан. Курак тишида доғ қолибди. Бироқ от деса дегудай экан, жонивор. Озиқ тишлари қашқирни-кидай, а? Жуда учқур от экан. Бироқ узоққа чопа олмаса керак, нега деганингда, тишлари қисқа-қисқа экан. Аммо бундан туғадиган биядан талай-талай қорабайир тулпор чиқса ажаб эмас. Оёқларида нуқсон йўқ экан.

Полвон айғирни бўшатди. Айғир ўрnidан турганида Полвон: «Қани энди тишингни бир кўрсат-чи?» деб қўлини чўзган эди (қалай, ювош бўлмас экан) аввалгидай сапчимади ҳам. Салгина ҳурккан бўлди холос.

Айғирни Неъматжон уч юз сўмга сотиб олди. Одатда от сотиб олинганда уни ювиш одати бор.

— Хўш, Полвон, — деди Неъматжон ўша удумга кўра. — Чодиримизнинг олдида бир тўқлининг гўшти осифлик турибди, бугунча ўшани тамадди қилайлик. Уз улушингни кейин оларсан.

Чўлоқ полвон шериклари билан чодир ичида қимиз ичиб ўтириб бир тўп тол орасида турган беш-олтита отга кўзи тушиб қолди. Отларнинг ҳаммаси бўз от эди. «Шунақа ҳам бўз от бўлар экан-а?» деб ўйлади у. Кейин бир нарсани баҳона қилиб ташқарига чиқиб, отларни кўрса, ўртасида бир чиройли бўз от турибди. Шунча яхши отларни кўриб юриб бунақасини учратмаган экан... Отларнинг ҳаммаси ҳам семиз-семиз эди...

Полвоннинг бу отларга ишқи тушиб, ҳалиги ўртада турган чиройли бўз отни яқинроқ бориб тамоша қилиш, иложи бўлса у ер-бу ерини ушлаб кўриш ниятида бир-икки қадам босган эди, отлар ҳуркиб яқинлаштирмади. «От деб мана буни айтибди!» деди Полвон. У қўтонга кирган эди, отлар қўтон эшиги олдига келиб тўпланиб қолишди.

— Неъматжон, анави оқ бўз от сеникимми? — деб сўради Полвон.

— Меники.

— Асовми?

— Ҳали юган урилмаган.

— Сотмоқчимисан?

— Албатта.

— Шундай отни ҳам сотадими киши?

— Нима қилай, ўзимнинг ҳам кўзим қиймайди. Жуда феъли ёмон!.. Бу йил тўққизга чиқади. Ургата олмаёқ

қўйдик. Ҳатто, далада асов йилқиларни ўргатиб минадиган йилқичилар ҳам ўргата олмади. Аввало, жуда қочағон; отиб ушламасанг, ушлатмайди. Тузоқ солсанг, ўнта йигит бўлса ҳам судраб кетади. Учинчидан — тўрт оёғини боғлаб, устига эгар солмасанг, эгар урдирмайди. Тўртинчидан — устига одам минса, бошини олдинги икки оёғи ўртасига тиқиб олиб кети билан осмонга сапчигани-сапчиган. Минган одамни йиқитмасдан қўймайди. Қанча йил ўргата олмай азоб чекдим. Начора, сотмоқчи бўлиб олиб келдим. Бўлмаса сотиладиган от эмас эди.

Полвон, менга сота қол, деёлмади. Бунақа отнинг баҳоси камида қирқ ё эллик сўм, Чўлоқ полвонда бунақа пул йўқ. Шунинг учун у Неъматжонга гап ташлаб кўрди.

— Агар биров шу отингни ўргатиб берса, нима қилар эдинг?

— Хоҳлаганини берар эдим, — деди Неъматжон.

— Борди-ю, отнинг ўзини хоҳласа-чи?

Неъматжон чайнаиб қолди.

— Барибир, бировга сотиладиган отини кўзи қиймайди дейсанми? — дейишди атрофда турган одамлар Неъматжонга шама қилиб. — Текинга бермас, пулини олиб берар...

— Гапингнинг маъносини тушуниб турибман, — деди Неъматжон Чўлоқ полвонга. — Отга кўнглинг бор экан. Барибир ҳам сотаман-ку. Ундан кўра сенгаёқ бера қолай. Сендан жуда қиммат ҳақ ҳам сўрамай. Фақат кўз олдимда ўргатиб мин-чи! Бу отнинг нархига иккита от олиш мумкин. Агар ўргатиб мингсанг, битта отнинг баҳосини тўлай қол. Иккинчи отнинг ҳақи сенга сийлов. Фақат бу лаънатининг бўйнида кетиб бораётган ўчимни олиб берсанг бас. Ростини айтай: харидорлар савлатини кўриб қизиққани билан феълини кўриб ҳеч ким савдо қилгани йўқ. Шу билан бозорга учинчи бор олиб келишим. Агар сен ҳам олмасанг бу йил сўқимга сўйиб, бошини мужийман.

— Бунақа отнинг бошини мужигандан кўра ўз бошингни мужимайсанми? — деди Чўлоқ полвон ҳазиллашган бўлиб. — Мен сенга бу отнинг бошини мужитмаганим бўлсин. Қани, бўйнига бойлайдиган арқон олиб кел!

Арқон олиб келиб беришди. Полвон ҳамма кийимларини ечди, иштон почасини юқорига шимарди, арқонни таёқчанинг учига сиртмоқ қилиб боғлади-да, худди тўн-

ғизга ҳамла қиладиган йўлбарсдай оёқ учида тўда бўлиб турган отларга яқинлашди. Унг қўлида ўн саккиз ўрим йўғон қамчи.

Тўдалашиб турган отлар унинг яқинлашиб келганини пайқамай қолди. У яқин келиб отларни ҳуркитди-да, қочиб кетаётган оқ бўз отнинг бўйнига сиртмоқни ташлаб юборди. Бўйнига сиртмоқ илинган оқ бўз от сапчиб, жўнамоқчи бўлганида, Полвон чўққайиб ўтирганича силтаб тортиб юборди. От чалқанчасига қулаб тушди. От то ўзини ўнглаб тураман дегунча Полвон илдам бориб, унинг қулоқларидан маҳкам ушлаб олди. Олдинги оёқларини ростлаб тура бошлаган ҳам эдики, Полвон унинг қулоқларидан пастга босган эди, яна йиқилиб тушди.

От жонҳолатда яна тура бошлаганида, Полвон унинг узун ёлини қўлига бураб ушлади-да, йўғон қамчиси билан човига солиб юборди. Илгари бунақа қамчи зарби еб кўрмаган от ўрнидан учиб туриб, жон аччиғида чопа жўнаган маҳалда Полвон сакраб устига миниб олди.

От мункимоқчи бўлди, аммо Полвон йўл бермади, чови аралаш бағрига қамчи билан уриб-уриб юборди, баданни пичоқ билан тилиб юборгандай, от тўғри келган томонга чопа бошлади. Устидаги «балони» туширишга кўзи етмаган от ўзан томонга паналамоқчи бўлган эди, бўйинга тушган қамчи зарбидан далага қараб чопишга мажбур бўлди. Атрофдагилар ҳаммаси отни, Полвонни томоша қилиб туришар эди. Ҳаммасининг оғзида битта сўз:

— Ёпирай, шундай ҳам от ўргатадиган одам бўлар экан-ов!

Сал ўтмаёқ Полвон отни бўйсундириб олди. Полвон қаёққа имо қилса, югансиз от ўша ёққа юрди. Полвон жон-жаҳди билан чопиб кетаётган от устида ўйнай бошлади: у отнинг гоҳ ўнг томонидан, гоҳ сўл томонидан тушиб, яна сакраб минар, кафтлари билан тикка турар, гоҳ орқасидан сидирилиб тушиб, думидан ушлаб сакраб минарди.

Тўққиз ёшигача юган урилмаган асов от чарчаб, ўпкаси оғзига сиғмай қолди. Аъзойи бадани бамисоли ўтга тобланган муз янглиғ эриб, қора терга тушиб кетди. Шундай қилиб, отнинг чопиши сусайди, елишга, елишдан секин юришга тушди. Кейин гавдасини эплаёлмай тўхтаб қолди.

Чўлоқ полвон чодир олдига келиб отдан тушди. У от бўйинини қучиб, силаб туриб, «арқон!» деб қичқирди. Бир йигит юган билан арқон обориб берди. Полвон отга юган уриб, тизгинини елкасига таранг қилиб тортди, арқон билан оёғига тушов солди, кейин илдам юриб Неъматжоннинг олдига келди. Неъматжон аввалига бу отни бераман деб қўйган бўлса-да, кейинчалик кўзи қиймади. Шунинг учун олдига Полвон келганда унчалик рўйхуш бермади, бошқалар каби Полвонни мақтамади ҳам.

— Хўш, мирза, — деди у чодирга келиб сувсин ичганидан сўнг. — «Ваъда — қасамдан улуғ» дейишади. Ваъда — ваъда-да, а?

— Шундай, — деб юборганини Неъматжоннинг ўзи ҳам билмай қолди.

— Нега талловсираяпсан? Ё кўзинг қиймаяптими?

— Ваъдам — ваъда, от сеники, сийлов қиламан десанг ўзинг биласан...

— Сен ўзингни бундай у ёқ-бу ёққа ташлама! Бермайман десанг, тортиб олмайман. Нима учун сенга сийлов қилишим керак экан? Отинг йўқ дебми? Ё бунақа от менга ярашмайди дебми? Бераман деб ваъда қилган ўзинг, лафзим йўқ десанг, тагин ўзинг биласан!

— Нима, жаҳлинг чиқяптими?

— «Эр йигитнинг икки сўзлагани — ўлгани» деган ота-боболаримиз. Нега жаҳлим чиқар экан, жаҳлим чиқиб сен билан ёқалашармидим? Ё, ялинади деб ўйлайсанми? Садқаи ор-номусим кетсин!

— Ваъдам — ваъда! Бердим сенга отни!

— Тангри ёрлақасин, — деди Полвон. — Мен тиланмайман. Хайр-садақа сўрайдиган даражага етганимча йўқ ҳали. Сўраган нарсамни олдим. Хўш, энди мендан отингнинг ҳақини ол. Хоҳласанг мана бу миниб келган отим билан йигирма беш сўм пул, хоҳласанг эллик сўм ол!

Неъматжон пул оладиган бўлди. Полвоннинг ҳамёнида эллик сўм тугул эллик тийин йўқлигини билган жўралари дарҳол ҳамёнларидан эллик сўм пул чиқариб бердилар.

Тамадди қилиб олганидан сўнг, Полвон кўп тўхтамади. Уз отининг нўхтасини оқ бўз отга тақиб, стакка олди-да жўнаб кетди.

ҚИЗ ОЛИБ ҚОЧИШ

Бир қизи бор Хўжанинг, исми Балқаш,
Сўзлари гоҳ шакару, гоҳ ачкиқ ош.
Киройи қайлиқ олсанг шундайин ол,
Бўтакўзу гунча лабу қайрилма қош.

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

Оқ бўз Полвоннинг кўнглидагидай от бўлиб етилди: этдан тушиб, қорни тортилиб, сумбатли бўлганидан кейин унинг ёнидан ўтган одам бир қарамай ўтолмайди-ган бўлди. Аста юрса ҳам, йўртса ҳам, чопса ҳам унинг олдига тушадиган от бўлмади. Бироқ Полвон: «Миниб юрганимнинг ўзи мен учун катта даврон эмасми?»-деб уни пойгага қўшгани йўқ.

Оқ бўз жуда яхши от чиқди: Полвондан бошқани олдига яқинлаштирмайдиган, эгарлоғлиқ ҳолда боғламай қўйса ҳам бир жойда қимир этмай турадиган, бўшатиб юборса қочмайдиган, саёқ юриб ўтламайдиган, ёт деса ётадиган, тур деса турадиган, хуллас, эгаси нимани буюрса, гапни икки қилмайдиган бўлди.

Полвон ҳам ўз навбатида оқ бўзни яхши парвариш қилди: вақтида ўтлатди, суғорди, ем-хашагини саралаб берди, озода тутди, ҳар куни ёл-қуйруғини тараб турди, бобосидан қолган қалмоқли эгар тўқимдан бошқа жабдуқни урмади, кокилига укпар, думига чўлпи тақди, минганида қамчи теккизмади. Шундай эъвозлаганини сезган оқ бўз ҳам эгасининг мақсадини тизгин ушлашдан сезадиган бўлиб қолди.

Оқ бўзга миниб кайфу сафо қилиб юрган кунларидан бирида Полвон қиз узатаётган овулга дуч келиб қолди. Овул удумига кўра, қиз оқшоми куни овулнинг ёш-яланглари, қиз-йигитлари бирга ўтиришади. Полвонга узатиладиган қизнинг олдидан жой тегиб қолди. Бу пайтда Полвон йигирма уч ёшда эди.

Полвон бундай қараса, ёнида ўтирган қиз худди арчилган тухумдай оппоққина, кўзлари тиниқ, шўх экан.

Қизлар билан тез тил топишадиган Полвон бу гал ҳам ҳалиги қиз билан гаплашиб ўтириб, ҳамма сирасорини билиб олди: у бўлажак куёвини хоҳламас, ночорликдан узатилаётган экан. Отасининг исми — Хўжа, ўз исми — Балқаш экан.

Азалдан раҳмдил Полвон қизнинг тузоғига илиниб қолганини сезмай қолди.

Қиз бўлажак куёвидан норизо эканини айтиб, бошқаларга билдирмай кўз ёши қилди ва Полвондан: «Бугунчалик эмас, бир умрлик паноҳингизга олинг!» деб илтимос қилди. Хуллас, бу кўз ёшларининг охири аҳд-паймон билан тугади. Эртасига қиз белгиланган жойга яширинча чиқади-да, Полвон билан қочади. Шунга келишишди.

Ваъдага мувофиқ, Полвон эртасига кечқурун белгиланган жойга келди-да, отини қантариб, ёнбошлади. Қизнинг чиқишига унинг шубҳаси йўқ. «Ёпирай, шундай қилиб уйланадиган ҳам бўлдимми-а?» деди ичидан кулиб.

Сал ўтмаёқ бошига бошқа бир хаёл келди.

У пайтларда овул одати бўйича катта туриб, кичик уйланмаслиги керак эди. Унинг олдида оғаси Тўлебой турибди, аввал ўша уйланиши керак эди. У қалин мол тополмагани учун уйланомай юрибди. Полвон ўрис селосида дурадгор бўлиб юрган кезларида Тўлебой учун қалин мол бериш даражасига етиб қолган, уйдагилар ҳам шуни ўйлашадиган бўлиб қолган эди. Ҳозир бунга чама йўқ. Полвон чорасизликдан ишни ташлаб келганидан кейин, улар калта қўл бўлиб, қалин мол тўлаш у ёқда турсин, кун кўриш ҳам амримаҳол бўлиб қолган эди...

Кечаси, сойда Балқашнинг келишини кутиб ўтираркан, Полвонда уч мулоҳаза пайдо бўлди:

Биринчидан: Тўлебойдан илгари уйланганим уят эмасми? Ота-онам нима дейди? Ёр-биродарларим-чи?

Иккинчидан: хотин киши эркакнинг оёғига тушов бўлади, дейишар эди. Агар шундай бўлса, ўша тушовга ўз ихтиёрим билан тушаманми?

Учинчидан: у бировнинг, бировнинг бўлганда ҳам, катта бойнинг асири. Эртага дов-жанжал бўлиши турган гап. Эҳтимол ўлпон ҳам олар. Хўш, менда ўша дов-жанжалга қарши тургудек қудрат, давлат борми?

Полвон шу мулоҳазаларга бориб, азбаройи чўчиб, бор-э, деб жўнавормоқчи ҳам бўлди.

Аммо аҳд-паймон-чи? Эсини танибдики, икки хил сўзлаган эмас, энди бугун гапидан тонадимми? «Эр йигитнинг икки сўзлагани — ўлгани» эмасми? Йўқолган номусни қайта тиклаб бўлармикан?

— Тош тушса толеимдан кўрганим бўлсин, — деди Полвон қатъий қарорга келиб. — Таваккал, гапим — гап!

Полвон Балқашни интизор бўлиб кутар, у эса ҳали-бери келавермас эди. Назарида қизнинг келадиган маҳали аллақачон ўтиб кетган эди.

Полвон чидам билан кутар, назарида, шу кечанинг ҳар бир дақиқаси бир йилдек кўринар эди. Тепалик орқасидан бўриларнинг увиллаши эшитилмаганида, ов қилиб юрган япалоқ қуш қанот силкиб учмаганида, ё ниманингдир шарпасини сезгандай оқ бўз атрофга аланглаб пишқирмаганида — бу кечанинг сокинлигига чидаш қийин эди...

...Бир маҳал: «Бахт юлдузингман» деган каби ярқираб чўлпон туғилди. Тонг хабарчиси — майин шабада гўё юмшоқ кафтлари билан Полвоннинг юзларини силаб, қулоқларига шивирлагандай бўлди. Тим қора осмонда, гўё биз ҳам яхши хабар олиб келяпмиз, деган каби ўрдаклар «фру-фру» қилиб, ғозлар «ғақ-ғақ» қилиб учиб ўта бошлади.

Полвоннинг гавдасини босиб-янчиб турган қоронғи кеча аста чекина бошлади, у ўрнидан туриб, отининг ёнига келди, аста сағрисидан силаб, ёнгинасида жимирлаб оқаётган булоқдан суғорди. Кейин бирпас ўтлаб олсин жонивор, деб қўйиб юборди. «Бунча кечикди?» деб бир тепалик устига чиқиб овул томонга кўз ташлаган эди, ғимирлаб бир нарса келаётганини кўрди: учган қушми ё бирор ҳайвонми, билиб бўлмас эди. Ишқилиб буёққа қараб жадал келарди...

Ҳайрон бўлиб тикилиб турган Полвоннинг қулоғига от дупури чалинди. Сал ўтмай, бировнинг от қўйиб келаётгани маълум бўлди...

Полвон: «Уша бўлса керак!» деб пастга тушди-да, отини жадал эгарлай бошлади. У ҳозирланиб тепага чиққанди, келаётган — Балқаш экан!.. Қиз ўтиб кетаётиб, Полвонин кўриб қолди-ю, отининг бошини қайтарди.

— Ваъдангизда турган экансиз, — деди қиз отидан сакраб тушиб Полвонни қучар экан. — Розиман. Кечикканим учун хафа бўлманг, — деди қиз атрофига аланглаб. — Сабаби бор, кейин айтаман... Тез отланмасак бўлмайди... Орқамиздан қувишлари мумкин..

— Тонг отиб қолганида-я?!

— Бирор гап сезиб қолишди шекилли, пойлоқчилар кўпайиб кетиб, зўрға чиқдим...

Бу пайт тонг бўзариб ота бошлаган, атрофдаги нарсалар элас-элас кўриниб қолган эди. Полвон билан Балқашнинг қулоғига от дупури эшитилгандай бўлди.

Улар шубхаланиб, тепа устидан овул томонга қарашган эди, уч-тўртта отлиқ чопиб келаётганини кўришди. Қизнинг кайфи учди.

— Сен сойга тушиб кўринмай тура тургин, — деди жаҳли чиққан Полвон Балқашга. — Мен уларнинг олди-га чиқай.

— Вой, қўйинг, — деди қиз қўрқиб. — Кўпчиликка бас келиб бўладими? Қўлингизда қамчидан бошқа қуролингиз йўқ. Ундан кўра отингиз яроқли бўлса қочиб қутулайлик!

— Мен унақа йигитлардан эмасман! — деди Полвон кулиб. — Қадимгилар айтишар экан: «Тайёр милтиқ билан қуршовли ёвга йўлиқтир» деб. Улар ҳам фариштадан эмас, менга ўхшаб онадан туғилган. Номим Чўлоқ полвон бўлсину тагин ёвдан қочайми? Шунда менинг ким бўлганим? Бундан ортиқ номус борми мен учун? Пешонада бор ўлим бўлса, қочиб юриб ўлгандан кўра, қочмай юриб ўлган маъқул эмасми? Йўқ, Балқаш, мен қочсам ўламону, қочмасам ўлмайман. Сен томоша қилиб тургин, мен ёв билан қандай олишар эканман!.. Мен сен учун қалин мол тўлаганим йўқ. Текиндан текин олиб кетганим одамгарчиликдан эмасдир. Молимни кўрсатолмасам ҳам, кучимни бир кўрсатай!..

Балқаш Полвонни энди гап билан қайтаролмаслигига ишонч ҳосил қилгач: «Юзини тескари қиламан десангиз қилингу, фақат ўлим бўлмасин. Улим бўлса, бир умрга қутулолмайсиз!» деб илтимос қилди.

— Хўп бўлади! — деди Полвон.

Чўлоқ полвон қизни сойда туришга кўндириб, оқ бўзни ўйнатиб тепа бошига чиқди. Бу маҳалда тонг оппоқ оқариб, кун чиқиш томондаги уфқ сарғая бошлаган эди.

Қувиб келаётганларнинг олдида бир салт отлиқ ўзиброқ келар эди. Асли Полвонни таниб келаётган бўлса эҳтимол, сўйил-чўқморини кўндаланг ушлаб қичқирди:

— Отдан туш!.. Туш отдан!

Чўлоқ Полвон унга қарши чопди. Иккови қарама-қарши чопиб, ҳалиги одам чўқморини силтаган маҳалда Полвон уни қўлидан юлиб олди, от шамоли билан ўтиб кетди-да, қайта бурилиб ҳалиги йигитнинг этагидан маҳкам ушлаб олди, йигит қиялаб тортишиб тоб бермасликка ҳаракат қилди, бироқ Полвоннинг кучли қўллари уни от устидан юлиб олди-да, тақимига ўнгариб анча жойга-

ча олиб келди, сўнг ерга ташлаб юборди. Оти ўйноқлаб қочиб қолди...

Полвон йигитнинг кетидан келганларни ҳам шу усулда отдан ағдариб ташлади. Қувлаб келганлардан от устида ҳеч ким қолмади.

Ғайрати жўш урган Полвон бўш отларни ҳайдаб сойга туша бошлаган маҳалда, унинг кучини кўриб хурсанд бўлган қиз отига миниб сойдан чиқиб келаётган экан.

— Сен мана бу тепаликка чиқиб отларни бир жойга тўплай тур, — деди Полвон қизга. — Мен ҳалиги йигитларнинг олдига бориб келай.

— Нима учун?!

— Кеча тўйда бирга ўтиришган йигитлар билан бугун аразлашиб кетайми энди? Олдиларига бориб кечирим сўрайман.

— Вой, борманг, ушлаб олишади. Отлиққа қараганда яёв кучли бўлади, дейишади. Қўлларига тушиб қолсангиз бўшатишмайди!

— Сен қараб тургин, қандай бўшатишаркан.

— Утиниб сўрайман, Полвон! — деб Полвон отининг тизгинига ёпиша кетди қиз.

— Қўйиб юбор тизгинни! — деб бақирди у. Қиз ноилож тизгинини қўйиб юборишга мажбур бўлди. Полвонгина қилган бўлди: — Мен сени эрга эрдай, шоирга шоирдай ҳамкор бўлади, деб ўйласам, сен шунақа заифмидинг? Эр йигит қайралган қилич эмасмиди? Нечук унинг дамига қўл теккизишга журъат этдинг?

Қиз нима дейишини билмай туриб қолди. Полвон отини чоптирганича жўнади. Бу маҳал отдан ағдарилган йигитлар ҳам бир жойга тўпланиб туришган эди.

— От устида туриб гаплашсам, кўнгилларингга келар, дўстлар, — деди Полвон уларга яқинлашганда отдан тушиб. — Ҳўш, мана, тутиб бераман десанглар, мана мен, олдиларингга келдим!

— Нима, кучи етмайди, деб ўйлайсанми? Ушланглар! — деб боя олдинда чопиб келиб биринчи ағдарилган йигит хўрозланган эди, ёнида турган йигитлардан бири уни кесатди:

— Бечоранинг мардлиги тутиб кетганини қара! Бор, боғлаб ола қол кучли бўлсанг! Бошқалар отдан ўзи шундайгина тушди деб ўйлайди шекилли! Узинг ҳам гофил қолиб ағдарилгандирсан!..

Ҳалиги хўрозланган йигитнинг попуғи пасайиб қолди.

— Бизларнинг бу ишимиз тўй тарқар олдидаги йиқишмачоқ ўйинига ўхшайди, — деди Чўлоқ полвон. — Қани айтинлар-чи, йигитлар, қайси бирингизнинг чучук этларинга аччиқ таёқ текказдим?

— Таёқ теккиздимиш, бундан ҳам кўра уриб ўлдириб кетганинг тузукроқ эди, — дейишди баъзи йигитлар.

— Хўш, йигитлар, ўйин-кулгидан қўймасин. Қиз зотининг кўнглини қайтаролмайдиган одатим бор, ўша одатим тутиб кетиб битта қизларингни олиб қочганим рост. Аммо, тенгдошлар, сизлар менга қиздан ҳам қимматсизлар. Олиб қоламан десаларинг қизнинг аҳд-паймони менинг гарданимга, ана қизларинг, боринглару олиб қолинглар!..

— Ҳой, йигитлар, — деди йигитлардан бири шу маҳал. — Бир пулга арзимайдиган номусни ҳимоя қилиб нима қиламиз? Чўлоқ полвон бўлиб туғилсанглар, сенларга биров қўй дедими? Овулимизнинг битта қизининг Полвондан садағаси кетсин? Сотаман десак бошқа қизларимиз ҳам етади бизларга. Қизни нима деб қайтариб олиб борамиз? Тортиб олдик деймизми! Агар билсанглар, Полвонни шунча жойга қувлаб келганимизнинг ўзи катта айб. Шу гуноҳимизнинг ўзи ҳам биз учун етарли!

Бу гапга ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмади. Шу маслаҳатни айтган йигит Полвоннинг бўз отини миниб бориб, отларини олиб, қизни эргаштириб келди. Бояги хўрозланган йигитга ўхшаган битта-яримтаси бўлмаса, бошқа йигитлар қиз билан Полвонга яхши тилаклар айтиб, кузатиб қўйишди.

Бу маҳал қуёш чиқиб, атроф ёришиб қолган эди. Қиз билан йигит қуёшнинг олтин нурларига чўмиб, «Жон севгилим» ўланини жўр бўлиб айтишиб, йўртиб кетишди.

ЭР ЙИГИТ — ЭЛ ФАРЗАНДИ

Элга унар йигит қилиги билан,
От қутулмас силтасам қуруғимдан.¹
Душманларим ўраб олиб қамаса ҳам,
Сирдарёнинг суви келмас тўпигимдан.

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

Эрайман тоғида истиқомат қиладиган, Балқашга қалин моли тўлаган куёв Чўлоқ полвоннинг овулдоши — Сотибой деган кишининг жияни экан. У тоғаси Сотибойнинг олдида одам юборди.

¹ Учига тузоқ боғланган узун таёқча. (Тарж.)

— Жиянингиз юборди, — деб келди у юборган одам. — Нозаниндай есиримизни сизнинг қўшнингиз, келгинди Уйсиннинг қандайдир дайди йигити куппа-кундузи олиб қочиб кетди. Бу тўрт-беш хонадон Уйсин кимнинг кўзига чўп солмоқчи ўзи? Биламиз, улар сиз Керейларга орқа қилиб қияпти бу ишларни. Олдингиздан ўтгани келдик. Қани, есиримизни қайтариб, қўшнингиздан ўчимизни олиб берасизми ё довлашамизми?

Бу гапларни эшитиб Сотибой ҳам Чўлоқ полвоннинг олдига одам юборган эди, Полвон: «Менинг олиб келганим мол эмас, одам. Эгасига қайтаролмайман! — деб жавоб берди. — Тортиб олиб кетамиз деса, ўзлари биледи».

Бу гапларни эшитган Сотибой, жияни юборган чопарга шундай деди: «Йигитларни йиғиб бу бемаза йигитдан беваларингни тортиб олинглару, ўзини ҳам ушлаб боғлаб кетинглар. Овулни мен қимир этказмайман!»

Чопар кетганидан кейин Сотибойнинг унга айтган гаплари овул орасида ёйилиб кетди.

Уйсинга қарашли уч-тўртта хонадон одамлари, Полвондан ўзгаси, ювош-мўмин одамлар эканлиги бизга маълум. Бунинг устига улар қишловларидан ажралганларидан сўнг бир камбағал овулга кўчиб келиб ўтиришган эди. Сотибойнинг гапини эшитиб уларнинг жон-пони чиқиб кетди.

— Чироғим, — дейишди улар Полвоннинг олдига тўпланишиб келиб, — сен бундай беғам ўтирмагин. Сотибойнинг жияни ҳазилакам рақиб эмас. У Қанжиғалидаги машҳур Соққулоқнинг қариндоши бўлса ажаб эмас. Беш бўлисга қарашли қанжиғалиликларни тўплашаётган эмиш. Эртага осмонга чиққан булутдай ёв ёпирилиб келиб қолса, бир ўзинг бас келолмайсан.

— Хўш, бунинг учун нима қил дейсанлар?

— Қурбинг етмайдиган дорга осиладиган аҳмоқ йигитлардан эмассан-ку. Жонинг керак-ку...

— Муддао?..

— Есирини қайтариб бер!..

— Бу иш менинг қўлимдан келмайди. Балқашни фақат менинг ўлигим устидан ҳатлаб олиб кетади...

Полвоннинг айтган гапидан қайтмайдиган бир сўзли, ўжар эканлигини билган баъзи қўшнилари:

— Ундай бўлса ўзингга қарашли одамларга хабар қил, йиғилишиб, сенга бўлишсин. Ёлғиз одамга ёв осон чопади, ҳар ҳолда кўпчиликдан ҳайиқади...

— Мен ҳеч кимга «менга бўлишиб юбор» деб бош эгмайман, — деди Полвон. — Нарёғида бор йигитлар ўзи-ёқ келади. Мен дўстларим учун кераксиз бўлсам, ёлворганим билан ҳам кела қолмайди. Нима бўлса пешонамдан кўрдим.

— Ундай бўлса, бу ердан кет. Ёв бизларнинг нима-мизни олади дейсан? Келади-ю, кетади.

— Ёвдан қочган одам хотин билан тенг. Қочгандан кўра келадиган ёвни қарши олсам бўлмайдим?

Чўлоқ полвон ҳеч кимнинг олдига ёлвориб бормади ҳам, яширинмади ҳам. У оқ бўз отини тобида ушлаб, уйда ўтираверди, у ҳамманинг гапидан кўра онасининг гапини қадрлар эди. Онаси бошқалардек боласига ваҳима гапларни айтмади. Унинг тушунишича, эркак киши бир ишни қиламан деганида аёл зоти уни қайтариши керак эмас, айниқса, Чўлоқ полвонга ўхшаган номдор йигитнинг...

Аслида тушунчаси шунақа Қалампир бу ишнинг нима билан тугашини ўйлаб, баъзи-баъзида пинҳоний кўз ёши қилиб оладиган бўлди. Баъзан эса, кўз ёшини тийиб, кўнглида қандайдир умид учқуни йилтираб қолади. У қадимги ботирлар ҳақидаги дostonларни кўп эшитган, ўз навбатида бошқаларга ҳам, ўғли Нуржонга ҳам гапириб берган эди. Кейинчалик болажони «Чўлоқ полвон» аталиб, эл оғзига тушиб кетганидан сўнг, унда қандайдир фахрланиш ҳисси пайдо бўлган эди. Унинг кўнглида шуъла каби ярқираган умид учқуни ҳам ўз фахрланиш ҳиссидан. Тумонат ёв билан олишганда боласининг мағлуб бўлиш хавфи тумандек бостириб келса, ғолиб чиқиш қувончи унинг олдида қуёш бўлиб порлаб турарди гўё. Унинг кўнглида нима учундир ўғли мағлуб бўлмайди, ғолиб чиқади, шунга у қаттиқ ишонади. Мана шу ҳиссиёт уни олға чорлайди, ўғлининг тумонат ёв билан ёлғиз олишадиган кунини орзиқиб кутади...

Чўлоқ полвоннинг ҳеч кимни ёрдамга чақирмаган-лигининг сабаби: биринчидан, яхши кунларида ўзини дўст кўрсатиб юрганларни мана шундай ёмон кунларида синаб кўриш бўлса: иккинчидан, ўзининг кучини яна бир синаб кўриш эди. Фаҳмлашича, ҳали ўз кучининг бошқа томонлари очилмагандай эди.

Кунлардан бир куни «Ёв томон беш юз киши бўлиб келаётган эмиш» деган хабар келиб қолди. Полвон, ўғирлаб кетишмасин, деб бўз отини кишанлаб қўйган эди. У оқ бўз отини олиб келиб эгарлади, қуюшқон солди, тўш айлини бўш, чов айлини маҳкам тортди. Бобоси-

дан қолган темир совутни кўйлак устидан, оёғига қалин этик кийди. Бошига беш газча келадиган оқ ипакни ўради-да, бир қулочча учини орқага шалвиратиб ташлаб кўйди.

Чўлоқнинг овули тепалик устида эди. Бу тепалик устида каттагина баландлик бўлиб, унинг устига бир бола-ни қоровул қилиб кўйган эди. Туш оққан бир маҳалда ҳалиги бола тепалик устидан ҳовлиқиб тушиб келди:

— Полвон оға, полвон оға... Чумолидай еру кўкни қоплаб келяпти!.. — деб қичқирди у.

Қалампир бу маҳалда ташқарида, Боймирза уйда эди. У ваҳима гаплар бошланганидан бери кўчага чиқмай, ниманидир баҳона қилиб уйда куймаланиб юрар эди. Бугун уйда ямоқчилик қилиб ўтирганди.

Қоровул боланинг: «Чумолидай еру кўкни қоплаб келяпти!» деган гапи Боймирзага яшиндек таъсир қилди.

— Оҳ!.. — деди у кўзлари қинидан чиқиб кетгудай бўлиб, кўрқиб. Қўллари билан бигизи тушиб кетди. Чалқанчасига тушган отасини Полвон суюётган маҳалда онаси кириб келди.

— Бу бор бўлгирга нима бўлди?! — дея Қалампир ҳам келиб Боймирзани суюди.

— Вай-бай, оға... келиб қолди! — деб қичқирди ташқарида турган бола жон ҳолатда.

— Болам... Нуржон... — деди салдан кейин Боймирза кўзларини очиб. — Энди нима қилдик?

Чўлоқ полвон отасини суюб, қаддини ростлади. Қалампирнинг кўзи ўғлининг кўзларига тикилган эди, кайфи учиб кетди, жаҳл устида турган Полвоннинг кўзлари чўғдай ёниб, қизил чиройли юзлари кўрғошиндай кўкариб кетибди. Лаблари, даҳанлари совуқда қолгандек дир-дир титраб турибди...

— Ойи! — деди Полвон. Унинг товуши салмоқли чиқди. — Мен кетдим!

У «қулуним!» деб кучоғини ёзиб келётган онасининг юзидан бир ўпди-ю, чиқиб кетди. Онаси эса ўпишга улгурмай қолди. Полвон бўсағага суюниб кўз ёши қилиб турган Балқашни пайқамоди ҳам. У уйдан жаҳл билан чиққанда кўзига бутун олам: ўт-ўланлар ҳам, ер-кўк ҳам, мол-жон ҳам оловдек кўринди.

У отига қандай қилиб минганини пайқамоди. Кетаётганида, орқасидан Балқаш:

— Сўйилингиз... чўқморингиз қолди! — деб қичқирди.

— Бир силташга ярамайдиган нарсани отга юк қилиб нима қиламан. Ундан кўра сўйилни ёвнинг ўзидан тортиб олиб, ўзини савалаганим яхши эмасми? Ёвнинг сўйилиям меники-да! Мана шу қамчидан қўймасин! — деб қамчисини баланд кўтарганча чопиб кетди.

Полвон ер-кўкни чангитиб келаётган отлиқлар томонга чопиб борарди. Оқ бўз от ҳам гўё қанот боғлаб учиб борарди. Тўрт туёғидан осмонга тупроқ сочиб чопиб кетаётганини кўрган одамлар ҳам уни учиб кетяпти деб ўйлашди. Чўлоқ полвоннинг бошига ўраб олган ипак салласининг учи осмонда ҳилпираб борарди.

Чўлоқ полвон шу зайлда ҳалиги тумонат отлиқларга яқинлашиб қолган маҳалда унинг олдидан кимдир кўндалангига чопиб чиқди. Полвон унинг кимлигига эътибор бермади. «Уша кўп ёвнинг бири бўлсанг керак-да!» деб ўйлаб, отининг бошига қамчиси билан солиб юборди. Оқ бўз эпчиллик билан анча нарига ўтиб кетди. Полвон отининг бошини қайтариб, отлиқ ёв томоннинг яккама-якка чиққан одами бўлса керак, деган хаёлда тагин урмоқчи бўлиб яқинлашган эди, у одамнинг йиқилиб тушган оти тагидан чиқолмай ётганини кўриб қолди. Полвон бошда уни қамчи билан бир тушурмоқчи бўлиб энгашди-ю, йиқилиб ётган одамни урушни ўзига эп кўрмай, унинг ёнига келиб туриб қолди. Бундай қараса, бояги тумонат отлиқлар бу ёққа қараб чангитиб чопиб келаётибди.

Жаҳддан сал тушган Полвон келаётганлар билан савалашмоқчи бўлиб отининг бошини бурган маҳалда:

— Полвон! — деди отининг остидан чиқолмай ётган ҳалиги йигит. Полвон бундай қараса, шу атрофдаги ўз дўстларидан бири экан.

— Ҳа, бунинг қалай? — деди Полвон уни ёв томони-га ўтиб кетибди деб гумон қилиб.

— Нега урасан? — деди дўсти ҳам ҳайрон бўлиб.

— Қасдмисан ё дўстмисан?

— Мен сенга қачон қасд бўлган эдим?

— Анави келаётганлар кимлар?

— Узимизнинг йигитлар.

— Ҳа, қаёққа кетяпсизлар?

— Нима, сени ёвга талатиб қўярмидик?

— Қани ёв?

— Мана бу тепанинг нарёғида. Бизнинг йигитларни кўриб ҳайиқиб туришибди. Сени чақиргани келаётсам... Нега урдинг мени?!

— Ёв бўлсанг керак, деб...

Полвон отидан сакраб тушди. Бундай қараса, йиқилган от ўлиб қолибди, қамчи теккан жой қарс айрилиб кетибди...

— Мана бу отга миц, — деди Полвон ўзининг отига ишора қилиб.

— Нега?

— Отингнинг хуни учун...

— Бу нима деганинг?! Сен бир отга арзимамайсанми?

Бошқа йигитлар ҳам келиб қолишди. Халиги йигит эса кўпчилик олдидан отининг хунидан кечди. Йигитлар Полвонни ўртага олиб тепаликка чиқишса, ёв томон тўпланишиб турган экан. Улар юзтача, булар эса тўртбеш юзтача бор...

Ҳар икки томон ҳам ўртага вакил қўйди. «Беш-олти хонадон Уйсин» деб менсимай келган ёв томоннинг тарвузи қўлтигидан тушди. Сотибой ўзига ўхшаган зўравонларни Полвонга қарши қутқиламоқчи бўлган эди, улардан иш чиқмади. Ахири, ёв томондагилар битимга келиб, Полвонга қалин молини тўлатишга қарор қилишди. Бу молни Полвоннинг дўстлари йиғиб беришди.

— «Эр йигит — эл фарзанди» деган гап рост экан, — дейишди Полвоннинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам. — Эли ҳам, эр йигити ҳам омон бўлсин!»

АНҚОВЛИК

Шу кунларда оқар сувдай тошиб юрибман,
Душманнинг кўкрагини босиб юрибман.
Гарданимга саксон ҳўкиз дови тушиб,
Шу сабабли улуғлардан қочиб юрибман.

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеърдан.)

Куёв томон Балқаш учун берилган қалин молни ундириб олгани билан, Полвонга бўлган адовати тугамади.

— Чўлоқ полвоннинг бу зўрлиги бизларга нисбатан сенга қаттироқ тегиши керак, — деди Балқашдан ажраб қолганлар овулларига қайтаётганларида Сотибойни гижгизлаб. — Ҳулқардай бир тўда Уйсин Керей уруғи ичига кириб олиб, сенга тенглик бермаса-я! Агар шундай кетарверса, бугун бизларнинг хотинимизни тортиб олса, эртага сенинг хотинингни тортиб олади. Бизлар узоқдамыз, оёғи етмасу, битта есиримиз садақа, эртага сенинг молингга кўз олайтиради, жонингга қасд қилади. Бошвоқсиз қўяверсанг, ҳали бу юрганнинг ҳолва бўлиб қолади, панд ейсан. Уйлаб кўр!..

Сотибой ўйланиб қолди. Меҳмонлари кетгандан сўнг, ёр-дўстларини чақириб: «шу балони даф қилсак нима қилади? — дея маслаҳат солди. — Бироқ эл ичида эътибори зўрайиб кетяпти, эҳтиёт бўлмасак бошимизга бир бало орттириб олишимиз турган гап».

Сотибой шу масалада Қайроқлига бориб кўп маҳаллардан бери кўрмаган дўсти Егор Пропадько билан маслаҳат қилди. У Полвондан чеккан озорларини кўпиртириброқ гапирди:

— Сенинг укангни ўлдириб омон қутулиб кетгач, — деди Сотибой оғир хўрсиниб. — Бошқалардан ҳайиқармиди? Ҳали ҳам бошқаларни қириб ташламай юрганга шукур.

— Хўш, нима қилиш керак? — деди Пропадько. — Ҳукуматга чақиб ҳибсга олдиругудай айби йўқ. Урис қонуни айбсиз кишини қамаёлмайди. Энг яхшиси, бир иложини қилиб уни ўлдириб юбориш керак. Биз ҳам шу қарорга келган эдик, сезиб қолиб, бу ерларга қадам босмай қўйди. Нега ўзларинг шундай қилмайсанлар? Овулда шундай қилишнинг иложи бор-ку?

— Йўқ. Иложи йўқ! Йўлини тўсиб ўлдирайлик десак, у уч-тўртта одамга бўй бермади. Кўпчилик бўлиб ўлдириш ноқулай, кўпчилик уни дейди...

— Заҳар берса-чи?

— Унда катта тўполон бўлади...

Иккаласи ҳам ўйлана-ўйлана шундай қарорга келишди: уни бирдан-бир қўлга туширадиган калит — оқ бўз от. У оқ бўзини жонидан ҳам яхши кўради, от қўлга тушса, у ҳам тушади. Бунинг учун «экинимизга тушди» деган баҳона билан оқ бўз отни қўша Полвон овулининг ёйилиб юрган йилқиларини бир кечаси Сотибой ҳайдаб келади-ю, Пропадьконинг саройига қамайди. Экинни еб қўйганини, унинг хуни учун Пропадько фақат оқ бўз отни сўрайди. Албатта, Полвон отини қутқариб олиб кетишнинг ҳаракатини қилади. Ана шу пайтда бир иложини топиб ўлдиришади қўяди.

Улар шу қарорга келишгач, сал кун ўтмай, оқ бўз билан бирга овул йилқилари Пропадьконинг саройига олиб келиб қамалди.

Полвон овул одамлари билан отининг кетидан борди. Бироқ Егор уларга тенглик бермади. У аслида дўл уриб пайҳон қилган экинига шаҳар старостасини олиб бориб: «Овул моли еб қийратиб кетди» деган маънода акт туздириб қўйган экан. Унинг даъвосига кўра, агар пайҳон бўлган экиннинг хуни тўланиши лозим бўлса, саройга

қамалган молларнинг ярми ҳам етмас экан. Аммо, шунга қарамасдан Егор олижаноблик қилиб, экиннинг хуни учун фақат оқ бўз отни сўрабди.

Мол эгалари нима қилиш кераклиги ҳақида маслаҳат қилишди. Баъзилар юқорига — улуғга арз қилиш керак, дейишди.

— Улуғдан яхшилик кутмай қўя қолинглар! — деди Чўлоқ полвон. — Қарга қарғанинг кўзини чўқимайди. Ҳаммасининг тили бир.

— Энди нима қиламиз бўлмаса?

— Зўрликка зўрлик билан жавоб берамиз.

— Қандай қилиб?

— Кечаси қўрасига тушиб, йилқиларини ҳайдаб кетамиз?

— Қўрага қандай қилиб тушамиз? Пастгина бўлса экан? Баланд, тошдан ясалган, қалъага ўхшайди. Бунинг устига дарвозалари маҳкам. Бегона йилқилар қамалиб турган қўрани қоровулсиз қўймас... Бунинг устига одамни от устидан юлиб оладиган қопоғон ити бор! Қоровуллари ҳам қуруқ қўл билан турмас, милтиқлари бордир. Аяйди дейсанми улар, пақ этади отади ташлайди, айниқса, сени! Қўй, сен ҳам борма, биз ҳам бормайлик. Ҳаммадан ҳам жон ширин. Мол учун жонни қурбон қилмайлик, тагин...

— Энди нима қилдик?

— Кўкчатовга бориб улуғга арз қилишдан бошқа чора йўқ...

Полвон овулдошлари билан келишолмади. Қишлоқда Кургановнинг бир яқин кишиси бор эди. У қонунқоидани билар, қишлоқда мирза бўлиб ишлар, фамилияси Ларионов эди. Полвон ўшанинг олдига бориб, маслаҳат сўради. У Полвонни илгаридан танир, Егорни ёмон кўрар эди.

— Гапинг тўғри, — деди Ларионов Полвонга. — Қонун билан уни мот қилолмайсан. Катталарнинг ҳаммаси унинг гапини қилади. Энг тўғриси, ҳали ўзинг айтгандай, иложини қилиб, йилқиларини кечаси қўрадан ҳайдаб чиқиб кетасан. Бунинг учун ҳамманинг Кўкчатовга отланган бўлиб йўлга тушасанлар, токи Егор шубҳа қилмасин. Кейин йўл-йўлакай, сен қалин ўрмон ичига кириб, қолиб кетасан. Бошқалар кетаверишсин.

— Нега?

— Негалиги шуки, биринчидан — Егор орқаларингдан одам қўйиши мумкин. Мабодо шундай қиладиган бўлса, шаҳарга кетганларингга ишонч ҳосил қилади. Сен,

қалин ўрмон ичига кирган пайтларингда, эвини қилиб аравадан тушиб қоласан. Иккинчидан — бошқа қозоқлар ҳам сен билан бирга қолишса, оёғинга тушов бўлади...

— Ёлғиз қолсам нима қилоламан?

— Таниш, дўст ўрис йигитларидан ёрдамчи бераман. Улар сени доғда қолдирмайди...

Улар шу қарорга келишди. Полвоннинг шерикларига ҳам бу маслаҳат маъқул тушди. Улар «Кўкчатовга кетдик» деб овоза қилишди-ю, жўнаб кетишди. Ларионов авлиё экан, айтгани тўғри чиқди. Егор уларнинг кетидан айғоқчи қўйди. Салт отлиқ айғоқчи узоқдан кўз-қулоқ бўлиб борар экан, қалин ўрмон орасига кирганда, Полвоннинг аравадан тушиб ўзини чакалакзорга урганини пайқамай қолди...

— Ўрмондан ялангликка чиққунларича кузатиб қайтдим. Ҳаммаси тугал Кўкчатовга кетди, — деб келди айғоқчи. Егор унинг гапига ишонди. У:

— Билганларини қилсин, — деди-да, қаноат ҳосил қилиб, одатдагидай уйқуга кетди.

Павел Ларионов айтган гапининг устидан чиқди. Полвон кечқурун келганида, у кундуз куни огоҳлантириб қўйган йигитлар шай бўлиб туришган эди. Полвоннинг кетидан йигирматача йигит эргашди, у ўзида йўқ хурсанд эди. Егорнинг уйи қишлоқда энг чиройли, ҳашаматли уйлардан. Полвон ярим кечада йигитлари билан етиб келди. Қишлоқ уйқуда, тун зим-зиё қоронғи.

— Қани, йигитлар, — деди Полвон Егорнинг уйига етгач. — Энди сизлар шу жойда турунглар. Мабодо менга хавф туғилгудай бўлсагина ичкарига кирунглар. Ҳеч гап бўлмаса, шу жойда кутиб турунглар. Қўра ичи менга таниш. Йилқиларни қаерга қамаганини ҳам биламан...

— Отингнинг оёғини кишанлаб қўйишди деган эди, уни қандай қиласан?

— Бураб бузаман...

— Дарвозанинг қулфини-чи?

— Уни ҳам...

Полвон сакраб девор устига чиқди. Нарёғида тепаси ту누ка билан ёпилган қўра. Қўранинг устига бир амаллаб чиқиб, настга энгашиб қараган эди, қоронғида, бир чеккада оқ бўз кишанлоғлик турганини кўрди. Бошқа йилқилар ҳам унинг атрофида... Қўрада тагин анчагина қорамол кавш қайтариб ётибди.

Боядан бери жим ётган ит, сезиб қолди шекилли, ҳуриб, узун занжирини шилдиратиб судраб келди. Тепада ўтирган Полвоннинг нақ ёнига келиб «Кимсан

ўзинг?» дегандай ириллади. Илгари, Полвон шу ерда хизмат қилиб юрганида, бу ҳали кучук эди, энди тойдек катта ит бўлиб кетибди. Ит ҳамон бошини юқори кўтариб ирилларди. Шу маҳал Полвон чаққонлик билан занжирни қўлига олди-да, юқорига қараб тортди. Ит бўғилиб, юқорига осилган маҳалда Полвон унинг тумшугига пошнаси билан бир-икки тепди. Итнинг нафаси ичига тушиб кетди. Полвон уни деворга осиб боғлади-да, пастга сакраб тушди. Оқ бўз от эгасини танигандай ўқранди.

Полвоннинг кўзидан ёши чиқиб кетди. Шу маҳал кавш қайтариб ётган ҳўкиздан бири ўрнидан аста туриб Полвонга яқинлашди. Полвон бу ердан кетганидан кейин, бир сузағон буқа пайдо бўлганини, талай одамларнинг отлари қорнини ёрганини эшитган эди. Уша буқа бўлса керак, деб ўйлаб Полвон унинг олдига борган эди, буқа сал тайсалиб туриб, олдинги оёқлари билан ер тепиб тезак соча бошлади. Полвон тап тортмай унинг олдига борди-да, шохидан ушаб олди. Буқа сузиш учун ҳарчанд ҳаракат қилмасин, Полвон уни эркига қўймади, белидан қамчисини суғуриб олиб оч биқинига тортиб-тортиб юборган эди, буқа қайтиб унинг олдига яқинлашмади.

Полвон тезроқ кетиш ниятида дарвозага борган эди, йўғонлиги билакдай-билакдай келадиган халқаларга катталиги нақ куракдай келадиган қулф солиб қўйилган экан. Ердан ингичкароқ бир темирни олиб дарвоза халқаларини бураб кўрган эди, темир майишиб кетди. Кейин бошқа қурол тополмагач, жон-жаҳди билан бураган эди, қулфнинг икки бетига ёпиштириб қўйилган қалин темирлари, михлари учиб тушди, қулф очилди. Полвон қулфни шовқин-суронсиз олиб ташлади-да, дарвозани очди. Шундан сўнг уйқусираб ётган ҳўкизларни, отларни кўрадан ҳайдаб чиқди. Дарвоза олдида товуш чиқармай кутиб турган дўстлари молларни шаҳар четигача ҳайдаб боришди, сўнг Полвон билан хайрлашиб, орқага қайтишди. Уша йигитларнинг орасида Ларионовнинг ўзи ҳам бор экан.

— Молларни шу томонга қараб ҳайда. Менгревнинг қалин қарағайзори ичига бир амаллаб кириб олсанг, марра сеники. Егор тугул шайтон ҳам тополмайди сени. Кейин нима қилишингни ўзинг биласан. Бизларнинг қўлимиздан келгани шу.

Полвон дўстлари билан хайрлашиб, раҳмат айтиб, Ларионов айтган томонга қараб жўнаб кетди...

Чўлоқ Полвон ит тумшугини суқолмайдиган қалин

қарағайзор орасидаги ўзигагина маълум тор сўқмоқ билан тонг отар пайтида мўлжалланган ерга етиб борди. Бундай хўкизларни санаб кўрса — саксонта экан. Ҳаммаси ҳам шохлари катта-катта, туядай йирик-йирик, миқти хўкизлар экан.

Полвон овулидаги кишилар билан хуфия хабарлашди, Оқмўла савдогарлари Қизилжар шаҳридаги гўшт заводига қорамол ҳайдаб келишаётган экан. Полвон ҳалиги саксон хўкизни савдогарларга кўтарасига қирқ сўмдан сотди-да, пулнинг ярмидан кўпини овулдаги яқин одамларига тақсимлаб бериб, озроқ пулни ўз ҳамёнига урди. Сўнг бу масала бир ёқли бўлгунча кўринмай туриш ниятида, оқ бўз отига миниб Отбосар шаҳридаги энди очилаётган ярмаркага жўнаб кетди.

ҒАЛИЯ

Хат битаман, Ғалия, сенга атаб,
Иззатингни, ҳурматингни бажо айлаб.

*(Шеъри ҳам, куйи ҳам Чўлоқ
полвоннинг ўзиники.)*

Подшо ҳукумати Оқтепа шаҳридан Умба шаҳрига ҳарбий юриш қилган маҳалида, Отбосар шаҳрига бекат ўрнида тушиб ўтган эди. Бу 1854 йили эди. Бу шаҳарнинг ҳарбий бекат бўлиши сабабини унинг номидан билса ҳам бўлади. «Отбосар» сўзи икки сўздан иборат. Бири «от», иккинчиси «босар». Бундай номланишининг сабаби бор: Отбосар шаҳрининг теваригада Орғин уруғининг Қувондиқ, Суйиндиқ, Бегендик, Шегендик, Қўзғон, Қоқсал каби майда уруғлари бўлиб, уларда мол, айниқса, йилқи кўп бўлган. Атоқли Қултума шоир Оққўчқор, Сайдали каби бойларнинг бойлигини тасвирлар экан:

Сўрасанг гар уруғим Қувондиқдир.
Уз вақтида қилибди хўб зўрликни.
Оққўчқор ва Сайдали замонида
Бир кўлда қирқ минг йилқи суғорибди...

дейди.

Атоқли шоир Биржон эса:

Ким тенг келар Олтойдаги Жонайдарга,
Олти юз беш бўта билан тойлоғи бор.—

дейди.

Дастлаб Отбосар шаҳрида бозор очилганда ҳамма ёқни йилқи босиб кетади. Шундан кейин бу ҳарбий бекат «Отбосар» деб аталиб кетади...

Отбосар шаҳри учта ўзаннинг, яъни: Эсил, Керегеташ, Жабай ўзанларининг туташган жойида.

Чўлоқ полвон бозорга келса, ўша учта ўзан туташган жойда тўпланган молнинг, йилқиларнинг ҳисоби йўқ!..

Бу пайтда кино, театр деган нарсалар йўқ бўлгани учун халқ бозорни сайилгоҳ-томошахона ўрнида кўрар эди. Халқда: «Болалик уй бозор, боласиз уй мозор» деган нақл бор. Боланинг қизиғини бозор билан тенглаштиришнинг маънисини шундан.

Отбосар бозорининг гули Чўлоқ полвон бўлди. Унинг шоирлиги, ўланчилиги, ҳазил-мутойибаси, от устида ўйнаши, полвонлиги одамларни ҳайратда қолдирди. Одамлар унинг номини эшитиб, оқиб, яёв оқиб кела бошлади.

Чўлоқ полвоннинг қаерга келиб тушганини, қаердан келаётганини, қаёққа бораётганини одамлар билиб, эшитиб турадиган бўлишди. У денгизу бошқалар дарёга ўхшар, у қаерда бўлса одамлар ўша ёққа оқиб борар, гўё у оҳанрабо-ю, одамлар маъдан — у қаерда бўлса одамлар ўша ёққа қараб интилар эди.

Чўлоқ полвон шундай давр суриб юрган кунларидан бирида Керегеташ ўзани билан Жабай ўзани ўрталигига тикилган кўпгина оқ ўтовларга дуч келиб қолди.

— Бу ўтовлар кимларники? — деб сўради Полвон шерикларидан.

— Қимиз сотадиганлар билан қассобларники.

— Унда биттасига тушайлик!

— Тушадиган бўлсак танлаб тушганимиз маъқул, — деди йигитлардан бири, — савдо яхши бўлсин дебми, билмадим, қимизни нуқул ёш-ёш келинлар сотади, тагин ҳаммаси гўзал... Уша жойда Қораўтқалдан келган бир келинчак бор. Асли ўзи унча гўзал эмасу, бироқ истараси иссиқ, муомаласи ипақдай, ҳазил-мутойибага ҳам уста. Эри бечора ювошгина, уйда у хўжайин эмас, келинчак хўжайин. Келинчаги тушмагур ўйин-кулгини яхши кўради, у қуйиб берган қимиздан бол татийди. Исми — Ғалия.

— Қайси уйда туришади? — деб сўради Полвон.

— Хув анавинисида!

Бошлаб келаётган йигит Полвонни оқ ўтовларнинг ўртароғидаги, устидаги кигизнинг этагини ўйиб, қизил

мато билан гул тикилган, қурлари, иплари яхшилаб тўқилган бир ўтов олдига олиб бориб туширди.

Улар отларини ўтов ёнига боғлаётганларида попукли ипак шол рўмолини бошига бир ўраб орқасига ташлаган, ёқаси ва этакларини зарварақ билан ҳошиялаган ингичка бел енгисиз камзулли, эгнида тўпиғидан сал юқори қилиб тиктирилган қўшэтак кўйлак, оёғида пошнаси баланд этик, қулоқларига олтин исирга тақиб олган ёшгина жувон ўтов ичидан чиқди-ю, йўловчиларга бирпас тикилиб туриб, яна уйига кириб кетди.

— Уша! — деди кимдир.

— Кимни айтяпсан? — деди Полвон.

— Ҳалиги уйдан чиқиб, яна кириб кетган келинчакни-да!..

— Нега ундай қилди?

— Полвоннинг салобати босди шекилли...

— Бу келинчакни «отлиққа йўл, пиёдага гап бермайди» дейишар эди, қалай юмшаб қолди экан? Бошқа сабаби бордир-ов...

— Нима бўлса ҳам уйга кирайлик-чи, — деб йигитлар уйга киришса, ҳалиги келинчак бошқа қимизхўрларни ўринларидан турғазиб, тўрға шоҳи кўрпачалар тўшаётган экан.

— Бизларга тўшаманган кўрпачангни тўшаб... Келаятган киминг эди шунча? — деб уйдагилар ҳазил қилишган эди, келинчак уларга жавоб бермай, кўрпачани тез ёйди-да, Чўлоқ полвонга кўз қирини ташлади, одоб билан қимиз тўла чоранинг олдига борди. Аммо у ўтирмади. Овул одатига кўра ҳурматли одам тик турганида, ёш-яланглар ўтирмайди. Полвонга кўз қирини ташлаб тикка тураверди.

Тўрға тўшалган шоҳи кўрпача устига «мана бу менга яхши бўлди-ёв!» деб бир шўхроқ йигит ўтирмоқчи бўлган эди:

— Йиғиштир майнавозчиликни! — деб жеркиб ташлади ўрта ёшлироқ бир киши. — Кўрмаяпсанми ким учун солинганини бу кўрпачанинг?

— Кимга? — деди ҳалиги шўх йигит.

— Даданга!

«Менинг дадам ким экан?!» деб бундоқ қараган эди, олдида турган Чўлоқ полвонни кўриб кайфи учиб кетди. «Шу экан-ку дадам!» деб ўйлади ҳалиги шўх йигит, — «бу одамда бир гап бор!..»

Уйда ўтирганлар Полвон билан ўринларидан туриб кўришишди. Тўрда кенг, пастаккина хонтахта турар,

устига айлантириб биллур косалар териб қўйилган, ўртадаги ёғоч чорада тўғралган қази-қарта, устини дока билан ёпиб қўйибди...

Чўлоқ полвон ҳам, ўзгалар ҳам ўтиришди. Келинчак ҳамон тикка турар эди.

«Ҳеч кимга гапини бермас эди. Полвоннинг салобати босганини қара-я!» — деб сўз қилишди ўтирганлар ўзаро.

Полвон келинчак билан омонлашар экан: «Ёпирай, бу келинчакни қаерда кўрганман?!» деб ўйлади.

Келинчак Полвоннинг саломига лабларини билинар-билинемас қимирлатиб алик олди-да, чоранинг ёнига ўтириб, иккита нафис косага қимиз қўйди; бирини Полвонга, иккинчисини унинг ёнида ўтирган йигитга сунди. Келинчакни Полвон эндиgina таниди: ҳў илгари, Тўқсон бойнинг йил ошида Туя полвон билан кураш тушганида, Полвоннинг устига чопон ёпган келинчак-да бу!

«Дуч келганини қаранг, — деб ўйлади Полвон ўқтин-ўқтин келинчакка тикилиб. — Исми Ғалия экан-да!»

У Ғалияга қараган сайин қарагиси келар эди. Полвон от устида чанқаб келаётганида бир саба қимизни ичиб қўйсам керак, деб ўйлаган эди. Ҳозир эса ярим косагина қимизни зўрға ичди, у ҳам бўғзида туриб қолгандай бўлди.

Утовда ўтирган йигитлар қимиз ичилиб бўлганидан сўнг, Полвондан ўлан айтиб беришни илтимос қилдилар. Бунгача, йиғинларда ҳеч тўхтамай ўлан айтадиган Полвоннинг оғзига негадир бугун ўлан келмади, гўё ўлан айтишни унутиб қўйгандай эди. Бармоқлари ҳам дўмбиранинг пардаларига юрмай қўйди. Ҳозир гўё унинг кўнглида бошқа бир янги ўлан туғилаётгандай бўлди-ю, аммо у ҳалқумидан бери чиқолмай турганга ўхшади.

— От устида юравериб чарчаган эканманми, — деди у қўлига тутқазган дўмбирани ёнбошига суяб қўйиб. — Айбга буюрманглар, сал мазам йўқроқ.

Бўсағада ўтирган йигитлар шивир-шивир қилишди:

— Довулпаз деган бир қуш бор. Узини кўрсанг муштумдай келади-ю, товуши еру кўкни ёради, — деди бир йигит. — Шунча «Полвон, Полвон!» деб ҳовлиқиб юрганларинг шуми? Гавдасини демасанг, ичида ҳеч гап йўқ экан-ку!

— Билмасдан гапираверма-да, — деди унга ёнидаги йигит. — Мен билсам, уни анави келинчак сеҳрлаб қўйди. Аёлни кўриб эримаган, аёл сабрини ҳам, чидамини ҳам олмаган эркак зоти борми дунёда? Биргина қараши

билан Ғалия унинг куч-қувватини ҳам, журъатини ҳам олиб, худди бурунлиқ солган туя каби ихтиёрини ҳам олиб қўйди. Кўрмайпсанми?

— Мен боя сезганман, — деди учинчи йигит. — Ҳтовга киргандан бери Полвоннинг икки кўзи шунда.

— Булар кўпдан бери таниш бўлса керак, — деди тўртинчи йигит. — Бўлмаса, Чўлоқ полвонга ўхшаган мард йигитлар овулда оз дейсанми? Бир кўрганда бунчалик ақл-ҳушини йўқотиб қўймаган бўлар эди...

— Қани, сабр қилинлар-чи, охири нима бўлар экан? — дейишди баъзилар.

Ғалия Полвоннинг ўзига кўнгли борлигини биринчи учрашгандаёқ пайқаган эди, бу гал ҳам фаҳмлади.

Ғалия Оқмўла шаҳрида истиқомат қилувчи Тилев деган кишининг ёлғизгина қизи. Шунинг учунми ё аёл кишини ҳаддан ташқари эрка қилиб ўстирадиган қозоқ одатиданми, ҳар қалай, Тилев қушхонада мол сўйиб, қўл учуда кун кўрса ҳамки, қизи Ғалияни ичиш-ейишдан, кийим-кечакдан қисмади. Ёшлигидан эрка ўсган Ғалия қўшиққа, куйга, сурнай чалишга ҳавас қўйди, шаҳарда уни «қўшиқчи қиз», «сурнайчи қиз» деб аташадиган бўлишди.

Илгарилари фақатгина таниш-билиш одамларгина бўлмаса, унинг оstonасига бошқа ҳеч ким қадам босмас эди, кейинчалик Ғалиянинг бўйи етиб қолгач, унинг эшиги серқатнов бўлиб қолди: шаҳардан ҳам, овулдан ҳам тез-тез манман деган одамлар келадиган бўлди. Илгари овулдан келган мирзалар шаҳарнинг энг тузук, бадавлат уйларини танлаб қўнишадиган бўлса, Ғалиянинг бўйи етганидан сўнг, Тилевнинг шаҳар четигаги кўрмисиз уйига талашиб-тортишиб меҳмон бўлишадиган бўлди. Унинг қўраси отлардан, ертўласи — уйи одамлардан аримай қолди.

Шаҳарнинг, овулнинг мирзаларидан, у уйланганми ё йўқми, барибир, Ғалияга харидор бўлмаган камдан-кам эди. Шаҳар бойлари беҳисоб пул, овул бойлари мўл-кўл мол ваъда қилишди.

Аммо, қизнинг отаси буларнинг бирортасига ҳам учмади. Отаси: «Қизим бўйи етсин, ақлли, ҳушли бўлсин, кейин кимга эрга чиқаман деса ўзи билади. Тенги топилса текинга бераман, — деб жавоб қилди у келганларга. — Ғалиянинг қалин моли туфайли кун кўрсам, кун кўрмаёқ қўяй».

Ғалия бўйи етди. Уни дегувчилар кўпайиб кетса-да,

лекин отаси ҳеч кимга ваъда қилмади. Қизнинг ўзи билан гаплашишса, ҳазил-ҳузул билан гапни айлантириб юборади. Усталик билан тузоқ ташладим, деб юрганларнинг тузоғига ҳам алинмади.

Унинг бу одатидан жаҳли чиққан йигитлар, уни ундай қилдим, бундай қилдим, каби ёлғон гапларни тарқатишди. Баъзи гаплар ота-онасининг қулоғига ҳам етиб борди. Бундай гапларни эшитиб, чидаёлмаган онаси: «Болам бечоранинг бахтини бойладинг, оқибатда, мана, гап-сўзга ҳам қолди», деб эрига кўз ёши тўқди. Бироқ, барибир, бу гапларни эшитиб отасининг қизига жони ачигани билан, уни биттасига қон йиғлатиб бериб юборишга кўнгли бўлмади.

Ҳалигиндай иғво гаплар жонига теккач, бир куни ота бечора қизига одам қўйди:

— Қизимга бориб айт, — деди у, — ўзи билади. Биржон деган қимизчи йигитнинг кўнгли бор экан. У — ҳам кювош, ҳам ўзига тўқ оиладан. Қизим бундан хабардор. Мен ҳам анча ёшга бориб қолдим, онаси бўлса хаста. Қуч-қувватим борида эгасига топширганим маъқул... Қизим шунга хўп десин.

Элчи бўлган одам отасининг гапларини Ғалияга ортиғи билан етказди. Ғалия ҳадеганда жавоб беравермагач: «Майли, ўйлаб кўр, — деди элчи. — Фақат, ақлинг бор қизсан, бошинга кўнай деб турган бахтни учириб юборма».

Элчи айтмаса ҳам Ғалия ўзининг бўлажак турмуши, турмуш ўртоғи ҳақида кўп ўйлар эди. У шаҳарда ўқиб тузуккина мусулмонча билим олган қиз. У ёшлигидан китобни севиб ўқир, айниқса, ўқиган китоблари орасида унга муҳаббат ҳақидаги достонлар жуда ёқар эди. «Достонлардаги қизлар ошиқ бўлган йигитларга ўхшаган йигитлар дуч келса, мен ҳам ошиқ бўлар эдим» деб ўйларди у. У шундай йигитни излади ҳам, бироқ тополмади. Ошиқ бўлишга арзигулик йигит, унинг назарида, хаёлий бир эртақ эди. Мана шундай машаққатли ўйларнинг оқибати уни ҳаётда муҳаббат йўқ, деган фикрга олиб келди. Кўп ғийбат гаплар эшитавериш чарчади, бир ёғи ёши ҳам ўтиб қолди. Мана шу жиҳатларни ўйлаб, у кимга бўлса ҳам турмушга чиқишни ўйлаб юрган маҳалда, отасининг таклифи чиқиб қолди.

Хўш, энди нима қилиш керак?

«Унга тегмайман!» деса отаси ранжийди... «Хўп, майли» деса, Биржон унинг тенги эмас... Бундай пайтларда аёл зотининг кучи етадиган нарса — кўз ёши, у ўтириб

олиб юм-юм йиғлади... Узоқ йиғлади... Йиғидан ҳеч нарса чиқмаслигига кўзи етган Ғалия: «Барибир, тақдир менга, мана бу сенинг бахтинг, деб бирор йигитни олдимга кўндаланг қилиб қўйгани йўқ. Хаёлимдаги ёрни тополмаслигимга кўзим етди. Майли, отамнинг кўнгли ранжимасин, шунга эрга чиқсам чиқа қолай!..» деб қарор қилди.

Қизининг кўнглини эшитиб хурсанд бўлган отаси Биржоннинг олдига шарт қўйди:

— Яккаю ёлғиз болам бўлгани учун эрка қилиб ўстирган эдим, — деди у. — Ёшлигидан ўйин-кулгига, қўшиқ ва ўланга майл қўйиб ўсган эди. Уйинга олиб борганиндан сўнг қозон-товоққа аралаштириб, гунг қилиб қўйма. Қимиз сотишни касб этган йигитсан, боламни ана шу ҳалол ишинггагина буюр: тоза жойда, тоза уст-бош билан, тоза идишда қимиз сотсин. Узоқ-узоқдаги бозорлар билан ярмаркаларга ҳам бориб қимиз савдо қиласан. Ушандай пайтларда ёнги-нангдан қўйма! Қимиз бор жойда ўйин-кулги бор, ундан юзини қайтарма.

Биржон, бу гапларнинг ҳаммасини бажо қиламан, деб ваъда берди.

... Кўп кечикмай тўй қилинди. Биржоннинг тўрт хонали қарағай уйига Ғалия келин бўлиб тушди. Илгари мирзалар Тилевнинг уйига ёпирилишиб келадиган бўлса, энди Биржоннинг уйи улардан бўшамай қолди. Бир ҳисобдан бу Биржонга зарар қилгани йўқ. Илгари кекса онаси қимиз сотарди, унча кўп фойда ололмасди, Ғалия остонасидан ҳатлаб кирган кундан бошлаб, унинг савдоси кушод бўлиб кетди. Қимизхўрларнинг ҳаммаси уларнинг уйига келадиган бўлди. Унинг ҳовлисида катта уй бор бўлиб, қимизхўрларни шу уйга қатор ўтқазиб, Ғалия шўх бўз йигитларга ўз қўли билан қимиз қуйиб берадиган, у қуйган қимиз йигитларга болдек ширин татийдиган бўлди.

Аслида камгап Ғалия эрга чиққанидан сўнг очилиб-сочилиб кетди, одамлар билан тортинмай гаплашадиган бўлиб қолди. Бир ёғи ҳазил, бир ёғи кулги билан қимизхўр бўз йигитларни ўзига ром қилди-қўйди. Гоҳо-гоҳо сурнайга жўр бўлиб ўлан ҳам айтиб, томоша кўрсатадиган бўлди.

Биржон «уй эгаси» деган номи бўлмаса, ҳамма бийликни Ғалия ўз қўлига олди. Ғалиянинг висолига етолмаган баъзи бировлар алам қилганидан «хотининг фалончи билан...» каби иғво гапларни ҳам тарқатишди.

Бу гаплардан Биржоннинг жаҳли чиқса ҳам, ботиниб Ғалияга бир нима деёлмади.

Ростини айтганда, тақдирга тан берган Ғалия Биржонни эркак деб эмас, фақат эрим деб билди. Шунинг учун ҳам уни йўлдан урмоқчи бўлганлар кўп бўлди-ю, бироқ у эрига бевафолик қилмади, бевафолик қилишни хаёлига ҳам келтирмади. «Менга эр бўларлик йигитни ҳали учратганим йўқ, — деб ўйларди у. — Мен кўрган эркакларнинг ҳаммаси фақат эркаккина. Биржон ҳам шуларнинг бири, холос. Шундай экан, уларнинг ҳаммаси билан бўлгандан кўра, биттаси билан бўлсам етмайдими?»

Шу қарорида у мустаҳкам турар эди. Унинг ҳаётдан эндиги олмоқчи бўлган лаззати — Биржоннинг қимизини сотиб юриб вақтини ҳазил-мутойиба, ўйин-кулги, ўлан-куй билан ўтказиш эди.

Оқмўла, Семей областларида ҳар йили уч жойда ярмарка очилади: Қўяндида, Тойиншада, Отбосарда. Оқмўлага, энг яқини, тахминан, юз эллик чақирим келади. Бу бозорларга энг кам деганда, минг километрлик жойлардан халқ тўпланади. Гоҳо, бир чеккаси Петербургдан, бир чеккаси Тошкент билан Ғулжадан, бир чеккаси Владивостокдан савдогарлар келади.

Ғалия Биржонга турмушга чиққанидан бери ана шу уч бозорни ҳам кўрди. Биржон бозорга соғин бияларни ҳайдаб бормайди, у соғин бияларни уюри билан ўтовни тайёр ҳолда ижарага олади-да, то бозор тарқагунча савдо, ўйин-томоша қилиб юради.

Бундай қараган кишига у, бир бозорда қилган савдосигаёқ пулнинг тагида қолгандай кўринади, нега деганингизда, бозорчи қимизхўрларнинг ҳаммаси қимизни шунинг уйдан келиб ичишади. Одамларга шундай туюлса ҳам, унинг уйида кўзга ташланарли ҳеч нарсаси йўқ, илгари қандай бўлса ҳозир ҳам шундай.

Ғалия борган энг узоқ бозор — Тойша эди. Дахлаб Чўлоқ полвонни у ўша Тойша бозорига кетаётиб, Тўқсонбойнинг йил ошида кўрган эди.

Ушанда у, Чўлоқ полвонга чопон ёпганида, унинг номини илгари эшитгани учун ёки уни яхши кўргани учун ёпмаган эди. Чўлоқ полвон Туя полвон билан бел ушлашганда: «Анави йўғони ингичкани эзиб ташлайди, — деган эди келинчакнинг ёнида турган йигит. — Ингичканинг пешонасида шўри бор экан!»

Ғалия ҳам шу фикрда эди, бироқ у ингичка йигитни танимаса ҳам, унга ич-ичидан тилақдош бўлиб турди. Йўғон полвон ингичка полвонни кўтариб айлантирганида Ғалия нақ ўзини кўтариб айлантиргандай ҳаяжонланди. Шундай қилиб, ингичка полвоннинг ҳоли нима кечар экан, деб турганида, ингичка полвон йўғон полвонни елкасига олиб елди.. Ингичка полвон йўғонни ерга урганида, Ғалия ўзида йўқ хурсанд бўлди.. У чопқиллаб аравасига борди-да, катта оқ сандигини очиб, Тошкентдан келган ола ипак чопонини олиб Чўлоқ полвоннинг олдига қараб югурди. Унинг ёш полвонга чопон ёпишидан мақсади унга ҳурмат кўрсатишигина эмас, балки исми-шарифини ҳам суриштириб билиб олиш эди. Афсуски, у полвоннинг исмини сўрашга улгуролмай қолди, полвонни панг Нурмағамбет чақириб олиб кетди. Армонда қолган Ғалия аравасига қайтиб келса, илгари рашк қилмайдиган эри бу гал, жаҳл устида, отларини аравага қўшаётган экан.

— Нега мунча ошиқмасангиз? — деди Ғалия.

— Кетамиз! — деди Биржон қовоғини солиб. У тезда аравасига ўтириб олди. — Қани, мин тезроқ!..

— Тўй тугасин-да ахир...

— Вақт йўқ!

«Бу нимаси, рашк қиляптими?!» — деб ўйлади Ғалия. У юриб кетаётган аравага аранг ўтириб олди..

Кейинчалик Ғалия ингичка полвоннинг исми Нурмағамбет эканини, элидагилар уни «Чўлоқ полвон» деб атаб келганини билиб олди. Бозордан қайтишда Ғалия Чўлоқ полвоннинг овулига тушиб ўтиш истаги борлигини айтган эди. Биржон йўлимиз тескари, деб рози бўлмади.

Ғалия шундан бери Чўлоқ полвон ҳақида ўйлар, уни яна бир кўришни орзу қилар эди, мана энди ўша орзуси ушалди.

Ғалия яқинда, Отбосар шаҳрига Чўлоқ полвон келибди, ҳунарини намоиш қилиб, одамларни танг қолдириб юрганмиш... деган гапларни эшитган эди. У полвонни кўргиси келарди-ю, аммо уни икки андиша тўхтатиб турган эди: бири — аёл бошим билан излаб борсам қандай бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи ўйи — агар Тўқсонбойнинг йил ошида учрашганимизда унинг менга тикилиб қарашини хато уққан бўлмасам, мени ўзи қидириб келиши керак, дерди.

У кечаю кундуз шу эзгу хаёлда юрар, уни сабрсиз-

лик билан кутар, кўзлари нигорон бўлиб тез-тез йўлига қарар эди. Ҳали Полвон жўралари билан отдан тушаётганида Ғалиянинг уйдан чиқиб қараши — ўша чиқишлар навбатдаги интизорлик натижаси эди.

Полвон илгаригига нисбатан тўлишган бўлса-да, Ғалия барибир уни тезда таниб олди. У Полвонга борган сари термилгиси келар, илгари у кўнглига ташлаб қўйган чўғ баттар аланга олар эди...

БОТИР — БИР УҚЛИК

Бир от келди бозорга, кул ранг қашқа,
Ипак нўхта бошида, боги бошқа.

Ошиқ бўлдим мен сенга, Ғалияхон,
Кел, икковмиз минайлик тараптосга.

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

Отбосар шаҳрининг кунгай томонида Эсил дарёси бўлиб, кенг йўлда юлдуздай оқиб келаётган арава кўпчиликнинг диққатини ўзига тортди.

— Ким бўлди бу? — дейишди одамлар ҳайрон бўлиб.

— Чўлоқ полвон!

— Унинг шундай учқур оти бормиди?

— Кеча бозорга битта кул ранг қашқа йўрға келган эди, — деди кимдир. — Челяба шаҳридан келган савдогарнинг йўрғаси экан. Шу ёшга келиб бундай гўзал, бундай йўрғани кўрганим йўқ эди.

— Ундай бўлса эгаси нега сотади уни?

— Савдогар халқи отни салт минармиди? Аравадан чиққан от бўлса керак-да жонивор. Шунинг учун сотган бўлса керак?

— Қанчага олди?

— Икки юз сўмга.

— Ёпирай. Чўлоқ полвон жинни-пинни бўлганми? — деди одамлар чувуллашиб. — Бу пулга ўнтача от беради-ку.

— Пул текин бўлгандан кейин... — деди кимдир. — Қайроқлидан саксонга хўкиз ўғирлаб сотибди, ўшанинг пулига олган-да.

— Уша савдогарнинг енгил фэйтони бор экан, — деди тагин кимдир. — Полвон от билан бирга ўша аравасини ҳам юз сўмга олибди.

Одамлар Полвоннинг от билан аравани шунча қимматга олганини эшитиб ҳайрон қолишса, унинг ҳуркак

отни файтонга қўшиб юришини кўриб яна ҳам танг қолишди!..

— Нима, бу отнинг бошқа отлардан ортиқлик жойи борми? Ҳеч ҳайрон қоларлик жойи йўқ,— дейишди баъзилар.

— Ёнидагиси ким бўлди?

— Ғалия!

— Қайси Ғалия?

— Анави оқмўлалик қимизчи Биржоннинг хотини-да.

— Нега уни эри индамай Полвонга қўшиб қўйибди?

— Уларнинг бу юришида гап кўпга ўхшайди-ёв...

Одамлар шу зайл гаплашиб туришганда кул ранг қашқа учганча кўздан ғойиб бўлди. Мана уч кундирки, Полвон билан Ғалия файтон устида шундай сайр қилиб юришибди...

Ғалиянинг уйига бориб қимиз ичган Чўлоқ полвон ишим бор эди деб жўнаб кетди-ю, кечқурун қўниш учун қайтиб келди. Полвон оқшомда ўзан бўйидаги толзор орасига оқ бўз отини тушовлаб келаётган эди, тасодифан, олдидан бошига чопон ёпинган аёл чиқиб қолди.

— Ким бу? — деди Полвон.

— Мен Ғалияман! — деди ҳалиги аёл юзларини очиб.

Ростдан ҳам Ғалия экан!

— Полвон,— деди Ғалия,— Мен атайин сизни излаб шу жойга келган эдим. Агар, хўп десангиз, айтаман: менинг сиздан учта тилагим бор.

— Гапиринг, майли эшитаман.

— Тилагим шуки,— деди Ғалия енгил хўрсиниб.— Мен сизнинг мард йигит эканлигингизни назарда тутиб, Чўлоқ полвон деган номингизни эътиборга олиб айтмоқчиман. Биринчи тилагим, менинг ҳақимда баъзи ғийбат гаплар эшитишингиз мумкин, ўша ғийбат гапларнинг мени бадном қиладиган жиҳатига ишонмасангиз. Иккинчи тилагим, соф кўнгил билан ҳақиқий дўст бўлиб қолайлик. Учинчи тилагим, шу бозор ўтгунча бизнинг меҳмонимиз бўлиб туринг.

Полвон ўйланиб қолди. Бу тилакларнинг учаласи ҳам оғир эди. Олдинги тилагига, хўп дей деса, «Кўндаланг ўтган кўк отлиқни қуруқ юбормас», деган нақл бор. Йўқ, менинг ниятим ҳалол эди, деганга ким ишонади дейсиз? Иккинчиси «дўст бўлиш...» ҳақидаги тилак. Бу жуда катта гап! Салмоғи зўр гап! Сирлашмаган одамга, дўст бўлайлик, деб айтиш осонми? Энг қийини учинчи

тилак. Қандай қилиб Ғалия билан бирга бўла олади у? Бунга унинг эри рухсат берадими? Ёмон бўлса ҳам эр, эркак деган оти бор. Шундай бўлгандан кейин ўзига яраша ори, номуси бор эмасми унинг? Уша ор-номусини ҳимоя қилиш учун иложи борича қаршилик кўрсатади-ку, ахир?.. Хўш, шунда бу гапларнинг оқибати нима билан тугайди? Шу вақтгача унинг душманлари камми-ди? Тагин душман орттириши кимга зарур! У ёлғиз ўзи бўлса-ку, яхши. Борди-ю, дўстлари кўп бўлиб, унинг тарафини олса-чи?..

Полвон мана шундай оғир ўйлар гирдобида индамай ўтирган эди:

— Тилакларимни бажариш қўлингиздан келмаса, зорим бору зўрим йўқ, — деди Ғалия.

Полвон уни «хафа бўлди» деб ўйлади.

Иккаласи шунга келишишди. Бунга Биржон гувоҳ бўлди. Биржон Ғалиянинг топшириғи билан бугун қайтмай-диган бўлиб кетган, бундан чиқди, Полвон кечқурун қайтиб келса керак, деб ўйлаб оқшомда қайтиб келган, отини узоқроқ жойга тушовлаб қўйиб, Полвон билан хотинининг пайига тушган эди. У сой бўйидаги қалин толзор орасида ўтириб, Полвон билан хотини ўртасида бўлиб ўтган ҳамма гапни эшитди. Ҳозирча бирор жиддий гап юз бермаса-да, эшитган гапларидан унча хурсанд ҳам бўлгани йўқ. Бу гап-сўзларнинг оқибати нима билан тугашига кўзи етмаса ҳам, бугун кечаси хотинининг Полвон билан қочиб кетишига халал беришни ўз олдига биринчи вазифа қилиб қўйди. Шу мақсадда, у уйдагилар ётадиган маҳалда, гўё узоқ йўлдан келаётган бўлиб, отни қаттиқ йўрттириб келиб, ясама йўталиб отидан тушди.

— Хўжайинимиз келиб ҳам қолди! — деди Ғалия ич-ичидан қувониб.

Ғалия эрининг олдида ётар экан, шивир-шивир гаплашиб, эрини айтганига кўндириб, уйқуга кетди. У эри билан бундай гаплашган эди: «Уйнаб-куламан, деган гапимга бошда қаршилик кўрсатмасликка рози бўлган эдинг. Мен ҳалол никоҳимизга доғ туширмасликка ваъда бераман, сен Полвон билан бозорда сайр қилишимга рухсат бер?»

Ғалиянинг гапини икки қилиб ўрганмаган Биржон рози бўлмади иложи йўқ эди. Фақатгина у:

— Қайдам, одамларнинг кўзига эриш туюлмаса... ўзинг биласан.

— Одамларнинг мен билан неча пуллик иши бор, —

деди Ғалия, — одамларнинг оғзига элак тутиб бўлмайди. Биз бир-биримизга ишонсак бўлгани-да. Мен сенга ишонаман. Сен ҳам менга ишонасан-да?

— Албатта, — дея олди Биржон.

У ташида шундай деди-ю, аммо ичида: «Ишонмай иложим қанча», деган ўксик йўқ эмас эди. У бу гапини ташига чиқаролмас, Ғалиянинг кўнглини қолдириш у ёқда турсин, бирор чакки гап айтишга ҳам журъат эта олмасди. Нима учун шундай эканини ўзи ҳам билмайди. Гўё унинг учун Ғалия бўлмаса ҳаётнинг ҳам қизиғи йўқ-дек эди. Усиз кечирган куни кун эмас, қоронғи тун. Унинг ойи ҳам, қуёши ҳам Ғалия. Унга доғ тушириш ой билан қуёшнинг юзига доғ тушириш билан тенг...

Ҳалига қадар Биржоннинг кўнглига гулгула соладиган даражада бирор гап юз берганича йўқ эди. Ҳозир ундай эмас. Мана бу Чўлоқ полвон унинг илгари ҳеч учратмаган ови-га ўхшади. Илгари кўриб, учратиб юрган овлари кўзига бунинг олдида арслоннинг олдидаги бўрсикдай бўлиб кўринди. «Бу, бир ютмасин, — деб чўчиди Биржон Полвондан. — Агар ютса, туяни туки билан, бияни юки билан ютадиган хилиданга ўхшайди!.. Бунинг оғзига тушган нарсани суғуриб олиш амримаҳолдир-ов..»

Мана шу шубҳаларини хотинига айтай деди-ю, бироқ кўнглини қолдириб қўйишдан чўчиди, айтмай деса, Полвон уни «ютиб юборишидан» қўрқади!.. Ҳали Ғалия: «Менга ишонасиз-а?» деганда, ноилоҳ «албатта» дейишининг сабаби ҳам шундан эди...

Ғалиянинг эридан рухсат олганини Чўлоқ полвон эртасига эшитиб хурсанд бўлди.

— Ҳақиқий йигит экан у! — деб юборди у ҳаяжонини ичига сиғдиrolмай. — Дўст тутинса арзигулик йигит экан!.. У ҳам биз билан бирга сайр қилса нима қилади?

— Агар кўнса майли...

— Нега кўнмасин?

— Бунақа юришни ёқтирмайди у..

Ғалия ҳақ чиқди. У билан сайр қилиш учун юқорида айтганимиз тўриқ қашқа билан файтонни сотиб олган Чўлоқ полвон, ҳалиги таклифни Биржонга айтиб кўрган эди. У: «Менинг бунақа ишларга эвим йўқ, Ғалияга рухсат бердим, ўзларинг сайр қилаверинглар», деди.

Тўриқ қашқа қўшилган файтонга Чўлоқ полвон билан Ғалия ўтириб жўнаб кетишганда, кўнглида лов этиб ёнган рашк ўти Биржонни ҳам беихтиёр уйидан

олиб чиқиб, отига миндирди. Унинг маслаҳатгўйи — ҳам бой, ҳам бўлис, бунинг устига Оқмўла шаҳрининг эътиборли кишиларидан Испан деган одам эди. Биржон кеча ҳам Ғалия буюрган ишни қилмай, тўғри Испаннинг олдига бориб, кўнглидаги шубҳаларини айтган эди.

— «Бўрининг улигани — ейман дегани», — деди Испан. — Чўлоқ полвон бекордан-бекорга улийдиган бўрилардан эмас, улуса ейдиган бўрилардан! Хотинингга қараб улидими — еди деявер. Тагин шу кечанинг ўзида еб кетмасин. Мабодо емасин десанг, ҳозир келган изингга қайт!

Биржон зудлик билан қайтмоқчи бўлди.

— Пойлоқчи бир нимани пойладими — олмай қўймайди, — деди Испан. — Пойлагандан кейин ғофил пайтингни топади.

— Шунинг учун нима қилишим керак?

— Буни кейин айтарман. Бугунча уйингга қайт. Аввало Полвоннинг уйингга келиш-келмаслигини бил, шунга қараб бамаслаҳат иш тутамиз.

Эртасига Биржон келиб, кеча кечқурун билган, кўрган, эшитган гапларини айтиб берганида:

— Айтганим тўғри чиқдими? — деди Испан Биржоннинг шубҳаларини тагин ҳам ошириш ниятида.

— Тўғри бўлганда қандай. Авлиё экансиз!..

— Энди бундан қутулиш жуда осон, — деди Испан.

— Қандай қилиб?

— Буни кейин биласан. Энди сенга айтадиган гапим шуки, хотинингнинг сайр қилишига монелик қилма...

— Шунақасига олиб қочиб кетса нима қиламан?

— Чўлоқ полвон ундай қиладиган йигитлардан эмас. У ваъдасига вафо қиладиганлардан. У кечқурун уйингга келиб қўнаман деган бўлса — қўнади.

Испан қолган гапларни эртага айтмоқчи бўлиб, Биржонни уйига қайтариб юборди. Унинг Биржонга «кейин биласан» деган гапининг маъноси бундай эди: ўтган куни уезд бошлиғи Отбосарга тўпланишган барча бўлисларни олдига чақириб, «Егор Пропадъконинг хўкизларини ўғирлаган Нурмағамбет Боймирзин шу бозорда юрибди», деб хабар қилади. «Уни кўпчилик ўртасида, бозорда ушлаш қийин, бир амаллаб тутишнинг чорасини кўринглар», деб буйруқ берган эди. Тўпланишганлар: «Тутамиз», деб ваъда беришган. «Бироқ бу ишни жуда эҳтиёт бўлиб, хуфия қилинглар», деб топшириқ берган эди уезд бошлиғи.

Шу маслаҳатнинг тепасида бўлган Испанга Биржон олиб келган хабар қўл келиб қолди. «Кўпчилик ўртаси-

да тутиш жуда қийин,— деб қувонди ичида.— Сайр қилиб юрганда тутиш осон. Буни уезд бошлиғига хабар қилиш керак!»

Тарқаб кетмасин учун Испан бу гапни Биржонга айтмаган эди.

Бу гап уезд бошлиғига етгач, у бозорда тартиб сақлаш учун қўйилган Казачая сотняга¹: «Пайтини топиб, ўраб олинглар!» деб буйруқ берди.

Тўриқ қашқа қўшилган фойтонда, ҳеч нарсадан хабари йўқ Полвон билан Ғалия гоҳ сурнай чалиб, гоҳ ўлан айтишиб келишаётганда, олдиларидан баъзилари отда, баъзилари пиёда, бир тўп солдат чиқиб уларни тўхтатди-да, ўраб олди.

— Булар нима қилишмоқчи? — деди Ғалия юраги ўйнаб. Унинг рангида ранг қолмади.

— Нима қиларди, дейсан? — деди Полвон.— Бизларда нима иши бор бу солдатларнинг?

Уларнинг Полвонга қандай муомала қилишини тасвирлашдан олдин «Казачая сотня» нинг нима эканини айтиб ўтайлик.

Бу сотня азалдан Кўкчатоғнинг этагидаги Айдабўл деган жойда туради. Мазгил-мазгил одамларини алмаштириб тургани билан сотнянинг бу ўлкага келганига ҳам анча йиллар бўлди. У дастлаб 1739 йили ташкил этилиб, Аблойхон Россияга қарам бўлган маҳалда «тартиб сақлаш» учун хон ўрдасига юборилган эди. Бу сотня Аблойхонни, унинг ўғли Валихонни қўлидан ўтказиб «дала тинчлигини сақлаш» учун ўз ишини давом эттириб, қолаверди. Ҳукумат бу сотняни Кўкчатоғ, Отбосар, Оқмўла шаҳарларининг ўрталиги ҳисобланган Айдабўлга олиб келиб қўйди. Отбосарда бозор очилди дегунча, сотня «бозор тартибини сақлаш» га олиб келиб қўйилади.

Кейинги маҳалларда сотнянинг солдатлари ўзгариб тургани билан унинг атамани ҳамон ўрнида. У новчадан келган, қуш бурун, икки чаккасининг этлари қочган, соқоли билан шоп мўйлови туташиб кетган, қошлари узун-узун, кичкина қора кўзлари доим ўйнаб турадиган, соқол-мўйлови, сочлари оппоқ оқариб кетган, қорачадан келган казак. У Айдабўлга яқин жойдаги Зеренди тоғи атрофида, казакларнинг станицасида туғилган. Бу жойдан кўп атаманлар, бойлар, генераллар, полковниклар

¹ Казак отлиқ аскарлари.

чиққан. Биз таърифлаётган атамanning исми Захар. Руслар ҳам қозоқлар ҳам унинг фамилиясидан кўра исмини яхшироқ билишади. Қозоқлар уни «Кўктака» деб аташади.

Кўктака ўзи билан тенгқур, таниш одам бўлмаса, ўзгалар билан ё қамчи, ё эса мушт билан муомала қилади. «Қўли тошдан ҳам қаттиқ» дейишади ундан калтак еганлар. У ғойибдан мол топишга устаси фаранг, у йўқ нарса ни баҳона қилиб, кўринган одамдан пора олади. Станицада унинг молини одамлар қўрққанидан текинга боқади.

Унинг қаҳрли номини Чўлоқ полвон ҳам эшитган. Аслида ёмонликка қасд Полвон баъзи одамлар Кўктаканинг зўравонлигини эшитганида: «Лаънати, менинг қўлимга бир тушса эди!» деб ғижинадиган эди. Мана энди ўша тилаги бажо бўлди, уни ўша Кўктака бошчилигида казаклар ўраб олишди. У Полвонни уезд бошлиғининг буйруғига биноан тутди.

Ўз навбатида Кўктака ҳам Полвон ҳақида кўп гаплар эшитган, бу гаплар унга худди эртақдай бўлиб етиб келган эди. Фақат қора кучини демаса, ақл-фаросати камроқ атаман Полвон ҳақидаги гапларга эртақдай ишониб, уни бир кўришни орзу қилиб юрар эди.

Мана у ҳам ўша орзусига етди. У қозоқча чала гаплар билан Полвонни гапга солмоқчи бўлиб, солдатларни турта-сурта олдинга ўтди.

— Кимники парен сен? — деди у.

— Мен Чўлоқ полвонман! — деди у тергаётган одамнинг ким эканини фаҳмлаб.

— Аха!.. Понимаю!.. Эшитган!.. Сен улкан қозоқ... Здоровий! Молодчина!.. Қаёққа боради сен?

— Бозор оралаб юрибман...

— Сени уезд чақирган, мен тўхтатган...

— Менинг уездлик ишим йўқ.

— Уники иш сенда бор...

Кўктака мени калака қиляпти, деган хаёл билан Полвон отининг бошини орқага бурмоқчи эди, у бўжидан маҳкам ушлаб олди.

— Қўйиб юбор! — деди Полвон бўжини силтаб.

— Йўқ, мен сени қўйиб юбормайди, уездга олиб боради! — деди Кўктака жиддий.

— Қўйиб юбор! — деб Полвон бўжини яна силтаган эди, Кўктака унинг қўлига ёпишди, шу маҳал Полвон унинг кўкрагига тепиб юборди. Кўктака учиб тушди. От шу эпкини билан олға интилганда атрофда турган солдатларни гавдаси билан уриб-суриб чиқиб кетди. Файтон қаттиқ бурилган маҳалда Ғалия бир томонга учиб туш-

ди... Полвон уни кўриб, отининг бошини бурмоқчи бўлган эди:

— Менга қараманг! Қочинг! — дея бақирди Ғалия. Шунинг учунми, ё от ўзини тўхтатолмадимми, Полвон арава устида учиб кетаётганида:

— Отинглар! — деган товуш эшитилди.

Қаторасига бир неча милтиқ отилди. Тўриқ қашқа юз тубан йиқилиб тушди, файтон ағдарилди, Полвон бир ёнга учиб кетди.

— Улди! — деб чувуллашди қараб турганлар.

Чўлоқ полвон ўрнидан туришга улгурмай солдатларнинг қуршовида қолди...

Солдатлар уни қуруқ қўл билан эмас, найзалар ярқираб турган милтиқли қўллари билан тутишди. Борди-ю, қуруқ қўл билан тутишганда ҳаммасини бир ёқли қилиб қутулиб кетган бўлар эди. Милтиқни кўриб чора тополмай қолди у. Боболарнинг: «Ботир — бир ўқлик» деган ақлли гапи тушди унинг эсига. Бундан қутулишнинг иложини тополмагач, «мана мен, ушланглар» дегандай икки қўлини орқасига қилиб турди...

* * *

Эртасига Чўлоқ полвоннинг оёқ-қўлига кишан солишиб, қўш от қўшилган усти берк аравага миндиришдида, салт отлиқ элликта солдат ҳимоясида Кўкчатоғга олиб кетишди.

Полвонга жони ачиган баъзи йигитлар: «Йўлда тўсиб, олиб қочамиз» дейишиб, ҳар жой-ҳар жойга одамлар қўйишган эди, арава яқинлашганда милтиқли солдатларни кўриб журъат этишолмади. Улар ҳам хўрсиниб: «Ботир — бир ўқлик» деганлари рост экан-да, дейишди.

ҲИБСДА

Босганим чўғми эди, ичим тўла дуд!
Ҳибс-азоб, уқубат, мисли ёнган чўғ.
Олиб кирган камерага бир қарасам,
Ичида мендан ўзга ҳеч одам йўқ.

Ҳунарсиз, отга миниш нега керак!
Ҳунаримни кўриб эл қилди сарак!¹
Зарб билан урганимда эшигини
Тахталарин учирдим — тўрт-беш бўлак.

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

¹ Ҳайрон бўлиб бош чайқаш. (Тарж.)

Чўлоқ Полвонни Кўкчатоғ турмасига олиб келиб махсус хонага қамаб қўйишди. Полвон ҳибсхонага кириб бундай назар солса, бақувват темир панжарали, кичкина деразали, торгина хона экан. Деворларининг рангини азбаройи кирлигидан билиб бўлмасди. Ҳавоси паст, каравоти полга винтлаб ташланган, унинг устида канои билан қавилган кўрпа, бўсағада хирагина ёнадиган лампа. Хона ичи кундузлари ҳам ним қоронғи бўлиб турар экан.

Бу тор хона ичида Чўлоқ полвон худди йўлбарс каби бир оз айланиб юрди-да, каравот устига келиб ўтирди. Ҳалиги кўрпа деганимизнинг ичига сёмон тиқилган экан. Нима қилишини билмаган Полвоннинг кўзига биринчи чалинган нарса — ҳибсхонанинг қарағай эшиклари бўлди. Унинг эсига бўлиб ўтган бир воқеа тушди.

Бундан бир неч йил илгари, куз пайтида, овулда чиллахона бўлган, унга Чўлоқ полвон ҳам иштирок этган эди. Бу — шу атрофда қарағайдан қилинган якка-ю ягона уй эди. Чиллахонага келганлар билан уй лиқ тўлди, ҳатто бу уй ичида овқат ҳам пиширилгач, хона ичи ҳаддан зиёд исиб кетди-ю, ёниб турган лампа ҳам сўниб қолди. Баъзи кишилар уни қайта ёқмоқчи бўлиб овора бўлишаётганида, уйдагиларнинг нафаслари қайтиб, дам ололмай қолишди.

— Нафасимиз қайтиб кетди, — дейишди одамлар чувиллашиб. — Эшикни очиш керак!

Одамлар уни очмоқчи бўлишган эди, эшик шишиб, маҳкам бўлиб қолибди: тепиб кўришди, итариб кўришди, болта билан уриб кўришди, аммо очиша олмади.

— Энди нима қилдик? — деб уйдагилар шошиб қолишди. Шунда биров ўрнидан туриб:

— Менга йўл беринглар, — деди.

— Кимсан?

— Чўлоқ полвонман. Эшикни мен очиб берай.

— Қани очгин-чи, — деб эшик олдида ўтирганлар йўл бўшата бошлашди.

Қоронғида қоқилиб-суриниб эшикка базўр етган Чўлоқ полвон эшикни маҳкам ушлаб тортиб кўрган эди, қараса, эшик очиладиган эмас, тепиб ҳам кўрди, бўлмади. У «нимага очилмайди?» деб орқасига чекиниб бориб, эшикка бир калла қўйди. Эшик шақир этиб қулаб тушди. Шундан кейин ўт ҳам ёнди, лампа ҳам ўт олди. Одамлар ташқарига чиқиб қарашса, эшикнинг орқасидаги темири ўпирилиб кетибди...

Ҳибснинг тор, ним қоронғи хонасида унинг эсига шу воқеа тушди-да, эшикни мушти билан қаттиқ урди. Қат-

тиқ зарбга дош беролмай эшикнинг қарағай тахталари кўчиб тушди.

Полвон худди тўрни узган арслондай эшикдан отилиб чиқса, коридорнинг икки томонидан милтиқли соқчилар чопишиб келаётган экан.

Таниш милтиқ!.. «Ботир — бир ўқлик!»

Чўлоқ полвон қаршилик кўрсатмади. Соқчилар уни роса сўкиб, бошқа бир хонага олиб кириб қамашди. Бу хона илгаригига нисбатан анча кенг экан. Ичи лиқ тўла одам: баъзилари тикка турибди, баъзилари ўтирибди... баъзилари эса ётибди. Рангларида ранг қолмаган, худди ҳибсхона деворларидай сур, ҳаммасининг кўзида ҳам ҳибсхона ичидай нур йўқ, сўлғин.

Чўлоқ полвон хонага кириши билан уни бир тўп одам ўраб олди. Ҳаммаси ҳам бир нарсани сўрарди: «Кимсан? Айбинг нима?»

Чўлоқ полвон гезариб уларнинг саволига жавоб бермай, индамай турарди. Бундай атрофига қараса, теварагидаги одамларнинг ҳаммаси ҳам ориқ, уст-бошлари жулдур... Узининг устидаги кийимлари эса ҳали яп-янги эди.

Ҳалиги жулдур кийимдагиларнинг бир тўпи Полвонга яқинлашди, ичидаги каттакон олдига келди:

— Қани, еч кийимларингни!

— Нима учун?! — деди Полвон ҳайрон бўлиб.

— Биз киямиз.

— Хўш, мен-чи?

— Сен бизнинг кийимларимизни киясан! — деб чувуллашиб кулишди. Улар шундай деди-да, Полвонга тобора яқинлашаверишди.

Полвон «Булар нима қилишмоқчи ўзи?» деб сал сесканди.

— Эсларинг жойидами ўзи? Нима, мен жинни бўлибманми янги кийимларимни сенларга ечиб бериб, эски кийимларингни киядиган?

— Ечасанми, йўқми! — дейишди атрофини ўраб турганлар жиддий. Энди улар Полвоннинг кийимини ўзлари ечиб олишмоқчи бўлишди.

— Йўқ! — деди Полвон бақириб.

Ҳалиги одамлар Полвонга ёпишишди... Полвон ҳам улар билан ташлашиб кетди. Кучининг кўплиги учунми ё уларда қувват қолмаганиданми, ҳар қалай, Полвон уларни улоқтириб-улоқтириб ташлади. Атрофида одам сийраклашиб қолди, уларнинг Полвонга яқинлашишга юраклари дов бермасди.

— Қани, яна ким бор мен билан беллашадиган! — деди Полвон теварагига қараб. — Ҳа, қани, келинлар!

Ҳалиги олишишда Полвоннинг қўли қаттиқроқ тегдими ё бу одам билан олишиб бирон иш чиқара

олмасликларига кўзлари етдими, ҳеч ким унга яқин келишга журъат қилолмади.

— Бу қанақа полвон? Ким ўзи? Мунча кучли? — деб чувуллашди улар.

— Мен Нурмағамбет Боймирзин бўламан!.. Овулим-да мени Чўлоқ полвон дейишади, — деди у ўзини босиб олиб.

Шу пайт кимдир:

— Нурмағамбет! — деб қичқирди.

Полвон «Бу ким бўлди?» деб ўйлаб улгурмасдан, орқасидан биров келиб шаппа қучоқлаб олди. Полвон уни мен билан беллашгани келган бўлса керак, деб ўйлаб энди ўзидан итара бошлаган эди:

— Нурмағамбет!.. Бу мен... Андрейман!.. — деди у Полвонни қучоқлаб.

Бундай қараса, ҳақиқатан ҳам Андрей Кургановнинг товуши! Бироқ, афт-башараси уникага ўхшамайди, бет-оғзини соқол босиб кетган биров... Уст-боши жулдур...

У ҳақиқатан ҳам Андрей экан. Тор жойда жонажон дўстини учратган Полвон худди ёш боладай ўқсиб-ўқсиб йиғлади, уни юпатиш қийин бўлди.

Андрей Сибирга сургун қилинган эди. Суриштира, у яқинда сургундан қочиб келиб, тагин қўлга тушибди. Андрей маҳбусларга Полвоннинг ким эканлигини таништиради. Шундан кейин Полвон улар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди..

АЗОЗИЛЛАР

Мен на қилдим, ёпирай, яқинимга,
Тузим аччиқ татидими ҳалқумига?
Ҳибсда ётганимда бир келмади —
Чўлоқ қўлим ботганмиди тақимига?

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеғридан.)

Чўлоқ полвон ҳибсда бир ойга яқин ётди. Уни ҳурмат қиладиган одамларнинг қўлидан келган иши фақат овқат олиб келиш эди. Қўлларидан бундан бошқа ҳеч нарса келмас эди. Полвон дўстларидан рози эди-ю, фақат уйдагилари — Тўлебойдан, турмуш ўртоғи Балқашдан сал хафа эди. Чунки, Полвон ҳибсга тушганидан бери уларнинг бирортаси ҳам келиб хабар олгани, овқат олиб келгани йўқ.

«Бу қандай бўлди? — деб хафа бўлди Полвон. — Эшитишмадими? Ё, эшитишса ҳам келмадими?»

«Оғайниларимнинг ҳаммаси мўмин бечоралар эди, — деб ўйларди у гоҳо. — Кўланкаларидан чўчишар эди. Полвоннинг ота-онаси бор эди, севар ёри бор эди! Нега улар келиб хабар олмайди? Ёки Балқаш Полвоннинг Ғалия билан сайр қилганини эшитиб раск қилдимикан?»

Полвонни Отбосардан конвой билан жўнатар пайтда, Ғалия Полвонга кўриниш бериб, орқангдан излаб бораман, деган эди. Унга нима бўлди, дом-дараги йўқ?

«Агар одамни сезги ҳисси алдамаса, мен Ғалияга ишонган эдим, ўзимга ишончли, жон аямас дўст топдим, деб ўйлагандим. Орқангдан бораман, излайман, деб келмагани нимаси? Ваъдасига вафо қилмагани нимаси? Бу ҳам вафосиз чиқдимиз энди? Ё у бечорани эри уйдан чиқармай, қамаб қўйдими?»

Чўлоқ полвоннинг Ғалия ҳақидаги фикр-ўйи тўғри эди.

Оқмўла шахрининг кунгай томонида (ўттиз чақиримча келадиган жойда) Мойбалиқ деган кўл бор. Ана шу кўл атрофини макон қилган Арғин уруғининг Ағис деган шохобчасида Чўлоқ полвон билан тенгқур Қўрдабой деган йигит бўлар эди. У ҳам Полвонга ўхшаб шўх, ўзига тўқ, бунинг устига «билса ҳазил, билмаса чин» қабилида ўчакишган одамларнинг молини ўғирлаб кетадиган одати ҳам бор эди.

У Ғалияга харидор бўлганларнинг бири. Бироқ қалин молга унча қизиқмайдиган Тилев қизини унга бермаган эди. Шундай қилиб армонда қолган Қўрдабой, Ғалия келин бўлиб тушгандан кейин ҳам ундан умидини узмади. «Ҳеч бўлмаса хуфия учрашиб ҳам турмайсанми», деб минғиллагани-минғиллаган эди. Гарчи Ғалия уни ёқтирмаса-да, арқонни узун ташлаб, уни лақиллатиб ҳазил-ҳузул қилиб юришни яхши кўрар эди...

Қўрдабой Ғалиянинг Отбосар бозорига боришини эшитиб, «Қанча айёр бўлсанг ҳам шу гал кўлга туширмай қўймаганим бўлсин» деб ўйлаган эди.

Отбосарга бориб Ғалиянинг кўнглини овлаш учун Қўрдабой ҳозирдан ҳам ея бошлади, олисдан бир айғир уюри — ўн бештача қисир бияни келтирди-да, бозорга ҳайдади.

У йўлда Ғалия билан Биржонни учратиб, улар билан бирга кетди. Қўрдабой Ғалия билан йўл-йўлакай ҳазил қилиб борар экан, ўн бешта йилқини у билан ишрат қилиш учун олиб келаётганини билдирди. Бундай ҳовлиқма йигитларнинг ҳотамлигидан Ғалия осонгина фойдаланар эди. У, бу галги ўйини эрига айтиб, «Мабодо

унга сал ён босиб кулиб қарасам, кўнглингизга олманг», деб тайинлаб қўйди.

Ғалия ўзини Қўрдабойга кўнгли бордай қилиб кўрсатди, йигит бунга фаҳмлаб, эси чиқиб кетди. У ўн беш нафар йилқининг пулини Ғалияларнинг уйида ётиб со-вурди. Ғалия яқин кунлар ичида Биржонни бир иш билан Оқмўлага юборишга ваъда қилди. У ростдан ҳам шундай қилади, деб ўйлаб, ўзини қўярга жўй топмай қолди...

Чўлоқ полвон келганида у уйда йўқ эди, йигитлари Ғалиянинг Полвонни очиқ чирой билан кутиб олганини айтишди.

Эркак зоти ичида ўзимдан ортиғи йўқ, деб билар эди Қўрдабой. У Чўлоқ полвоннинг ҳам донғини эшитганди. Овулдошлари Полвон ҳақида «фалондай эмиш, писмадондай эмиш» деб гап қилишганда, унинг ғаши келиб: «Мунча ардоқламасанглар уни, — дерди у. — У ҳам бизга ўхшаб бир онадан туғилган бўлса керак. У ҳам бизга ўхшаб икки оёқли, юмалоқ бошлидир... Жуда бўлса кучи сал ортиқдир, ундан бошқа нимаси бор, дейсан? У кучи билан кимни ҳам енгарди? «Билаги кучли бирни енгади, билими кучли мингни!» Фақат билими ортиқ бўлмасин!»

Йигитлар Ғалиянинг Чўлоқ полвон олдида нозкарашма қилганини таъриф қилишганда у бурнини жи-йирди:

— Шу ҳам гап бўлдимми? — деди у. — Шунга ҳам гап деб гапириб ўтирибсанларми? Қани, Ғалияга яқинлашиб кўрсин-чи? Агар ҳазрати Али бўлса ҳам оёғини осмондан келтириб қўяй!..

Қўрдабой шундай дегани билан Чўлоқ полвон Ғалияларникига келган куни ҳеч нарса қилолмади. Нима сири, каромати борини ким билсин, шунча гапираман, деб таррадудланса ҳам, журъат қилолмади, рашки, ори қўзиди-ю, бироқ у на тилига чиқди, на билагига. У Ғалия кўлдан кетди, деб Полвонни отмоқчи ҳам бўлди, пайти келиб турса ҳам, қўли тепкини босишга ожизлик қилди...

Қўрдабой мана шундай ўз ёғига ўзи қовурилиб юрганида, Чўлоқ полвон кўлга тушди.

Полвоннинг кўлга тушгани ҳақидаги хабар бозорга яшин тезлигида тарқалди. Бу хабарни эшитиб севинувчилар ҳам, куйинувчилар ҳам бўлди. Севинганлар орасида Қўрдабой ҳам бор эди.

Солдатлар Чўлоқ полвонни Отбосар шаҳрининг ён-

гинасидаги казармага олиб кетишмоқчи бўлаётганида, Қўрдабой ҳам шу ерда ҳозир нозир бўлган эди. У келган маҳалда Ғалия ўзини билмай ётарди.

— Бу ёққа олиб кел! — деб бақирди у жаҳл устида. — Олиб кел қанжиқни, ўлигини эрининг олдига олиб бориб ташлай!..

Шу атрофда тўпланишиб турган йигитлар Ғалияни кўтариб Қўрдабойнинг олдига ўнгариб беришди, у чопганича қимизчининг уйига қараб кетди.

Уйига бориб ўзига келгач, Ғалия Чўлоқ полвоннинг орқасидан бормоқчи бўлди, Биржонни Қўрдабой қайраб қўйган эди, у гапни қисқа қилди:

— Мен бамисоли бўйнингга солинган тузоқ арқонман! — деди у. — Қани, қимир этиб кўр-чи, қандай бўғилар экансан!..

Ғалияни Биржон билан Қўрдабой бўйнига арқон солиб судрагандай қилиб Оқмўлага олиб қайтишди. Унинг Кўкчатогга Чўлоқ полвоннинг орқасидан келолмаганининг сабаби шу эди.

Энди Балқашнинг нима учун келмаганига тўхтайлик:

Чўлоқ полвоннинг қўлга тушганини унинг овули ҳам Кўкчатогга жўнатилмаганидан оқ эшитишди. Ўз қариндошлари қатори Балқаш ҳам чин дилдан йиғлади, куйинди.

Ҳаммадан кўп Қалампир йиғлади. Кўз ёши қилса ҳам, у ҳаммадан кўпроқ ғайрат кўрсатди.

— Чироққинам, Балқаш, — деди у ўғли ҳақидаги шум хабарни эшитган куни. — Кўз ёши билан Нуржонни қутқара олмаймиз. Энди ўзингни бардам тут. Белни маҳкам боғлайлик. Тўлебой иккаланг ёшсанлар, оёқ-қўлларинг чаққон. Кўкчатогга отланинглар, Нуржонга овқат олиб бориб беринглар.

Бу маслаҳат Балқашга маъқул бўлди. Бу пайт улуғларнинг пора оладиган маҳали. Пора берай деса қўлларида ҳеч вақо бўлмагач, Боймирза оиласи билан: «Шу, эл-юрт айланиб, хайр-садақа сўрасаммикан?» деб маслаҳат қилган эди, Қалампирнинг тепа сочи тикка бўлди.

— Виждонсиз, бор бўлгир! — деди у. — Энди хайр-садақа сўрашинг қолганмиди? Нима, дўст-душманга кулги бўлмоқчимисан! Жони ачиган оғайни ёрдамини аямас. Бермаса ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрама!

Тўлебой бир бойнинг йилқисини боқар эди. У иниси олдига бориб келиш учун рухсат сўраган эди, бой жавоб бермади. «Кетадиган бўлсанг, бир йўла кет, бўлмаса рухсат йўқ!» деди. Бойнинг Тўлебойга қилган ёрдами,

рахм-шафқати шу бўлдики, иш ҳақиға ваъда қилган қўйни олдиндан берди. Боймирза билан Балқаш ўша қўйни сўйиб, гўштини пишириб, қўшнисининг отини сўраб аравага қўшишди-да, Кўкчатоғга қараб жўнаб кетишди.

Улар овулдан эрталаб чиқиб, тушга яқин бир кўл атрофига келиб отни ўтлатиб, дам бериш учун тўхтади. Бундай қарашса, шу кўл бўйида Отбосар бозоридан қайтиб келаётган овулдошлари — Тўқсонбойнинг ўғли Сиздиқ, Жуманинг Алижон деган ўғли ва бошқа кишилар дам олиб ётган экан. Боймирза билан Балқаш ўшаларнинг ёнгинасига бориб аравадан тушишди.

От сал қирчанғироқ, ориқроқ эди. Боймирза уни аравадан чиқариб, кўл бўйига олиб борди-да, оёқларини тушовлаб ўтга қўйиб, ёнида ёнбошлаб ётди. Балқаш эса арава устига — ошловга солиб юкланган гўштни, ҳидланиб қолмасин, деган маънода ёйиб шабадалатди.

Алижон билан Сиздиқ Балқаш билан Боймирзани узоқдан таниди, уларнинг нима учун кетаётганларини ўзларича йўйишди.

— Э, яратган, ёмон Боймирзанинг ҳаракатини кўриб қўй, — деди Алижон. — Энди буьга ҳам номус битиб, қамалган кишини йўқлайдиган бўлгандан кейин бошқалар нима қилмайди!

— Билмасанг гапирма, — деди Сиздиқ. — Кечаги ёмон Боймирза бугун яхши бўлиб қола қолди, дейсанми? Уни яхши қилган ким, биласанми?

— Ким экан?

— Хотини Қалампир. Боймирза ўшанинг йўл-йўриғи билан одам бўлиб юрибди-да. У азбаройи қўлининг калталигидан тўрт девор ичига сиғиб ўтирибди. Агар бадавлатроқ хонадоннинг хотини бўлса борми, у эл бошқарар эди.

— Анови араванинг ёнида қолган аёл ким? Келини бўлсамикан?..

— Уша-да.

Иккаласи ҳам ўйлаб-ўйлаб Балқашнинг исмини топиша олмади.

— Майли, ишқилиб исми бир нарсадир, — деди Сиздиқ. — Бир ғалати иш қилсак нима қилади? (Алижон «қандай қилиб?!» дегандай унга қаради). Шу хотинни йўлидан оздириб, орқасига қайтарсак-чи?

— Қандай қилиб?

— Полвоннинг Отбосарда Ғалия билан юрганларини айтсак... Узининг рашки зўрмиш.

— Ишонармикан?

— Ишонтирамиз-да. Юр, олдига борайлик!

Сиздиқ билан Алижон Балқашнинг олдига бориб салом беришди, қаёққа кетаётганини сўрашди. Балқаш унга қаёққа, нима учун кетаётганларини айтиб берди.

— Шундай хотини бор одамнинг ҳам дунёда армони бормикан? — деди Сиздиқ Алижонга. — Илойим, бизларнинг бошимизга фалокат тушмасин, агар тушса борми, хотинларимиз бўсагадан бери ҳатлаб чиқмас эди, фақат кучлари кўз ёши қилишга етарди, холос. Мана буни кўрдингми, одамларнинг хотини худди эркаклардай! Эр билан эрдай, шер билан шердай!

— Чўлоқ полвон паст аёл олса, Чўлоқ полвон бўлармиди! — деди Алижон Сиздиққа қараб кўзини қисиб. — Ахир уни элдан танлаб олиб қочиб келган-а?

— Ёмон хотинлар бизни фақат айш-ишрат қилади, деб ўйлашади, сал оёғингни эгри боссанг рашк қилиб, тепангда ёнғоқ чақади. Бизнинг гуноҳимиз Чўлоқ полвоннинг гуноҳи олдида гуноҳ бўлибдими? Шундай, дўстим, ақлли хотин билан ақлсиз хотин бошингга мана шундай иш тушганида билинади. (У кўзини қисди.) Манави ақлли хотинни қарагин, Чўлоқ полвоннинг шунча гуноҳларини билиб турса ҳам, кетидан уни излаб кетяпти! Биз шундай қилсак, хотинларимиз орқамиздан кул сочиб шармандаи-шармисор қилар эди.

— Полвон хотинига ишонганидан, шундай юрибдида. Агар ишонмаса, куппа-кундузи Отбосар бозорида анави қимизчининг хотини Ғалия билан айш-ишрат қилиб юрармиди?

Бўлаётган гапларни боядан бери эътиборсизгина тинглаб ўтирган Балқаш, Ғалиянинг номини эшитиши билан қулоқлари динг бўлди. Илгари ҳам бозордан келган бир дугонаси Полвон билан Ғалия ҳангомасини айтиб берган эди. Балқаш: «Нима қилар дейсан, боши боғлиқ, ҳеч қаёққа кетмас», деб бу гапга унча эътибор бермаган эди. Лекин шундай бўлса-да, ичини нимадир куйдиргандай бўлган. Полвон келгач, шу гаплар рост бўлса, бир адабини бериб қўймоқчи эди.

Мана, яна тагин ўша гап бошланиб, тагин унинг қалбида рашк ўтини алангалатди. Шундай бўлса-да Сиздиқ билан Алижонга сир-бой бермай, бўлган гапларнинг ҳаммасини билиб олмоқчи бўлди.

Сиздиқ билан Алижон Чўлоқ полвон билан

Ғалиянинг бозорда қандай сайр қилишганини ошириб-тошириб айтиб беришди.

Сиздиқ билан Алижоннинг қувлиги Балқашникидан ҳам ошиб тушди. Сиртдан қараганда шунчаки ҳазил қилаётган бўлса ҳам, Балқашнинг ич-ичидан куйинаётганини кўриб-билиб туришди. Шунинг учун ҳам улар галма-гал гап тизгинини бўшатмай Балқашнинг қалбида тутаётган рашк ўтини пуфлаб ёндиришга ҳаракат қилишди.

Балқаш бошда сир бермади-ю, ахири бу гапларга чидамай йиғлаб юборди.

— «Эшитган ёлғон кўрган чин» деган гап бор, — деди Сиздиқ Балқашнинг кўнглида ёнган оловни тагин аланга олдириш ниятида.

— Кўкчатоғга борсанг Ғалия олдиндан чиқади. Кўрасан, биласан қўясан!

— Э, айтмоқчи... — деди Алижон. — Ғалия Полвоннинг кетидан кетганмиш.

— Кетганмиш, деганинг нимаси? — деди Сиздиқ. — Ўз кўзим билан кўрдим-ку, ахир. У бизлар билан бирга келди-да, худди Кўкчатоғ ёнига келганида бурилиб кетди. Бизлар ундан нима учун кетаётганини сўраган эдик, у: «Етса молим, етмаса жоним садақа, бўшатишга ҳаракат қиламан!» деди.

— Гап шунчаликка борибдими, демак, буларнинг сайр қилиб юришларида бир гап бор... — деди Алижон маъноли қилиб.

— Бир гап бор, деганинг нимаси? — деди Сиздиқ уни койиган бўлиб. — Отбосарнинг имоми — Алғози эшоннинг олдига бориб никоҳ ўқитиб келишибди. Кўриб келганлар айтишди.

— Э, аттанг, ундай бўлса, мана бу келин шўрлик бекорга овора бўлиб кетаётибди, десанг-чи.

Балқаш баттар куйиб йиғлай бошлади. Ниятларига етган Сиздиқ билан Алижон секин жўнаб қолишди.

— Бопладикми? — деди Сиздиқ кетиб бораётиб. — Қани, кутайлик-чи, оқибати нима билан тугар экан?

— Боймирза насиҳат қилиб ўзига келтириб қўймас...

— Ужар хотин дейишар эди, ҳай, қайдам. Боймирзанинг гапига кўна қолмас. Рашк ўтини ёқишга-ку ёқдик. Энди уни осонликча ўчириб бўлмас.

Бир оз вақтдан сўнг отини суғориб, қайта ўтга қўйиб

Боймирза келди. Бундай қараса, келини йиғлаб ётибди. Ҳалиги келган одамлар тагин бир ёмон хабар айтишди-ми, деб Боймирзанинг юраги така-пука бўлиб кетди. Уларнинг нима деб кетганини сўрамоқчи бўлиб энгашди:

— Чироғим, келин, йиғлама! Ёмонлик чақирма! Соғомон бўлса, озгина кўрган кулфати бир кунча бўлмас, — деб аста гапира бошлаган эди, Балқаш бошини ердан юлиб олиб, деди:

— Баттар бўлмайдимми!

— Кимни айтяпсан?! — деди Боймирза ҳайрон бўлиб.

— Уғлингизни!..

— Қайси ўғлимни?

— Ҳалиги, қамалган...

Боймирзанинг жон-пони чиқиб кетди:

— Епирай, келин, нималарни деб сандироқлаётибсан ўзинг?

— Эшитяпсизми? — деди Балқаш юлқиниб. — Илоё жувонмарг бўлсин, ўғлингиз!..

— Епирай, келин, чироғим, — деди Боймирзанинг рангида ранг қолмай. — Жинни-пинни бўлдингми?

— Жинни бўлдим! Ҳа, мени жинни қилган ўғлингиз!..

— Нима учун? Қандай қилиб?!

— Балқаш жавоб бермай, юз тубан тушиб йиғлай бошлади.

Боймирза, «ҳалиги расволар йўлдан урган экан-да», деб ўйлади. Боймирза уларнинг ким эканини билмаган эди. «Ким бўлса ҳам бари бир учрашай», деб уларнинг оддига борса, Сиздиқ билан Алижон!.. Улар Боймирзани калака қилишди.

Дунёга келиб Боймирзанинг биров билан уришганини ҳеч ким кўрган эмас. «Фалончи билан гап-сўзга бориб қолибди» деганида, унинг энг ёмон гапи «Кўкармагур!» холос.

Сиздиқ билан Алижоннинг гапига у:

— Кўкармагурлар! — деди. — Мен сенларга нима ёмонлик қилган эдимки мени хўрлайдиган? Бунақада кўкармассанлар, кўкармагурлар!

Боймирза шундай деди-да, жўнаб кетди. Сиздиққа қарашли бир йигит Боймирзани урмоқчи бўлиб интилган эди, Сиздиқ уни Боймирзадан эмас, Чўлоқ полвондан кўрқиб тўхтатди.

Боймирза отини олиб келиб аравага қўшди. Балқаш

ҳали ҳам юз тубан тушиб ётибди... Йиғлашдан тўхтаб, ухлаб қолганга ўхшайди.

— Қани, келин, кетдик! — деди Боймирза ёйилиб турган гўштларни аравага юклаб, отининг бошини Кўкчатоғга қараб бураркан.

— Мен бормайман! — деди Балқаш лўлилик қилиб. Унинг бет-оғзи тупроққа беланган эди.

— Чироғим, келин, — деб Боймирза ялинишга тушди. — Жаҳлингни қўй, болам... Душман яхши гап айтармиди сенга? Сиздиқ билан Алижон Нуржонга дўст эмас, душман. Душманнинг гапига кирасанми, чироғим? Остонамизга келганингга ҳам анча бўлиб қолди, шундан бери сенга тил қотганим ҳам шудир ўзи. Мени ҳурмат қилсанг, мин аравага!

— Узингиз бораверинг, мен бормайман! — деди Балқаш гезариб.

Боймирза бирор киши билан уришса, қовоғи осилиб кетар эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди.

— Бўпти, келин, — деди у. — Бўлмаса мен кетдим!

Боймирза жўнаб кетди. У орқасига қарамади, қарай деса келин эмас, алвасти тургандай бўлди. У Кўкчатоғ йўлига тушиб йироқлаб кетди. Балқаш жаҳл устида ҳамон қаққайиб турар эди...

— Нима қилиб турибсан? — деди шу маҳал унинг олдига Сиздиққа қарашли бир йигит келиб. — Юр, овулингга олиб бориб қўямиз...

Балқаш эндигина ўзига кела бошлади. «Бу қилган ишим хато бўлди, — деб ўйлади у. — Кечирилмас гуноҳ қилдим. Боринги, Полвон гуноҳкор бўлганида ҳам гуноҳни унга ағдариб, кейин жаҳл қилсам бўлмасмиди. Балки, отам айтганидай, бу гапларнинг ҳаммаси душманларнинг ғийбатидир!..»

Балқаш бундай ўзига келиб қараса, Боймирза бир тепалиқдан ошиб тушиб кетаётган экан. У бутун кучини йиғиб:

— Ота!.. Ота-а!.. — деб қичқира бошлади. Боймирза унинг товушини эшитдими ё йўқми, орқасига қайрилиб қарамади, тепалиқдан ошиб тушиб кетди...

Балқашнинг бошига: «Энди бу ёғи нима бўлади? Ажралишамизми?» деган ўй келиб, ўз ўйидан ўзи қўрқиб кетди...

У «Ота-а!..» деб қичқирганича унинг кетидан чопди. Бояги йигит уни ушлаб олмоқчи бўлган эди, Балқаш уни туртиб йиқитиб кетди.

У ўпкасини қўлига олиб энтикиб тепалик бошига чиқ-

са, Боймирза отини тўхтатиб, аравасининг ёнида турган экан. «Мени кутиб турган бўлса керак», деб ўйлади. Отасидан миннатдор бўлиб кетди. Ҳозиргина турмуши бузилгандай бўлиб кўринган эди, энди оила қайта тиклангандай севишиб кетди... Жон-жаҳди билан олға қараб югурди.

Боймирза бошқа сабабдан тўхтаб турган эди. Тепаликка чиққанида у ўзига келиб, «Гўшт нима бўлди экан?» деб ўйлади. Боя отини тушовлаб, араванинг ёнига келганида гўшт устига ғуж-ғуж пашша уймалаётганини кўрган эди. Ёзда пашша қўнган гўшт тез қуртлаши Боймирзанинг эсига тепадан ошгандан сўнггина тушди.

«Гўшт қуртламаса яхши эди!» деб аравасини тўхтаиб қараса, устида ғуж-ғуж қурт ўрмалаб юрибди!..

Боймирза йиғлаб юборди. Нега йиғламасин ахир, тагин сўйиб олиб келадиган қўйи бормиди унинг?

— Э, худойим-ей! — деди у йиғлаб. — Ҳеч бўлмаса Нуржонга олиб келаётган гўштимни бузиб нима қилар эдинг!..

Пашша билан қуртни яратган тангрини отишга ўқ топа олмай турган Боймирза юм-юм йиғлаётган маҳалда, Балқаш етиб келди.

— Отажон! — деди у Боймирзани қучоқлаб, бўғинлари бўшашиб. — Кечиринг мени, отажон!..

Балқашга ачинган Боймирза унсиз-товушсиз қотиб қолди... Иккаласи қўшилишиб йиғлашди.

Йиғлашиб бўлгач:

— Энди орқамизга қайтамиз, — деди Боймирза.

— Нега?!

— Нимани олиб борамиз энди? Овулга бориб тагин қўй излайлик.

Улар овулга қайтишди...

СУД ВА КАФОЛАТ

Ургилайин, Ғалия, сен бир тўти,
Сен бўлмасанг ёнмайди кўнгил чўғи.
Сен эсимга тушганда Ғалияхон,
Ҳеч нарсага арзимайди ҳўкиз суди.

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

Чўлоқ полвоннинг Иброй деган дўсти бошқа жўралари билан келишиб, судга қадар Полвонни кафиликка олиш учун Кўкчатогга борди.

Улар Кўкчатоғ улуғлари олдига киришиб ялиниб кўрдилар, пора ҳам бермоқчи бўлдилар, аммо йўлини қилсанг ҳамма гуноҳкорларга «меҳрли» бўлиб кетадиган улуғлар Чўлоқ полвонга келганда, «адолатпарварликлари» тутиб кетиб, олдиларига йўлатишмади. Судья олдига келганларни пора бериш ниятлари борлигини эшитиб, «кафилликка берсак нима қилади?» деб уезд бошлиғи билан маслаҳатлашган эди:

— Қозоқ даласига ўт ёқмоқчимидинг? — деб бақирди уезд бошлиғи. — Чўлоқ полвон, ахборинг учун, ана шу ёқиладиган ўтнинг гугурт чўпи!

Чўлоқ полвоннинг дўстлари судьядан умидларини узиб, уезд бошлиғига арз қилмоқчи бўлишган эди, у айтадиган гапини Сутэмган орқали айтиб қўя қолди:

— Уезд бошлиғининг кўзига кўринманглар! — деб кўрқитди Сутэмган арз қилиб келувчиларни. — Агар кўринсанглар, ҳаммангни қаматтириб қўяди.

— Нима учун қаматтириб қўяр экан? Арз қилган кишини қаматтириб қўяверса, у улуғ бўлдимиз? — деб жанжал қилишди қозоқлар.

— Ундай бўлса, — деди Сутэмган. — Яширмаёқ қўя қолай, бари бир эшитасанлар: уезд бошлиғи Чўлоқ полвонни ҳукуматнинг ашаддий душмани, уни ҳимоя қилган киши ҳам ҳукуматнинг душмани бўлади, деди. Агар арзчилар келишини қўймаса, уларни ҳам қўшиб судлаймиз, деди...

Уезд бошлиғи ва бошқа маҳкама мансабдорларидан кўнгли қолган Полвоннинг дўстлари Умбага, губернатор маҳкамасига жўнаб кетишди.

Улар Умбада бир ойдан ортиқроқ юришди, хуллас, адвокатнинг ёрдами туфайли «Чўлоқ полвон кафилликка берилсин!» деган мазмунда қоғоз олиб қайтишди. Бошқа чиқимларни бир ёққа қўйиб турганда шу қоғознинг ўзини олиш учун минг сўм кетди. Албатта бу пулни Полвон тўлаёлмайди, уни Полвоннинг дўстлари кўтаришди.

Чўлоқ полвонни кафилга олиб чиқишди. Полвон уйига келгач, Боймирза билан Қалампир келинининг қилигидан қаттиқ ранжиган бўлсалар-да, ўғли келганидан сўнг унинг ўксик кўнглини тагин ўкситмайлик, деган маънода чақмачақарлик қилиб ўтиришмади.

Аммо, «эл қулоғи — эллик», «ўттиз тиш орасидан чиққан сўз ўттиз уруққа етади» эмасми, Чўлоқ полвон Балқашнинг қилиғини секин-аста эшитди. Албатта, бу гапни унга ошиғи билан етказганлар — Тўқсонбойнинг ўғли Сиздиққа ўхшаганлар бўлди! Нега ҳибсга

излаб бормаганининг сабабини эшитгач, Полвон алам ва жаҳлдан ёрилиб кетгудай бўлди. Бошига, Балқашнинг баҳридан ўтиш фикри ҳам келди. «Бари бир судланиб кетаман, ҳаммасининг жавобини бир йўла бериб қўя қолай» деган хаёлга борди у.

Агар ўтган йили Балқаш фарзанд кўрмаганида, балки Полвон унинг баҳридан ўтган бўлармиди? Қизчанинг исмини Батен қўйишган эди. Полвоннинг бошига иш тушиб юрган кезларида қизча бинойидек ўсиб қолган экан. Полвон жаҳл устида Балқашни ўлдириш учун уйига кирса, хотини дўмбоққина чақалоқни эмизиб ўтирган экан. Болага меҳрли бўлган Полвон уни кўриб индаёлмай қолди, чақалоқни аяди.

Балқаш Полвоннинг олдида катта гуноҳ қилганини ҳис этар, бу гуноҳидан Полвон хабардорми ё йўқлигини аниқ билмас, «бордию билиб қолса нима қиламан?» деб ич-ичидан эзилар эди. Шунинг учун ҳам Полвон кириб келаётганида доим унинг қош-қовоғига, кайфиятига қарар эди.

Бу гал Полвоннинг кўчадан қовоғидан қор ёғиб кирганини кўриб Балқашда жон қолмади. Ақлига келиб қолганини қаранг, ўрнидан шартта туриб дўмбоққина қизчасини Полвонга кўндаланг тутди.

Дўмбоққина қизчасининг кўйлаксиз баданини кўриб, Полвон шаштидан тушди, ақлини йиғди. У қизалоғини бағрига босиб ўксиб-ўксиб йиғлади... Балқаш нима дейишини билмай тик турарди. Полвон йиғлаб бўлгач, бошини кўтарди, намли кўзларини хотинига тикиб:

— Эшитдим, ҳаммасини эшитдим,— деди.— Батен учун ҳаммасини кечирдим...

Полвон илгари ҳам Балқашга на бир оғиз қаттиқ сўз айтган ва на бир қўл теккизган эди. Гуноҳидан ўтгандан кейин ҳам шундай меҳрли бўлиб қолди. Бироқ шу гапдан сўнг унга хотиним деб яқинлашмади. Ургандан туртган ёмон, дегандай, Полвоннинг бу муносабати Балқашга қаттиқ ботди. У эрига бор гапни айтиб ялинди ҳам, ёлворди ҳам, бироқ Полвон айтган гапидан қайтмади, қайрилиб қарамади.

Полвон кафиликда бир ой юрди. Шу вақт ичида илгаригидай яйрамади, овул кезишни йиғиштириб қўйди, чақирган жойларга ҳам бормади. Меҳмондорчиликка ҳам танлаб борди.

Полвоннинг тенгқур жўралари «кўнглини кўтарайлик» деб тез-тез уйига келиб туришди. Аммо бу билан Полвон юпанмади.

— Нимага юпанай ахир, — деди кўнглини кўтармоқчи бўлган йигитларга. — Бу замонда адолат деган нарса йўқ экан. Зўравонлардан озор чекиб юрган фақат менгина эмас эканман, ундайлар кўп экан. Буни мен ҳибсга тушганимда кўрдим. Буларнинг ичида ўрис ҳам бор, нўғой ҳам бор, биз билмайдиган миллатлардан ҳам бор. Ушаларнинг ҳаммаси зўравонларнинг адолатсизликларига қарши курашаман деб қамалиб ётибди. Подшо ҳам, улуғ ҳам, қонун ҳам ўша зўравонларнинг тарафини олар экан. Улар қўйган тузоққа тушмайдиган одам бўлмас экан. Ҳибсда не-не билагаи кучлиларни ҳам, илми зўрларни ҳам кўрдим. Кўпчилиги подшога қарши. Фақат бизнинг қозоқларгина подшога қарши деб юрсам, ўрисларнинг ўзи ҳам биздан баттар қарши экан. Мана шунинг учун ҳам кўплари ҳибсда ўтирибди...

— Уша ҳибсда ўтирганлар подшога бас келадиган бирор нарса бор дейдими ё айтган гаплари бекорми ҳаммасининг?..

— Бор, дейишади...

— Масалан, нима экан у?

— Уларнинг ўзларига қўйиб берсанг, подшони, тахтдан ағдарадиган.

— Қачон, қандай қилиб?

— Буни ўзлари ҳам билишмайди... фақат мақсадлари, гаплари шуки, подшога қарши курашиш керак, дейди.

— Ким курашар экан шунда?

— Одамларни курашга чорлаш керак, дейди...

— Одамлар чиқа қолармикан?.. Чиққан тақдирда ҳам подшо уларни тинч қўядими?.. Хўш, сен ўзинг қуролга қарши нима қилолдинг? Узгалар ҳам ўзингга ўхшаган-да!

Ҳибсда ўртага ташланиб, жавобини ҳеч ким топа олмаган бу сўроқ олдида Полвон ҳам ожиз эди. Шунинг учун ҳибсдагилар ҳам хўрсинишиб:

— Ҳа, бу қийин масала! — дейишар эди...

* * *

Бир куни Полвон ёр-дўстларини йиғиб:

— Хўш, дўстларим, — деди. — Мана, бир оз кун меҳмон бўлдим. Кафилликка олиб чиққанларингиз учун катта раҳмат. Энди менга рухсат беринглар, ҳибсхонага борай.

— Қаёққа?! — деб чувиллашди тўпланганлар.

— Кўкчатогга... Ҳибсхонага!..

— Сенга нима бўлди, Полвон?! — деб чувиллашди одамлар яна. — Ё бизлардан хафа бўлдингми?

— Ҳеч ҳам хафа бўлганим йўқ. Ҳибсдан чиқиб келганим билан бўйнимдаги гуноҳимдан соқит бўлганим йўқ ҳали, ундан узоқлашганим сайин бўйнимдаги тузоғ қисиб, нафасим сиқилиб кетаётгандай сезяпман ўзимни. Ҳибсдан қочмай, зора нафас олишим енгиллашса!

Чўлоқ полвон ёр-биродарларининг гапига кирмай, улардан, ота-онасидан рухсат олиб, Кўкчатоғ ҳибсхонасига келди.

Кўп кечикмай суд бўлди. Полвон суд олдида қадимги Қайроқли шаҳрига ўт қўйгани борми, Казачая сотняни ургани борми, саксон ҳўкизни ўғирлагани борми, ҳаммасини бўйнига олди.

Айбдор ҳамма айбини бўйнига олгач, суд унча кўп чўзилмади. Энди бундан кейинги сўзни Чўлоқ полвоннинг ўзидан эшитиб қўя қолинг:

Отадан ўгил туғмас мендай дароз,
Ҳибсда ётган экан нуқул шоввоз.

Олти кун ҳибсда ётгандан сўнг,
Келтиришди судьядан менга қоғоз.

Ақлимдан розиман, ундан кўнглим тўқ,
У қоғоздан юраккинам ёрилгани йўқ.
Қоғознинг маънисига қараб турсам,
Етти йил каторга, деб қилибди дўқ.

Ичимда: бўшатар, деб ўйлаб турдим,
Судьянинг ҳайдашини энди билдим.
Ҳайдайди, деган хабар эшитиб мен,
Ўз-ўзимни овутдим, сабр қилдим.

Йигитлар, миқти бўлсанг қасдни емир,
Тишингда ғайрат бўлса, тошни кемир.
Айбдорнинг кўнглига соя тушсин, деб
Эшигига қоқибди сўм-сўм темир.

Танамга куч битганга қилдим шукур,
Ҳибсда қийналсам гар бетга туфур.
Темирин икки силтаб тортганимда,
Ғиштлари ерга тушди: шақур-шуқур.

Бу жойларда ошди-ку менинг ҳийлам,
Ешлиқдан кўрганларим нуқул сайрон¹.
Епирай, бу қанақа дажжолди, деб
Шу аснода ўрис, қозоқ бўлди ҳайрон.

Йигитман, пешонам хўп ярқироқ.
Душман турар олдимда тутиб титроқ.
Оёғим ва қўлимдаги кишанларни
Куч билан шу даргоҳда буздим бураб.

Эшитганлар бу гапни қилди ажаб,
Улмай туриб ҳеч кимга бўлмай мазах.
Деразани қийратиб, чиқ, деганда
Чиқмади қўрқиб, чўчиб ўрис, қозоқ.

Сўрасанг Қўтир, Шўртан бизнинг бўлис,
Олти кун оқ турмада қилдим қўниш.
Сақраб деразадан тишга чиқсам,
Турган экан олдимда икки ўрис.

Мудраганини кўриб, кулиб турдим.
Икковига бас келишим билиб турдим.
Икковини икки уриб йиқитдим
Олға юрдим, кўчага ўзни урдим.

Тангрим олсин эр йигитни паноҳига,
Қараб қўйинг ақлнинг расосига,
Қолдириб кетайми, деб оқ бўз отни
Кириб бордим судьянинг қўрасига.

Қоронгида оқ бўз отни топдим зўрга,
Жониворим, тушибсан-ку тузоқ-тўрга.
Молхонанинг эшигини бузиб кириб,
Олиб чиқдим: бири — учқур, бири — йўрга.

Жаҳлим чиқди, лабларим дириллади.
Қулоғимга бошқа товуш уриллади.
Бўй чўзиб тош қўрага қарасам мен,
Ичида бир зўр тўнғиз хўриллади.

Уйлаб кўрсам бу дунё ёлгон экан.
Кўзлаган мақсадига етган экан.
Оқ бўзгинам келганимни билди, билди...
Оғзига чўян қулф урган экан.

¹ Уйин-кулги маъносида.

Ешлиқдан омадим бор, равон йўлим,
Билмадим бу дунёнинг ўнгу сўлин
Бунча куч танамга қалай сиққан?
Юлиб олди қулфни чўлоқ қўлим.

Оқ бўзимни олганман танлаб, сайлаб,
Рақибларим ўдағайлар йўлим пойлаб.
Тош саройнинг эшигини бузиб кирсам,
Қўйган экан ичига фонарь бойлаб.

Ургилайин, оқ бўзим, толмас тўрқам,¹
Сен учун мен талай тошни қилдим талқон.
Чилвири-ла етаклаб чиққанымда,
Оёғини босди отим алпанг-талпанг.

Нима керак йилқини бекор мақтаб.
Отни айт, эгасини юрган сақлаб.
Тўққиз йил роса минган, жониворим,
Кўз ёш қилди иягини менга ташлаб.

Омон бўлсин, оқ бўзгинам, ушбу бошинг,
Юмалайди ўрга қараб тепган тошим.
Ешгинангда тил ўрганган тулпоргинам,
Тиёлмадим кўзларимдан оққан ёшим...

Отадан ўғил туғмас мендай дароз,
Ҳибсда ётган экан нуқул шоввоз.
Судьянинг азобига чидаёлмай,
Фонарининг тагида ёздим қоғоз:

«Ҳибсингда олти кунча бўлдим қўноқ,
Низомингдан сўзлашга тилим нўноқ.
Учқур куранг, оқ бўзни олиб кетган,
Гар сўрасанг камина: Полвон чўлоқ!»

БАРИМТА²

Ақл бошдан чиқади, асл тошдан,
Сув тошса сойга тушар қайта бошдан,
Менинг исмим белгили: Чўлоқ полвон,
Учакишган рақибининг кўксин босган.

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

Йўрғани, тўриқ билан оқ бўзни олиб кетаётган Чўлоқнинг бошида биргина фикр мавжуд эди. У ҳам бўлса, тўппа-тўғри Қораўтқалга — Ғалиянинг олдига бориш эди.

Шу хаёлда у тонг отгунча Менгрев қарағайзорига бир амаллаб етиб олиш мақсадида жадал кетаётиб,

¹ Олтиним деган маънода.

² Уринма-ўрин босиб олиш.

тўсатдан бошига келган фикрдан тўхтаб қолди. «Хўш, мен тўппа-тўғри Ғалиянинг олдига бордим дейлик, — ўйлади у, — унда ота-онам нима дейди? Овулдошларим нима дейди?..»

«Шу кетганимча кетаверсам, — деб ўйлади тагин у. — Улуғ мени қочиб кетди, деб ўрнимга отамни ё Тўлебойни, ёки бошқа яқин дўстларимни тутиб олиб қамаса нима бўлади? Уларни тутиб бериб, ўзим озодликда юрганимдан нима фойда? Унда менинг ким бўлганим? Ё ўз ихтиёрим билан ҳибсхонага қайтиб борсаммикан? Йўғ-э... Бу жуда ҳам тўғри бўлмас-ов! Ундан кўра овулдошларимга ҳам, қариндошларимга ҳам зарар етказмайдиган даражада иш тутай!»

У тўппа-тўғри Кўкчатоғга, бир дўстиникига келиб тушди-да, қаёқдан, қандай қилиб келаётганини рўйирост айтди.

— Хотиржам бўл! — деди дўсти. — Қанча кун ётсанг ҳам ҳеч зоғ тополмайдиган жойга яшириб қўйишга қурбим етади. Отингни ҳам, ўзингни ҳам.

Дўстининг уни яшириб қўйишни мўлжаллаган жойи Қилшақли сой бўйидаги кўн заводида ишлайдиган бир ишчининг уйи экан. Дўсти Полвонни уч оти билан кечаси шу ерга олиб борди, уй эгаси йўрға билан тўриқни қайтариб юборди-да, оқ бўз билан Чўлоқ полвонни одам боласи тополмайдиган жойга яшириб қўйди.

Дўсти кетди. Чўлоқ полвон кўн заводида ётаркан, зимдан шаҳардан хабар олдирди. «Уезд бошлиғи Чўлоқ полвонни қидиртираётган эмиш. Топилмаса, қариндошларини, дўстларини қамоққа олар эмиш...» хабар топиб келди шаҳарга тушган одам. Полвон кўп кечикмай бу шум хабарнинг ижросини ҳам эшитди: уезд бошлиғи Боймирзани, Қалампирни, Тўлебойни, Полвоннинг яқин дўстларини тутиб қамаб қўйибди.

Энди нима қилиш керак?

Бу сўроққа Чўлоқ полвоннинг ўзи жавоб топди. Бир куни у оқ бўз отини яхшилаб эгарлаб, оқшом пайтида шаҳарнинг кун ботиш тарафидаги тоққа олиб чиқадиган йўлда пойлаб ётди. Полвоннинг қоронғига кўзи ўрганиб қолган, шунинг учун ҳам узоқда, йўлда йўртиб келаётган қўш от қўшиғли файтонни кўриб қолди.

— Мард бўлсанг яқинлаш! — деди Полвон ҳалиги файтондан кўзини олмай.

Файтондагилар Полвонни сезиб қолгандай, яқинлашиб қолай деганда шартта орқага бурилиб кетди. Энди

у орқасига қайтмайди, деб ўйлаб, Полвон қувламоқчи ҳам бўлди-ю, ўйланиб қолди.

У ҳамон қўш от қўшиғли файтондан кўз узмасди. Файтон қоронғи кўча ичига шўнғиб ғойиб бўлди.

«Аттанг! — деб ўкинди Полвон. — Таваккал қилиб орқасидан қувмаган эканман-да! Уз оёғи билан олдимга келган ўлжамдан айрилиб қолдим-а!»

Полвон ҳали ҳам умидини узмай, қоронғи кўчага тикилиб турганида, ҳалиги қўш от қўшиғли файтон яна чиқиб қолди. Бу гал отлар булутнинг соясидай оқиб келар эди.

«Мард бўлсанг яқинлаш!» — деди Полвон яна. Унинг пойлаётгани уезд бошлиғининг Ўмба шаҳридаги гимназияда ўқиётган қизи — Татьяна эди. У ёзги таътилга келган бўлиб, оқшомлари отасининг қўш арғумоғини файтонга қўштириб, ним қоронғи кўчаларда сайр қилишни яхши кўрарди. Бугун ҳам шундай сайр қилиб юрган кези эди.

Қўш арғумоқли файтон Полвоннинг ёнгинасидан тоққа қараб учиб ўтиб кетди. Полвон ҳам унинг орқасидан қувди, бироқ отининг бошини тортиб, тобора тоққа яқинлашишини кутиб қувди.

Полвон боя файтон устида икки одам борлигини кўрган эди: уларнинг бири — кучер, бўжи ушлаб олдинда ўтирибди. Иккинчиси — қиз, орқа ўриндиқда!

Файтон тоққа яқинлашиб қолганда Полвон оқ бўзнинг тақимига нуқиб юборган эди, у қушдай учиб файтонга етиб олди. У файтон олдида ўтирган кучерни зарб билан бир урган эди, у учиб кетди. Полвон чаққонлик билан файтон устига тушди-да, бўжини қўлига олиб, отларни қарағайзор ичига қараб ҳайдади. Нима бўлганига ақли етмай, ўзини йўқотиб қўйган қизни Полвон маҳкам бағрига босиб олди.

Полвон файтон устига сакраб тушганидаёқ қиз ўзини йўқотиб қўйган эди. Отаси доим уни: «Одамни кўтариб учиб кетадиган бургут бўлади, у кечаси учади», деб кўрқитар, қиз шўрлик шунга ишонар эди. Полвон файтонга сакраб тушганда, ўша кечаси учадиган бургут бўлса керак, деб ўйлаб, бўлаётган гапларни чала-чулпа илғаб, энди панжаларига илиб, осмонга олиб чиқиб кетса керак, деб қўрқиб ётарди.

Танасига ҳадеганда бургут панжаси ботавермагач, қиз бундай кўзини очиб қараса, ёнида биров ўтирибди. Қиз бечора уни кучер бўлса керак деб тахмин қилди.

— Бу ким?! — деди у тили гапга келиб.

— Чўлоқ полвонман!..

— Чўлоқ полвон?! Вой ўлмасам, — деди-да, қизнинг уни чиқмай қолди. У тагин ўзини йўқотиб қўйган эди.

Чўлоқ полвон бундай орқасига ўгирилиб қараса, оқ бўз от ҳам файтон кетида йўртиб келаётган экан. Орқасида оқ бўздан бошқа ҳеч зоғ йўқлигига кўзи етгач, Полвон файтонни сой томонга қараб бурди, сийрак-роқ қарағайзор орасига кирганидан сўнг отларни тўхтатди. Оқ бўз ҳам тўхтади.

Кўзлари тўрга тушган қушдай жавдираб ўтирган қизга Полвон бор гапни тушунтиришга ҳаракат қилди. Қиз ҳам сал ўзига келиб, фикрини баён қилди. Унинг гапларидан Полвоннинг тушунгани шу бўлди:

— Мен сизни яхши биламан. Мард йигит эканлигингизни ҳам биламан. Мен сиз тўғрингизда яхши фикрдаман. Мени олиб қочишингиз тўғри-ю, бироқ, қўйиб юборинг! Мен сизнинг ҳамма гапларингизни, истакларингизни дадамга етказаман. Дадам менинг айтган чизигимдан чиқмайди. Қамоққа олинган қариндошларингиз озод қилинади. Ўзингизга ҳам ҳеч даҳл қилмайдиган қилиб дадамдан ҳужжат олиб бераман. Ишонмасангиз эртага уйимизга келинг! Агар ваъдамда турмасам, мени одам ўрнида санаманг! Шундан сўнг, майли, ўлдирсангиз ҳам розиман! Мен ёшман, ёлғон гапиришни билмайман, ишонинг гапларимга!

Полвон Татъянанинг гапларини тугал тушунмаса-да, ҳаяжонидан нима деяётганини англади. Бир оз ўйлаб ўтирди-да:

— Йўқ, бўлмайди! — деди.

— Нима учун? — деди ҳайрон бўлиб қиз.

— Отанг сенинг гапингга кирмайди. Уни зўрлаб кўндириш керак.

— Қандай қилиб?

— Сени қарағайзор орасига олиб кетиб...

Энди қизнинг Чўлоқ полвонга ёлворишдан маъно йўқлигига ақли етди.

Ҳақиқатан ҳам Чўлоқ полвонни қозоқ халқининг рицари деб биладиган қизнинг кўнгли бирданига сови-ди, у энди Полвонни қора ниятли, раҳм-шафқатни билмайдиган одамлар қаторига қўшди. Шундай бўлса ҳам умидини узмади, тагин киши раҳмини келтирадиган

гапларни айтиб кўрай, деб оғиз жуфтлаган ҳам эдики, қарагайзор орасидан кимнингдир шарпаси сезилди. Полвон ҳам, Татьяна ҳам ялт этиб қарашди.

— Менман! — деди ҳалиги шарпа қозоқчалаб.

Бу — Полвоннинг Кўкчатоғдаги дўсти эди. Агар Полвон қизни қўлга туширгудек бўлса, у билан шу жойда учрашмоқчи бўлиб келишишган, қиз таниб қолмаслиги учун юзини рўмолча билан ўраб келмоқчи бўлган эди.

Дўсти атрофда ҳеч зоғ йўқлигини айтганидан сўнг, Полвон қўш отни файтондан чиқарди-да, биттасини қарагайга ўралиб қолмайдиган қилиб боғлади, иккинчисини дўстининг эгар-жабдуғи билан эгарлади. Сўнг Полвон уезд бошлиғига мусулмонча қилиб ёзиб тайёрлаб қўйган хатни дўстининг қўлига тутқазиб, уни почта қутисига ташлашни илтимос қилди.

Дўсти хатни чўнтагига солиб, яйдоқ отини миниб жўнаб кетди. Полвон эгарлоғлик аргумоқни қизга кўндаланг тутди. У қаршилиқ қилмоқчи эди: «Э, энди сен билан ади-бади айтишиб турайми!» деб даст кўтариб отга миндирди-да, ўзи оқ бўзга минди. У қиз минган отнинг тизгинидан етаклаб жўнаб кетди.

ДАҲШАТЛИ ХАТ

Уезд бошлиғи қизининг йўқолганини ярим кечада билиб, қидириш учун кетган одам тополмай келгандан сўнг даҳшатга тушиб, полицмейстерни олдига чақириб, бутун шаҳарни ағдар-тўнтар қилдирди. Лекин бари бир қизни топишолмади!

Уезд бошлиғининг жон-пони чиқиб, ярим кечада черков қўнғироғини жаранглатди. Бундай пайтда черков қўнғироғи фақат ёнғин чиққанда чалинади. Уйқуда ётган шаҳар аҳли қўнғироқ товушини эшитиб қўрқиб кетди. Улар ёнғин бўлди деб ўйлаб, уйларидаги бор нарсаларини кўчага таший бошлашди. Баъзи от-улови борлар қимматбаҳо нарсаларини араваларига юклаб кўл бўйига қараб қочишди. Шаҳарнинг бор моли ҳам, жони ҳам кўчага чиқди: итлар даҳшатдан ҳуриди, моллар маъради. Шаҳар ичи қий-чув, алғов-далғов бўлиб кетди.

Нега деганингизда, бундан ўн-ўн беш йил илгари

шаҳарга ўт кетиб, ҳаммаёқни теп-текис қилиб ёндирган бу воқеа ҳали халқнинг эсидан чиқмаган эди.

Черков қўнғироғи зарбидан чўчиб уйғонган одамлар бундай ўзига келиб қарашса, хайрият, ёнгин бўлмаган экан. Кейин улар секин-аста черков атрофига тўпланиша бошлашди. Одамлар уезд бошлигининг қизи йўқолганини бир-бирларига шивирлашиб гапирарди. Полицайлар тўпланганларга қисқача ахборот берди:

— Шаҳримизда бахтсизлик юз берди. Жаноби олийлари уезд бошлиғи Терентий Дьякович Долгоносонинг фариштадай қизи — Татьяна ўғирланди. Шуни қидиряпмиз.

Буни полиция бошқармасининг бошлиғи Сискин бақириб айтди.

— Шунга шунча ваҳимами? — деб тўпланганлар тарқалиша бошлаган эди, городскойлар уларни тарқалишга қўймади.

Шундай бўлса ҳам одамлар бирин-кетин ситилиб қочиб қолишди.

Бир маҳал одамлар тагин чувиллашиб:

— Нима гап? — деб қолишди.

— Кучер билан от топилибди!

— Қаердан?

— Билмадик.

Полиция бошлиғи тагин бақириб жар солди:

— Кучер чалажон ҳолда топилди. Файтонга қўшиқлик бир от қарағайзор ичида турган экан. Битта от билан Татьяна йўқ. Бу иш Чўлоқ полвондан бошқа одамнинг қўлидан келмайди. У шу атрофдан узоқлашиб кетмаган бўлса керак. Қидирамиз. Топамиз!

Теварак-атрофга чопарлар юборилди. Уй-уйига тарқалишиб кетишаётган одамлар бир-бири билан гаплашар эди:

— Агар шу иш Чўлоқ полвоннинг қўлидан келган бўлса, ҳақиқатан ҳам у мард йигит экан!..

— «Қўрқоқни кўп қувласа, ботир бўлиб кетади» деган гап бор. Ҳукумат уни мард бўлмаслигига қўйдими? Ҳадеб тинчлигини бузавергандан сўнг нима ҳам қилсин.

— Танасида ор-номуси борки, шундай қилган, бўлмаса, сен билан биз уезд бошлигининг қизини олиб қочишга журъат қила олармидик?

— Ҳақиқатан ҳам тошга чопса майишмайдиган тоза пўлат экан! Тинчлигини бузган сайин ўчакишаётганини кўрдингми?

— Қизни нима қилар экан.

— Учакишган одамнинг қизини нима қилиши.. маълум-ку ахир. Ҳлдиради-кетади.

— Чўлоқ полвон жудаям ундай қиладиган йигитлардан эмас. Мана, кўриб турарсан, шу қизни отанасининг кўлига эсон-омон топширади.

Шаҳар аҳли кечаси билан шу каби тахминий гапларни гаплашиб чиқишди. Уезд бошлиғи ҳам, унинг хотини ҳам ухлаёлмади. Хотини эрига:

— Ғайратли, номусли йигит деб мақтаганинг-мақтаган эди! Мана, номусли йигитнинг кўлидан келганини кўриб кўй!.. У шу билан тиниб-тинчиб кўя қолмайди ҳали! Бундан ҳам баттарини қилади! Ҳали қараб тур, бир эмас бир кун уй ичимиз билан қириб ташлайди! — деб дағдаға қилди.

— Бизларни нима қилса ҳам розимиз, аммо Татьянага тегмаса тузук бўларди! — деб йиғлади уезд бошлиғи.

Ҳақиқатан Терентий қизини жонидан ҳам ортиқ яхши кўрар, уни ўзининг бахти деб биларди. Қизни қидиришаётганлар кечаси билан шаҳардан далага, даладан шаҳарга зув қатнашди. Лекин ҳеч қандай дарак топишолмади.

Кечаси билан мижжа қоқмай бўзлаб чиққан уезд бошлиғи тонг отиши билан қаҳрига миңди. Қизнинг дараги чиқмагач, бутун шаҳарни ағдар-тўнтар қилди, кимки Чўлоқ полвонга яқин бўлса ҳаммасини уезд саройига олиб келиб қамади.

Қамалганлар орасидан муомалага тушунадиганларини олдига чақириб:

— Ҳозирча мен сенларни озод қиламан. Бугун кечгача ердан топсанглр ҳам, кўқдан топсанглр ҳам қизимни кўлимга олиб келиб топширасанлар! Чўлоқ полвонни ҳам ушлаб келасанлар! Агар шундай қилмас экансанлар, ҳаммаларингни дорга остираман, умрларингни сургунда чиритаман! — деди.

Шу даҳшатли буйруқдан сўнг одамлар ҳар томонга чопиб кетганда, чошгоҳ пайтида Долгоносовнинг кўлига араб алифбесида ёзилган бир хат келиб тушди.

Дастлаб Долгоносов бу хатга унча аҳамият бермади, чунки унга бунақа хатлар кўп келиб турар, баъзиларида уни бошлаб сўқар, баъзи хатларда эса: «Биз сени ўлдирамиз!» деб дўқ қилинар эди. Долгоносов у хатларни Сутэмганга очдириб ўқитар эди-да, у арзми ё бошқа маънодаги хатми, йиртиб-йиртиб ташлаб юборар, ё эса: «Ма, ўтга ташла!» деб буюрар эди.

Қизини йўқотиб, жаҳл устида ўтирган Долгоносов хатни очиб қараса, арабча ёзилган экан, у аввалига йиртиб ташламоқчи бўлиб:

— Ма, ўтга ташла! — деб бўсағада ўтирган Сутэмганга қараб улоқтирди.

Сутэмган конвертни олиб, ташлаб юбормоқчи бўлиб ташқарига чиқар экан, «ким ёзган экан?» деб хатнинг охирига кўз ташлади.

Илон ушлаб олгандай жон-пони чиқиб кетди. У дир-дир титрар эди. Унинг бу аҳволини сезган Долгоносовнинг хотини:

— Нима гап, нима бўлди? — деб сўради.

Сутэмган уни «барина» деб атарди.

— Уй, барина! — деди у товуши қалтираб. — Ёмон одамдан келган хат...

— Кимдан? — деб сўрашди бир неча одам бараварига.

— Чўлоқ полвондан...

Қўрқиб кетган улуғлардан биттаси Сутэмганга, ўқи, деб буюрди. Долгоносов ҳам, ўқи, демоқчи эди-ю, хатнинг нима ҳақидалигини сезиб, уни чиқмай қолди. Сутэмган хатни ичида ўқиб чиқди. Унда бундай деб ёзилган экан:

«Сен итнинг боласи — уезд, неча йилдан бери менга тинчлик бермайсан. Ўзинг тегмаганинг билан судьянгни, бошқа ҳамтовоқларингни орқамга солиб қўйдинг. Еримни тортиб олган ҳам сен. Овулимга ўт қўйиб ёндирган ҳам сен! Молимни баримтага босиб олган ҳам сен! Нега мунча кетимга тушиб қолдинг, нима, мен сенинг отангни ўлдирдимми, онангни...

Мана мен қизингни олиб қочиб кетдим. Сабаби — сен менинг қариндошларимни, дўст-ёрларимни бегуноҳдан-бегуноҳ қамадинг. Эсингда бўлсин, уезд, агар бегуноҳ одамларни озод қилмасанг, қизингни чўчқанинг боласидай чинқиртириб азоблайман. Яқин дўстларимга, қариндошларимга бераётган ҳар бир азобинг эвазига қизингнинг бир мучасини кесиб ташлайман. Борди-ю, уларга тегмасанг, мен ҳам тегмайман. Мен сенга ялинмайман, итнинг боласи! Гап шу! Нима қилсанг ҳам ўзинг биласан. Қамалганларни озод қилиб, бундан сўнг ҳаётингга даҳл қилмайман, деб муҳрланган ҳужжат бер. Ана шундагина қизингни бўшатаман. Шундай қилмаган тақдирингда қизинг билангина қутулолмайсан. Жон учун жон оламан.

Ҳаммаёқни титиб юборсанг ҳам мени тополмайсан. Борди-ю, ўчакишсанг, яқин кунларда ўзингни ҳам ўғирлаб кетаман. Энди мен сенга ялинмайман, сен менга ялинасан. Гапим шу!

Бегуноҳдан-бегуноҳ мени қон-қақшатган эдинг. Қашқирдай улитиб, итдай гингшитдимми! Ҳали кўрадингнинг кўп!

Чўлоқ полвон»

Бу хатни ўқиган Сутэмганнинг уни таржима қилиб бериш учун тили ҳам айланмади, журъати ҳам етмади. Икки кўзи косасидан чиқиб кетгудай бўлиб, қотиб — Гапир! — деди унга уезд бошлиғи.

Сутэмган: «Го-го-гос-по-дин!» деди-ю, бу ёғини айтолмади, йиғлаб юборди...

Бу хонадонга шаҳарнинг обрўли рус-казаклари ҳам тўпланишган эди. Улар орасида қозоқлар «Тулки мўйлов» деб атаб келган Коробкин деган чол ҳам бор бўлиб, у қозоқ тилини яхши билар эди.

— Нега бўшашиб турибсан? — деди Тулки мўйлов Сутэмганга. — Сен ўқи, мен таржима қилиб берай!

Сутэмганнинг устидан бамисоли тош ағдарилгандай бўлди, у ўзини йўқотиб қўйиб, хатнинг: «Сен итнинг боласи — уезд» деган жойини ўқиб юборганини билмай қолди.

— Ў-ҳў! — деди Тулки мўйлов кўзларини катта-катта очиб. — Жуда зўр бошлабди-ку?

— Нима депти?

— Шунчаки, бебошлар айтадиган сўз, — деди Тулки мўйлов уезд бошлиғига. — Бу ёғини ўқи, Сутэмган!

Тулки мўйлов Сутэмган ўқиган ҳар бир жумлани битта-битталаб таржима қилиб берди.

Хатдаги гаплардан уйдаги одамларнинг, айтиқса, Терентий Дьякович билан унинг хотинининг қути учиб кетди.

— Бўшат! Тез бўшат!.. Тез бўшат!.. — деб бақирди хотини Долгоносовга. — Тез бўшатмасанг, хароб бўламиз!

У шундай деди-да, кўзлари олайиб ўзини билмай қолди. Шу уйда ўтирган уезд доктори дори ҳидлатиб, уни базўр ўзига келтирди.

Бошига чангак урилган балиқдай уёқдан-буёққа

чайқалиб юрган уезд бошлиғи ёнидаги одамлар билан маслаҳатлашган эди:

— Бўшатиш керак, — деди улар. — Энди унга ўчакишмайдиган бир чора топиш керак. Агар ўчакишадиган бўлсак, ё ўлади, ё айтганини қилади.

КЎКЧАТОҒ КЎКСИДА

Бу дунё қандай дунё? Кулки дунё!

Минг товланиб тоғдан қочган тулки дунё!

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

Чўлоқ полвон Татьяна минган отни етакка олиб, тўғри Кўкчатоғга қараб кетди. Шаҳардан Кўкчатоғ етмиш чақирим эди. Тонг отгунча тоққа етиб боришини билган Полвон отларни кўпам қистамади.

Татьяна салт отда сайр қилишни яхши кўрарди. У Умба шаҳридан дадасига ёзган хатларида: «Оҳ, отажон, салт отга миниб сайр қилсам...» дер эди. У ҳар йили ёзги таътилга келганида салт отга миниб сайр қиларди. Файтонда сайр қилишни шу бу йил одат қилди. У Тургенев романларини кўп ўқирди, шунинг таъсири бўлса ажаб эмас...

Чўлоқ полвон уни салт отга миндириб чопа жўнаганида, дастлаб боши айланиб, йиқилиб тушаёзган эди, сал юргач ўзини ўнглаб олди. Ёзнинг сўлим оқшомида, олди-дан майин шабада эсиб турганда салт отда юриш унинг учун бир роҳатдек эди.

Татьяна илиқ оқшомда, юзларини майин оқшом шабадаси силаб отда йўртиб келаркан, бояги хавфлардан холи бўлиб, сал ўргангандай бўлди. У Полвонга нималардир демоқчи бўлиб, отини қистаб унга етиб ёнма-ён ҳам юрди, бироқ оғиз очиб бир нима дейишга журъат қилолмади, гўё бир нима деса, йўртиб кетаётган йўлбарс ҳуркиб кетадигандай туюлди унга.

Полвон миқ этмасди. Унинг ўткир кўзлари узоқларда қорайиб кўринган Кўкчатоғга тикилган, мақсади тезроқ Кўкчатоғга етиб олиб, унинг устига тезроқ чиқиш... У ҳозир атрофдагиларни унутгандай, гўё ҳозир бир ўзи кетаётгандай секин хиргойи бошлади-ю, қиз эсига тушгач, қимтиниб оғзини юмди. Татьянанинг оти баъзан оқ бўзга илаша олмай тортинар, Полвон эса от жиловини силаб, қизни қаторига қўшиб оларди...

Бунақа юришда, агар қиз пайт пойлаб, етовга олган чилвирни кесиб қочиб кетса, эҳтимол. Полвон сезмай қолган ҳам бўлар эди.

Тонгга яқин ярим ой туғилди. Кун чиқиш томондан Кўкчатоғ кўзга яққол ташланди. Бундай разм солиб қараса, мўлжалланган жойга етишларига оз қолибди.

Полвон отини тежаб, аста Татьянага қаради. Буқладан чиққанидан бери биринчи қараши эди. Татьяна ой нурида Полвоннинг кўзига дунёдаги энг гўзал қизлардан бири бўлиб кўринди. «Жаннат бор, жаннатда ҳур қизлар бор, ҳур қизлар қуёшдан ҳам гўзал бўлади», деган гапларни Полвон китоблардан ўқиган, уларни бир кўришни орзу қиларди. Татьяна ҳозир унинг кўзига ўша ҳур қизларнинг бири бўлиб кўринди. У Полвоннинг кўзига осмондаги ойдан ҳам гўзалроқ, нурлироқ бўлиб кўринди. Қизнинг яланг бошидаги олтин ранг сочлари унга энди чиқиб келаётган қуёшнинг заррин нурларидек туюлди.

Полвон қизга тикилган сайин қиз унга маъқул бўла бошлади. «Отда чиройли ўтирар экан,— деб ўйлади Полвон.— Қара, гавдасини тик тутиб ўтирибди!.. Мағрур...»

Полвон шу хаёл билан Шабак посёлкасига етиб қолганини сезмади. Бу маҳал хўрозлар қичқириви ўтиб, итлар ҳура бошлаган эди.

Кўкчатоғга олиб борадиган йўл шу ердан иккига айрилар эди: йўлнинг бири — Шабак кўлининг орқаси, Кўкчатоғнинг кунгай томонидан, Уқетмаснинг пана томонига қараб кетади; бири — Кўкчатоғнинг тескари томонидан, катта Шабак кўли бўйлаб Уқетмаснинг олд томонига олиб чиқади. Пана томонидаги йўл ҳам яқин, ҳам ўнғай, бироқ бу йўл посёлканинг қоқ ўртасидан кесиб ўтади:

«Хўрозлар қичқирияпти, демак, тонг отиб қолибди. Бу пайтда посёлканинг одамлари уйғонишади. Мабодо қиз додласа, посёлкадагилар ўраб, тутиб олиши мумкин!»— деб ўйлади Полвон.

«Тескари йўлдан юрсам — олис, бунинг устига тоққа чиқиш қийин,— деб ўйлади тагин Полвон.— Бу йўл билан тоққа чиқаман дегунимча тонг отиб қолиши мумкин!»

Охири: «Таваккал,— қарор қилди Полвон,— посёл-

канинг ўртасидан юлдуздай учиб ўтаман! Ким билади дейсан? Билганда нима ҳам қилиша оларди?»

Полвон Татьянанинг отини ўзиники билан қаторлаштириб олди-да, чопган бўйи посёлкага кириб кетди. Уларга кўчадаги итлар ҳуриб, қўшилиша чопишди. Посёлка уйлари деразаларидан чироқларнинг нурлари кўрина бошлади. Кимлардир: «Ҳой, бу ким?» деб қичқиришди. Чўлоқ полвон уларга эътибор ҳам бермай кўчадан чопган кўйи ўтиб кетди.

Посёлкадан чиққанидан сўнг орқамиздан қувлаб келаётганлар йўқмикин, деб орқасига бурилган эди, бир-иккита ит ҳаллослаб келаётганини кўрди, бошқа ҳеч ким кўзга чалингани йўқ.

Полвон посёлкага кирганда қиз дод соладими, деб чўчиган эди, бундай бўлмади, у гўё тўйга кетаётгандай, отини Полвон билан қаторлаштириб чопиб ўтиб кетди.

Шабак посёлкаси шундайгина тоғнинг этагига жойлашган, тоғ этагидаги қалин қарағайзор посёлкага тиралиб ўсиб ётар эди.

Улар посёлкадан чиқишлари билан қарағайзор ичига шўнғиб кетишди. Йўл тоққа қараб ўрлай бошлади. Қўшалоқ бўлиб турган икки тоғнинг бири — Уркешти, иккинчиси — Кўкча. Азим Кўкчанинг кун ботиш томонида ихчамгина овул бўлиб, уни «Оқилбой овули» деб аташарди. Бу овулда ер ҳам, у ерда ёйилиб юрадиган мол ҳам йўқ эди. Овул одамлари тоғдаги қарағайларни қоровуллаб ўтиришади, бўш вақтларида Шабак кўлидан балиқ овлашади. Бу овулнинг энг уддабурон одами Оқилбой бўлиб, у Полвон билан яқин эди.

Полвон билан Татьяна Оқилбойнинг овулига тонг оппоқ отиб қолганида етиб келди. Овул итлари буларнинг қаршисига чиқиб ҳура бошлаганда, кимдир овулдан чиқиб:

— Бу ким? — деди.

Полвон индамай унга яқинлашди.

— Кимсан? — деди бояги одам тагин.

— Узинг кимсан? — деди Полвон.

— Ие, қизиқ одам экансан-ку, — деди ҳалиги одам. — Йўловчи йўлини айтмай, аввал овул одами жавоб берганини қаерда кўргансан?

— Кўрмасанг энди кўрасан!

Ҳалиги одам «бу ким бўлди экан?» дегандай яқинлашиб келди-да:

— Ие, Полвонмисан? — деди.

— Сен Оқилбой эмасмисан? — деди Полвон.

— Ҳа, Оқилбойман.

Оқилбой отнинг тизгинини ушлаб, Полвоннинг қўлтиғидан суюмоқчи бўлди.

— Туш!

— Тушмайман! — деди Полвон.

— Ҳа, нимага? Ёнингдаги ким?

— От устида гаплашди деб хафа бўлма. Ёнимдаги — баримтам.

— Қаёқдан олиб келяпсан? — деб синчиклаб қаради Оқилбой. — Баримтанг одамга ўхшайди-ку? Тагин ҳазиллашаётган бўлма, Полвон?

— Ҳазиллашаётганим йўқ. Осилсанг ҳам баланд дорга осил, дейишади-ку, олиб келганим Кўкчатоғ уездининг қизи.

— Уездининг?! — Оқилбой рус тилини яхши билар эди, шунинг учун ҳам аниқлаб билиб олмоқчи бўлиб: — Сиз уездининг қизимисиз? — деб сўради ундан.

— Ҳа, — деди қиз товушини кумушдай жаранглашиб, — мен уезд бошлиғининг қизиман, Терентий Дьякович Долгоносонинг!..

— Полвон сизни зўрлаб олиб келгани ростми?

— Рост.

Оқилбой нима дейишини билмай қолди.

— Энди гап бундай, — деди Полвон. — Озгина танишлигимиз бўлмаса, сен билан сирдош бўлмаганман, бирон марта ҳам сенга ишим тушмаган. Энди тушунгандирсан?

— Йўқ, тушунолмади турибман!..

— Тушунмасанг, кейин тушунарсан. Хўш, қани айтчи, менга дўст бўлишга ярайсанми?

— Узинг нима деб ўйлайсан?

— Орқангдан сени мард йигит деб эшитган эдим. «Хоннинг иши қорага тушади, марднинг иши болага» деган нақл бор. Қисқаси, олдинга паноҳ тортиб келдим.

— Ундай бўлса, отдан туш! — деди Оқилбой. — Тирик бўлсанг тепадаман, ўлик бўлсанг чуқурда.

— Йўқ, мен бу ерга тушмай қўя қолай. «Ботирга ҳам жон керак». Кўриб турибсанки, рақибим кучли, эҳтиёт бўлишим керак. Мана бу Кўкчаниннг тепасига чиқиб кўрмаган эдим, чиқа олармикинман? Чиқсам пана-роқ жой топилармикин?

— Топаман. Одам боласи топа олмайдиган жой топаман.

— Отинг борми?

— Бор.

— Бўласа мин, кетдик.

— Хўп, ҳозир отимни эгарлай, — деди Оқилбой, — хотин-халаж, бола-чақанинг оғзида гап турмайди. Кўриб қолишса, гап-сўз қилишиб юрмасин тагин. Овулда менадан бошқа ҳеч ким уйғонганича йўқ. Сен мана бу овул четидан Кўкчага қараб кетавер, орқангдан етиб оламан.

Полвон жўнаб кетди. Қиз қаршилиқ кўрсатмади.

«Бу қиз нимани ўйлаб келяпти экан? — деб ўйлади Полвон. — Қаршилиқ кўрсатмайди ё гапирмайди. Бу ақллигимми ё ақлсизлигимми?!»

«Қаршилиқ кўрсатганим билан қутулолмайман, бекфойда, — деб ўйлар эди қиз, — ундан кўра тақдир пешонага солганини кўрай. Отам айтганидай, ёмон бўлса хўрлаб ўлдирар, одамлар айтганидай, мард йигит бўлса — бошқа бир ўйи бордир. Нима бўлса ҳам сабр қилай-чи!..»

Корсарлар¹ ва рицарлар ҳақидаги европа романларини кўп ўқиган қизга бу саргузаштнинг оқибати роман билан тугайдигандай туюлди. Аммо унинг учун бу саргузаштнинг охири қандай тугаши номаълум эди...

Оқилбой Полвон билан Татьянанинг кетидан етиб олди. Улар Кўкчанинг этагига етишганда тонг отди.

Биргина ингичка тор сўқмоқ Кўкчанинг гавдасига арқон каби осилиб турибди.

— Тепага шу йўл билан кўтариламыз, — деди Оқилбой.

— От чиқа оладими? — деб сўради Полвон. — Жуда тик экан.

— Қийинликка қийин, — деди Оқилбой, — бироқ, эҳтиёт бўлиб юрса, чиқса бўлади. Мен олдинга тушай. Қизинг ўртада юрсин. Отининг тизгинини менга бер. Сен орқасидан юр.

— Маъқул.

Оқилбой йўл бошлади. Қиз ўртада, Полвон орқада.

Полвон билан Татьяна тоққа ўрлаганларида йўлнинг жуда тик эканини ҳис қилишди. Агар улар эгарнинг қошига ёки от ёлига ёпишиб, олдинга энгашмаганларида, йиқилиб туришлари турган гап эди.

Боя тоғ этагида туриб қараганларида Кўкчанинг боши яқиндек туюлган эди, илгарилаган сайин олислаб кетгандек бўляпти. Татьяна пастга қараган эди, боши айланиб кетди, сўнг у кўзларини чирт юмиб, эгарнинг қошини маҳкам ушлаганича, отининг тизгинини бўш қўйиб ўтираверди.

¹ Денгиз қароқчилари.

Оқилбой пастаккина тўриқ бия миниб олган эди. Текис ерда юрса оқ бўз билан қора аргумоққа сира ҳам ета олмайдиган оту, бироқ тоққа кўтарилишда худди мушук каби ўрмалар, агар Оқилбой орқасига қарамаса, Полвон билан Татьянани қолдириб кетадиган даражада тез юрар эди.

Аввал тоққа ўрлаб кўрмаган оқ бўз ҳам чарчаб қолди. Қора аргумоқ эса олдига бия тушганини кўриб бир оз ўкрайган эди, кейинроқ «байтал тугул, бош қайғи» бўлиб, ўз гавдасини ўзи зўрға эплайдиган бўлиб қолди...

Қора айғир бир неча жойда тўхтаб қолди. Бундай пайтларда Оқилбой айғирга дам берди. Тагин йўлни давом эттиришганда, чарчаб қолган айғир, тоғ ўрталарига борганда пастликка қараб думалади. Полвон чаққонлик билан қизни от устидан олиб қолди. От пастга қараб думалар экан, гоҳ тошларга, гоҳ арча тўнкаларига бориб урилар, худди резинка копток каби сакрар эди.

— Яқин қолгани билан ҳали йўлнинг қийини олдимизда, — деди Оқилбой айғирнинг қораси кўринмай кетгач. — Кўнглинг қолмасин деб ваҳима қилмай кўя қолган эдим, Полвон. Бу йўл шундай хатарли. Хўш, чўққининг бошига чиқасанми, ё шу орада одам боласи тополмайдиган жой бор, шунга паналайсанми?

— Юрган йўлимдан қайтган жойим бормиди? — деди Полвон. — Бу нима, турмадан юраги олиниб чиқди, деганингми?

— Йўғ-э!

— Бўлмаса кетдик. Менинг отимга мина қолсин қиз.

— Узинг-чи?

— Яёв юраман.

— Мен сенинг айтганингни қилай, сен ҳам менинг айтганимни қил. Менинг отимга мин!

Оқилбой отдан тушиб, уни Полвонга кўндаланг қилди.

— Узинг-чи?

— Кўнглингга олма, полвонлигингга, шоирлигингга довим йўқ, бироқ тоққа чиқишда сен менга тенглаша олмайсан. Хафа бўлсанг ҳам атай, сен «Мақпал» билан «Буркитти» тоғларидан бошқасига чиқиб кўрмагансан. Тоғ деб мана бу Кўкчани айтса бўлади! Бу — ўзгага баланд бўлгани билан менга паст. Эсимни таниганимдан бери ҳар куни чиқиб тушаман бу тоққа. Гапни кўпайтирма, мана бу отга мин! Ё бияга қандай минаман деб номус қилиб турибсанми? Бу тоғда сенинг оқ бўзингдан менинг шу биям ортиқ!

— Бўлди, таслим бўлдим! — деди Полвон.

Полвон бияга, Татьяна оқ бўзга минди. Ҳақиқатан ҳам Оқилбой тоққа чиқишга уста экан. Отларнинг олди-га тушиб, лапанглаб етказмай борар эди. Полвон ҳам, қиз ҳам Оқилбойнинг бу юришига ҳайрон қолди.

Улар Кўкчанинг тепасига чиқишганда кун тепага келган эди. Шимолдан жанубга қараб чўзилиб кетган Кўкчанинг ён-верида туя ўрқачидай чўққилар бўлгани билан кунгай томони тик кесилиб тушгандай йилтироқ тош экан. Юқоридан қараган одамнинг боши айланадиган даражада чуқур, ўнг томони билан сўл томони қалин қарағайзор.

Оқилбой бошлаган ингичка тор сўқмоқдан юриб, улар бир овул сифса бўлгудай текисликка чиқишди. Бу майдонда худди қозонга қуйиб қўйган сувдайгина кўлча бор экан.

— Шу кўлнинг чуқурлиги юз газ дейишади, — деди Оқилбой.

— Сатҳи унча катта эмас-ку, — деди Полвон, — қаёқдан юз газ бўлсин!

— Бир ўрис ўлчаб кўрибдимиш...

— Эҳтимол...

Улар гаплашиб келишар экан, Оқилбой Полвонга юзланиб деди:

— Сен мени танийсан, мен сени танийман. Агар сенинг ҳожатингни чиқара олсам, ўзимни бахтиёр ҳисоблайман. Кел, дўст бўлайлик. Йўқ, дема.

Улар мангу дўстликларининг белгиси сифатида ўрниларидан туриб, тўшларини тўшларига қўйишиб, қучоқлашишди.

Оқилбой Полвоннинг соғ-саломат эканлигини фақат ота-онасигагина айтишга, уезд бошлиғининг бундан кейинги режаларини етказиб туришга, овқат ташиб туришга ваъда берди. «Кейингисини тагин ўйлашиб кўрамиз» деган қарорга келишди улар.

— Хайр, Полвон! — деди Оқилбой қайтмоқчи бўлиб отига минаётганда. — Қушинг қутлуғ бўлсин!..

СИНАШУВ

Кўкчатоғнинг шундай тепасида, туя ўрқачидай бир тош устида Татьяна ёлғиз ўтирарди. Бу тош устидан қараган кишига кўз илғар жойдаги ҳамма нарса кўринар эди.

Утган йили ёзда, отаси мақтаб қўймаганидан сўнг Татьяна Бурабойга сафар қилиб, тоғ ичини томоша қилган, шунда Ҳўкетмаснинг чўққиси бу орадаги тоғларнинг энг баландидай кўринар эди. Ҳўзир у Кўкча устидан туриб Ҳўкетмасни кўрди, қараса у бир уюм тезакка ўхшаб кўринди кўзига.

«Бу тоғнинг атрофида саксонта кўл бор», деганди ўшанда отаси Татьянага. Татьяна бу гапга ишонмаган эди. Ҳўзир у Кўкчанинг атрофини томоша қилиб ўтириб, саксонта эмас, юз юлтмиштача кўл борлигига амин бўлди: ўмровига, кўкрагига кумуш тақинчоқлар қадалган қозоқ қизларининг бахмал нимчасига ўхшайди гўё, ям-яшил дала устида бети кун шуъласидан ялтираб ётган бир кўл.

Кўкчанинг устидан ўтириб қаралганда, узоқ-узоқларда, туман ичида тургандай бошқа тоғлар ҳам кўзга ташланади, бироқ у тоғлар ҳам Кўкчанинг олдида тоғ эмас, тепачаларга ўхшаб кўринади.

Кўкчанинг устидан туриб қараганинда кўзга ташланадиган шаҳарлардан бири — Кўкчатоғ. Бу шаҳар тоғ устида турган кишига, етмиш чақирим узоқликда бўлса ҳам, йигирма-ўттиз чақиримча бўлиб кўринади. Шаҳар уйларининг тунука томлари кун нурида товланиб кўриниб туради, кечаси эса чироқлари. Татьяна шаҳарнинг умумий манзарасини кўриб ўтирар экан, ўзича унинг кўчаларини, хиёбонларини тасаввур қилди. У баъзан тоғ бошига чиқиб шаҳарнинг умумий кўринишини томоша қилар экан, хаёлан унинг кўчаларини оралайди, уйига боради, ота-онасини қучади, эркалайди, ўпади...

У хаёли қочиб кўзларини очар экан, бу эркаликлари ростакан эмас, хаёлий эканлигини билади...

Чўлоқ полвон Татьянани ейдиган овим деб эмас, отасининг ёмонлигига ёмонлик қилиш мақсадида олиб қочгани, уни тоғ чўққисига, «мабодо уезд бошлиғи инсофга келса, қайтариб бераман», деб олиб келгани бизга маълум. Татьяна ҳам дастлаб Полвоннинг қўлига тушганида ўзини бўрининг қўлига тушган тўқлидай ҳис қилганини, кейинроқ уни Полвон салт от билан олиб кетганида кўникиб, тақдирга тан бериш қабилида иш тутганидан ҳам хабарингиз бор.

Оқилбой буларни Кўкчанинг тепасига олиб чиқиб қўйиб хайрлашиб кетаётганида, Татьяна гўё бир қадрдони кетиб қолаётгандай, унинг қораси кўринмай кетгунча орқасидан тикилиб турди-да, юзларини бир ясси

тош устига босиб узала тушиб ётиб, ўксиниб-ўксиниб йиғлади.

Шу дақиқадан бошлаб Полвонда Татьянага нисбатан раҳм-шафқат ҳисси пайдо бўлди, уни қучиб эркалагиси, худди ёш гўдакка ўхшатиб аллалагиси, кўз ёшларини артгиси, нима учун уни буёқларга олиб келиш сабабини очиқ айтгиси, менинг ёмон ниятим йўқ, дегиси келиб кетди.

Полвон бу ўйларини бундоқ ақл тарозусига солиб кўрса, бу иши ўзига енгилтаклик бўлиб кўринди. «Олиб қочишга олиб қочдим, энди буёғига одамгарчилик кўрсатишга шошилмаёқ қўя қолай», деган тўхтамга келди.

Шу хаёлда у нарироқда турган оқ бўз отининг эгар-тўқимини олиб: «Нима қилаётган экан?» деган фикрда, оёқ учида юриб қиз ётган жойга келди. Қиз қимир этмасди. Бундай қараса, ухлаб қолган экан.

Уйғотиб юбормаслик учун Полвон яна оёқ учида ундан узоқлашди. Нарироққа бориб катта тош устига чўзилди-да, хаёлга берилди.

«Ажаб дунё экан-да, — деб ўйлади у. — Мен яшаётган дунёда ожизларни зўрлар ейди: тулки товукни, бўри қўйни, бургут қуённи ейди, деб улардан гина қиламиз. Одам одамни еса-чи? Ахир булар ов эмас-ку?..»

Полвон «нега одам одамни ейди?» деган сўроққа жавоб тополмади. У динга ишонар эди. Шунинг учун ҳам «Одам фақатгина худодан қўрқиши мумкин. Бироқ, ундай десам, нима учун зўравонлар худодан қўрқмайди?.. Оғизда «олло, олло» дейишадию ожизларнинг шўрини қуритишади. Нега?..»

«Бундай қараганда худодан қўрққан бўлиб, амалда пинагини ҳам бузмайдиганларни нега жазоламайди танграм?» деб ўйлади Полвон. Бироқ, у тагин бир жиҳатни ўйлаб: «Зўрлиги, камбағалларга ўтказган ноҳақ зулми учун жазоланган зўравонни ҳеч ким кўрган эмас...» деган фикрга келди.

«Улар жазони охиратда олади!» деган хаёлга ҳам борди Полвон. «Ў-ҳў, унгача ҳали анча замонлар бор! Бу дунёда қайтмаган кек у дунёда қайтганидан нима фойда?..»

Полвоннинг кўнглида: «Ўша нариги дунё, борингки, ўша худонинг ўзи бормикин?» деган савол туғилди-ю, бироқ бу ўйим шаккоклик бўлмасин тагин, деб хаёлини йиғиштириб олди.

«Аттанг, — деб ғижинди у. — Кек деган нарса у дунёда эмас, бу дунёда қайтадиган бўлганидами!..»

У энди дунёда адолат деган гап борми ё йўқми, шу ҳақда ўйлай бошлади.

«Бор, адолат бор! — деди у товушини чиқариб. Бирпас ҳаяллаб тургач, тагин хаёлини давом эттирди. — Агар адолат бўлмаса нега халқ мени яхши кўради? Улар мени беғараз яхши кўришади-ку! Улар фақат менигина эмас, кўнглида кири йўқ, хиёлати йўқ одамларнинг ҳаммасини яхши кўришади-ку?.. Ундай бўлса, чин маънодаги адолат халқда эмасми? Том маънодаги адолат бу!.. Ростгўй адолат бу! Улар чамалари етгунча ҳимоя қилишади бу адолатни, чамалари етмаган жойига иложи йўқ!..»

«Куч» деган сўзнинг маъносини чақишга ҳаракат қилиб кўрди Полвон. «Кўпчилик кўрқитади, теран ботиради» деган мақол тушди унинг эсига. «Шу гап рост, — деб ўйлади у. — Агар мени кўпчилик қўллаб-қувватламаганида, овулдаги зўравонлар алақачон еб қўяр эди мени.. Ейиша олмади-ку! Мендан эмас, кўпчиликдан ҳайиқди-ку!..»

«Хўш, шундай экан, нега улуглар... масалан, ўша уезд бошлиғи кўпчиликдан кўрқмайди?.. — деб ўйлади тагин Полвон. — Билдим. Уларнинг кўпчиликини, халқни кўрқитадиган қуроли — милтиқ! Отбосарда қўл билан муштлашиб олишганимда қўлга тушармидим мен? Халқ ҳам худди шундай. Улар ҳам ўша милтиқдан кўрқишади. Ўша улугнинг қўлидан милтиғини олиб кўр-чи, қўлидан нима иш келар экан? Оёғини осмондан келтириб қўяди бу халқ!..»

«Халқнинг қўлига милтиқ берилармиди!» — деб армон қилди Полвон.

Полвон ўйлай-ўйлай ўйининг тагига етолмай ётоқ жойига қайтиб келди. Бундай қараса, Татьяна ҳали ҳам ухлаб ётар эди. Полвоннинг бошида яна адолат билан хиёлат — икки қарама-қарши фикр жўш урди. «Қайси бирининг айтганини қилишим керак? — деб ўйлади Полвон. — Хиёлат қиладиган бўлсам, мана бу қиз менинг учун тайёр ошдек гап. Уни бу ерда мендан ажратиб оладиган ҳеч ким йўқ. Бироқ бу ишим тўғри бўлармикин?.. Тақдири менинг ихтиёримда бўлган бир бечорани чинқиртириб ов мисол ейишим одамгарчиликдан бўлармикин? Йўқ, бу тўғри эмас!.. У ҳолда қопағон итлардан фарқим бўлмайди-ку!..»

Полвон: «Йўқ, мен ит эмасман!» деди. Унинг товуши ўзи ҳам сезмаган ҳолда қаттиқ чиқди. Товушидан чўчиб ўрнидан туриб кетди, ухлаб ётган Татьяна ҳам чўчиб

уйғониб, эсанкираб пастликка қараб қоча бошлади. Агар уни Полвон қувлаб етиб тутиб олмаганида, шу кетишида тўппа-тўғри пастга қараб йиқилиб тушган бўлар эди. Полвон уни бўри тутган тўқлидай даст кўтариб олганда, қиз бечора қўрққанидан чинқириб юборди.

— Қўрқма, қўрқма, — деди Полвон уни юпатиб. — Мен йиртқич эмасман, одамман.

Шундагина Татьяна ўзига келиб Полвонга қаради-ю, индамай қолди. Шу топда Полвон унга энг меҳрибон, мунис одам бўлиб кўринди.

Полвон қизни кўтарганича бояги ўтирган тош устига олиб келди. Ўтқазди, қўлидан келганча русчалаб, нима учун у бундай ишга қўл урганини айтиб берди. Татьяна уни тушунди, ҳатто унинг сўзларидан таъсирланиб, бўғин-бўғинлари бўшашиб кетди... У аввало Полвоннинг сўзларини синаб тинглади, кейинчалик йиғлаб тинглади...

Бир маҳал қизга Полвоннинг кўзи намлангандай туюлди, у кўзларини артиб қараса, Полвон ҳақиқатан ҳам йиғлаб ўтирган экан.

— Сизга нима бўлди?! — деди қиз ўрнидан учиб туриб. — Ақлли, мард бўлатуриб сиз йиғлаганингиздан сўнг, кимлар йиғламасин? Қўйинг, сизнинг бу ишингизни маъқулламайман! Мен сизни жуда юксак одам, деб билган эдим, агар шу баҳодан пастга тушгингиз келмаса йиғламанг, артинг кўз ёшингизни!

Полвонга бу гаплар таъсир қилдимиз, ҳар қалай, ўзига келиб, кўз ёшларини артди.

— Ўз қадримга йиғлаяпман, — деди у.

— Қадрингизга нима бўпти?

— Озод бўлмаганингдан кейин бу ҳаётнинг нима кераги бор менга?

— Менинг бошқалар билан ишим йўқ, — деди Татьяна. — Ишим бор бўлгани билан ўзганинг хиёнатини тўғрилашга қурбим етмайди. Сизнинг ҳам қурбингиз етмайди. Менинг қурбим етадигани фақат шуки, отамга гапимни ўтказа оламан. Унинг номидан сизни ишонтириб айта оламанки, бундан буён сизга ҳеч ким хиёнат қилмайди. Гапларимга ишонинг.

Полвон индамади.

— Ишонишингизни сўрайман, — деди Татьяна ўрнидан туриб. — Отамга гапимни ўтказа оламан. Агар хоҳласангиз сиз билан бир умрлик дўст бўлишга тайёрман...

— Кўрармиз, — деди Полвон ўрнидан туриб. — Оғиз-

дан чиққан гап — отилган ўқ. Лафз деган нарса қиммат туради. Дўст бўламан десангиз, менинг қаршилигим йўқ, ундай кишига қучоғим очик!..

Тўғриси айтганда, Полвон Татьянанинг гапларига ишонини ҳам, ишонмасликни ҳам билмай қолди. Ишонмай деса — ҳали бу гўдак, гўдак туриб ёлгон гап-ришни қаёқдан билади, деб ўйлайди, ишонай деса — душманининг қизи... Бу душманликнинг оқибати нима билан тугаши номаълум. Эҳтимол, қиз ўз ваъдасининг устидан чиқар. Бироқ отаси қизининг гапига киради, деб ким кафил бўла олади? Борди-ю, қизининг гапига кирса нур устига нур. Борди-ю, кирмаса-чи, унда нима бўлади?

Полвон қизни бир кун эмас, бир неча кун синаб кўрмоқчи бўлди.

Полвоннинг синовидан Татьяна ҳам, Татьянанинг синовидан Полвон ҳам яхши ўтди. Татьяна дастлаб, Полвоннинг дўст бўламан, деб қатъий айтмаганидан алами ичида, «оқибати нима бўлар экан?» деб чўчиди. «Агар шундай бўлса бугун кечаси маълум бўлиши мумкин, бордию шу кечадан эсон-омон ўтсам, унда Полвоннинг одамгарчилиги зўр бўлгани». Полвон эса: «Агар бу қизнинг бошқа нияти бўлса, шу кеча мени ухлатиб қўйиб қочиши мумкин», деб шубҳа қилган эди.

Оқилбой овқатни кун ботиш олдида олиб келди. У Полвон учун сур гўшт билан қимиз, қизга эса нон билан қаймоқ келтирди.

Овқатланиб ўтириб Полвоннинг қизга бўлган ишончи ортди. Қиз азбаройи қорни очгани учунми ё Полвоннинг ишончини қозонай дедими, ҳар қалай, Полвоннинг дастурхонга қилган таклифини икки қилмай келиб ўтирди-да, шўх-шўх гаплар билан уларни кулдириб, қорнини тўйдириб олди. Боя Оқилбой қизнинг қовоғи солиниб кетганини кўриб: «Бу бечоранинг ҳоли нима кечар экан», деб ачинган эди. Энди унинг чиройини кўриб, «иккаласи келишиб қолганга ўхшайди», деган фикрга келди.

Оқилбой отига ўнгариб кўрпа-ёстиқ ҳам ола келган эди. У кетгач, Полвон тошлар орасидаги салқин жойга тўшакни солди-да:

- Энди сен бир оз дам ол! — деди Татьянага.
- Сиз-чи?..
- Мен кейинроқ..
- Қаерда?
- Тошлар орасида ўрин кўп.

- Ҳозир нима қилмоқчисиз?
- Мановини эрмак қила тураман, — деб у Оқилбой олиб келган дўмбирани кўрсатди.
- Яхши чаласизми? — деб сўради Татьяна.
- Билганча.
- Сизни одамлар ўланчи, оқин дейишади, шу гап ростми?
- Рост, билганча...
- Эшитсам бўладими ҳунарингизни?
- Албатта.

Улар тош устида, узоқроқ-узоқроқ, қатор ўтиришди. Полвон қарағайдан ясалган кўҳнароқ дўмбирани қўлига олиб, сошлаб, кемтик бармоқлари билан аста черта бошлади. Куй Татьянанинг қалбига илиқ тегиб, нафасини бирпасгина ичга ютиб жим ўтирди-да:

- Энди илтимос, жўр бўлинг? — деди.
- Майли, — деди Полвон. — Бироқ айтадиган ўланчим бу куйга тушмайди-да, бошқа...
- Қанақа бошқа?..
- Ошиғимга атаб тўқиганман...
- Янглишмасам, ошиғингизнинг исми Ғалия бўлса керак? — деди Татьяна Полвонга қараб жилмайиб.
- Қаёқдан эшитдингиз?
- Халқ орасида тарқалган гапни нега эшитмас эканман?
- Нима деб эшитдингиз?
- Бу гапни ўзингиз ўлан билан айтиб беришингизни илтимос қиламан.
- Хўп бўлади!

Полвон «Ғалия» деган ўланини айта бошлади:

Хат битаман, Ғалия, сенга атаб,
Иззатингни, ҳурматингни бажо айлаб,
Аҳён-аҳён кўзгинамга бир кўринсанг,
Қорга ағнаган тулкидай қоламан яйраб.

Ҳақиқатан ҳам Полвоннинг овози ширалими ё тоғ ораси, қалин қарағайзор ичи акс садо бердими, ҳар қалай, унинг товуши Татьянага сеҳрлидай туюлди. Унинг товушига бутун коинот жўр бўлгандай, бу жаҳонда унинг овозига тенг келадиган йўқдай, шу кенг жаҳонга бу ўлан зўрға сиғиб тургандай туюлди Татьянага. Нақадар ажойиб куй!.. Нақадар ажойиб овоз бу!..

Иккаласи ҳам шу куй сеҳрига берилиб кеч кириб қолганини ҳам сезишмай қолди.

— Энди дам олайлик, — деди Полвон дўмбирасини ёнига суяб.

— Яна, Полвон!

— Ҳар нарса ҳам меъёрида бўлгани яхши, Танайжон! — деди Полвон. (У Татьяна дейиш ўрнига Танайжон деган сўзнинг оғзига қандай тушиб қолганини ҳам сезмади. Татьяна эса бу сўзни тушунмагани учун унчалик аҳамият бермади.) — Меъёридан ошиб кетса ҳар қандай ширинлик ҳам меъдага тегади. Бугунча шунинг ўзи кифоя. Қолганини эртага айтиб берарман.

— Яхши! — деди Татьяна.

Полвон уйғониб қараса, кун ёришиб кетибди. Қарағайлар орасидан қуёшнинг заррин нурлари тушиб турибди... Татьяна эса пиш-пиш қилиб бир чиройли ухлаб ётибди... У ёнбошлаб ётар эди, қуёш юзига тушиб, аслида чиройли юзи яна ҳам нурланиб кетди...

Полвон дўстликни бузмади. Татьяна эса, Полвоннинг ҳалоллиги учунми, ё ёшлиқ қилибми, ёки шу кунгача ҳеч кимни севмагани учунми, бир оз вақт ўтгач, унга меҳри тушиб қолганини ҳис қилди. У бу сирини ташига чиқаролмай, ўз ёғига ўзи қоврилиб юрганида, Полвон унга:

— Сен бугун уйингга қайтасан! — деди.

— Қаёққа?!

— Уйингга...

Полвон Татьянага отасидан хат келганини, хатда отаси «Полвоннинг турмадаги ҳамма қариндошлари озод қилинганини, агар қизимни эсон-омон қайтарсанг, сенга ҳам тегмайман», деганини айтибди. Татьяна бу хабарни эшитиб хурсанд бўлди. У Полвондан илтимос қилди:

— Мени уйимизга ўзингиз олиб бориб, ота-онам билан дўстлашиб қайтинг.

— Афсуски, бу илтимосингни бажо келтиролмайман, — деди Полвон.

— Нега?

— Дўст тутиниш — бу юрак иши. Сирдош бўлмаган одам билан қандай дўст тутинаман?

— Ота-онамга ишонмайсизми?

— Йўқ, ишонмайман.

— Нима учун?

— Бу жуда узоқ ҳангома, дўстим, буни сенга айтиб ўтиришнинг кераги ҳам йўқ. Энди сенга келганда... агар шартингда турсанг, эҳтимол, бундан сўнг ё учрашармиз, ё учрашмасмиз. Бир-биримизга ишимиз тушар,

ё тушмас — дўст бўламан дедимми, мен лафзимда қаттиқ тураман. Шу вақтгача сенинг шаънингга доғ туширадиган бирор ножўя ҳаракат қилмаганлигим бу гапимни тасдиқлайди.

Бу гапларни эшитиб Татьяна индаёлмай қолди: Полвоннинг ўз сўзида турадиган йигит эканлигига унинг кўзи аллақачон етган. Агар етмаганида у ҳозироқ: «Мен сизни севаман», деган гапни ҳеч иккиланмай айтган бўлур эди. Бу гапни у Полвонга кечаси, Кўкчатот шаҳрининг кўчасида, ўз эшигининг олдида айтди. Улар шаҳарга ярим кечада, одамлар маст уйқудалик маҳалида кириб келишди. Уларни олиб келган икки от ҳам Полвонники.

Шу бугунгача ҳам Полвонни уйига олиб киришга кўндиролмагач, Татьяна эшиклари олдида келганда уни бошқа қистамади.

Полвон Татьяна миниб келган отнинг тизгинини қўлига олиб:

— Хўш, Танайжон, омон бўл! — деди қўлини чўзиб.

Татьяна унга қўлини узатиш ўрнига кўксига бошини қўйиб, кўзларини мўлтиратиб, эркаланди:

— Оғажон!

— Лаббай, Танайжон?

— Энди сиз менга бағишлаб яратган «Танайжон» деган ўланингизни унутасиз... — деди йиғламсираб.

— Қўшиқни унутиб бўладими, Танайжон? Тагин бунинг устига иккинчи мисрасида «Танда менинг жоним-эй» деган жойи ҳам бор-ку?

— Бор...

— «Жон» деган сўзинг нима эканини биласанми?

— Биаламан.

— Ундай бўлса, танамда жоним бор экан бу сўз унутилмайди.

— Ишонаман, оға!.. Мен ҳам ҳеч қачон унутмайман, илгари бундай воқеаларни романлардангина ўқир эдим, сиз уни ҳаётда кўрсатдингиз! Сизга катта раҳмат! Мен энди дунёда яхши одамларнинг борлигига, дўстликка, муҳаббатнинг мавжудлигига ишонаман...

— Хайр бўлмаса, севикли Танайжон! — деди Полвон бирпас унсиз тургандан кейин.

Полвон чаққон ҳаракат қилиб, оқ бўзига минди-да, Татьяна миниб келган отни етовга олиб, жўнаб кетди...

ОДАМНИ ЭСКИ КИЙИМ ИЧИДА ТАНИ

Полвон Татьянани уйига олиб бориб қўйганидан кейин, йўл-йўлакай бир кун дам олиб, эртасига тўғри уйига борди. Турмадан қочганидан кейин уйига биринчи бор келишига қарамай, унинг қаерда нима қилиб юрганидан оиласи ҳам, овулдошлари ҳам хабардор эди.

Оиласи ҳам, овулдошлари ҳам уни кўз ёши билан қарши олишди.

— Ботир, энди сабр қил! — деб илтимос қилишди ёр-биродалари. — «Ортиқча ғайрат — бош ёради» деган боболаримиз. Тағин уларнинг «Уйнашмагил арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан», «Полвон билан курашма, улуғ билан тирашма» деган нақллари ҳам бор. Ёш бошинг билан тоққа ҳам, тошга ҳам бориб урилдинг. Энди соқол-мўйловинг чиқиб, ақлинг кириб қолди, уйли, мол-жонли бўладиган пайтинг. «Тек юрсанг, тўқ юрасан». Тинчгина молини боқиб юрганлар очидан ўлаётгани йўқ-ку, улар ҳам бир кунини кўриб юришибди. Улуғдан олган қоғозинг ишончли кўринади. Энди ўзинг тақилмасанг, улуғ сенга тақилмас, бас қил бу юришингни, чироғим.

Бундай юришлардан ҳориган Полвон аввалига овулдошларининг гапига кириб, уйда бир оз вақт жим юрди.

Ўзини Полвоннинг олдида бениҳоя гуноҳкор сезган, ундан ажралишни мутлақо хаёлига келтирмаган ва келтиришга уриниб ҳам кўрмаган Балқаш, эрининг ҳамма гуноҳларидан ўтиб, иложи борича ўзини унга яқин кўрсатишга тиришди. Полвон ҳам ўзини ундан илгаригидай олиб қочмади, унга «эрингман» деган тушунча беришга ҳаракат қилди.

Уезд бошлиғи қизини эсон-омон кўргани билан ва ҳатто энди Полвоннинг ҳаётига монелик қилмайман, деб тилхат бергани билан, унинг Полвонга адовати тугагани йўқ эди. У Полвон билан юзма-юз учрашишдан чўчиса-да, ўзига тобе овул одамлари орқали унинг жонига қасд қилмоқчи ҳам бўлди. Бу режасини амалга оширишга журъати етмаган Долгоносков, «Қани кўрайликчи, бундан сўнг нима қилар экан?» деган маънода Полвоннинг кетидан айғоқчилар қўйди.

— Ҳозирча тинч юрибди, — деб хабар қилишди унга айғоқчилар. — Ўзи ҳам чарчаган бўлса керак, қуйилиб қолар.

Чўлоқ полвон тақдирга тан бериб, кўрган-кечирган адолатсизликларини унутишга ҳаракат қилди, унутди ҳам. Ҳамма нарсани унутгани билан унинг қалбида уну-

тилмас бир дард бор эди. Бу — Ғалия! Нега ундай эканини ўзи ҳам билмайди: уни ўйламай туролмас, ўйласа қалби ўртанар эди...

Овулдошлари энди буни Ғалиянинг ёди тинч қўймаса керак, деб ўйлаб, унинг кўнглини совутиш учун: «Отбосар бозоридан қайтгандан сўнг, Ғалия эридан ажралибди, шундан кейин у бузилиб кетибди», каби ғийбат гапларни тарқатишди.

Ғалиянинг оти аталган сайин Полвоннинг юраги жизиллар эди. «Эридан ажралишибди» деган гапни эшитиб, тинчлигини йўқотиб қўйди. «Отбосардан қайтганидан кейин ажралишди... Ажралишибди; — деб ўйледи у. — Агар шу гап рост бўлса, бунга мен айбдорман. Бировнинг ширингина турмушини бузиб, энди нима бўлсанг шу бўл, деб индамай юраверганим маъқул бўлармикин? Полвонлик шаънимга тўғри келармикин? Йўқ, буни аниқлашим керак!.. Буни Қораўтқалга бориб аниқлашим керак. Агар Ғалия илгариги аҳдида турган бўлса, унинг қарғишига қолмаганим маъқул...»

Полвон шу қарорга келиб, бир куни Балқашга юрагидаги бор гапни тўкиб солди. У дастлаб тақдирларининг бирлашган кезидан бошлаб шу пайтгача бўлган гапларни баён қилиб:

— Қозоқлар орасида икки хотин олган фақат менгина эмасман. Сен хўп десанг, Ғалия йўқ демайди. Икки хотиннинг бири бўлиб ўтираман, десанг, ихтиёринг, ё бу менга маъқул эмас, десанг, ўзинг биласан... Хоҳлаганингни қил. Эҳтимол, мен сенинг бахтингни боғлаб юргандирман, бу гуноҳимни бўйнимга оламан. Тўғри, бир-биримиздан кўнглимиз қолган кунларимиз ҳам бўлди. Аммо ҳозир сендан ҳеч нарсани яшираётганим йўқ. Сен ҳам рост гапингни айт. Ажралишсак ҳам, бирга яшасак ҳам бир-биримизга яқинлашмаймиз.

Балқаш нима дейишини билмай қолди, изза бўлиб йиғлади-сиқтади, тагин жаҳлини чиқариб қўймай, деб зўрма-зўраки кулди ҳам. У кулиб туриб бўйида бола борлигини, унинг ўғил бўлиб туғилиш эҳтимолини ҳам айтди. Бироқ, Полвон бу гапларга ҳам юмшамади. «Гап шу, хоҳлаганингни қил», деб тураверди.

Балқаш қаттиқ қийналди. У ҳар иккала таклифга ҳам яқинлаша олмади. Ажрашмаймиз деса, ҳозир унинг Полвонга боғланиб турган юраги аллақачон совиган, унга боғланиб турган муҳаббат ва рашк ришталари аллақачон узилиб кетган. Полвон Балқашнинг наздида «севимли ёр» эмас, фақат «эркак» холос. Шундай бўлса

хам унинг Полвондан ажралгиси йўқлигини сабаби: биринчидан — Полвоннинг хотини деган номдан айрилгиси келмаган бўлса, иккинчидан — овул одатига кўра бир эркакни кўрган аёлни хотини ўлган ёки қариқартанг олмаса, бўз бола олмайди. Узининг фикрича, Балқашнинг бир аёлдан кам жойи йўқ. «Шундай бўлса ҳам, — деб чўчиди у, — полвондан ажралишганимдан сўнг танлаганимга тега оламанми ё йўқми?»

Балқаш келажагини ўйлаб, кўз ёши қилди, хуллас, Полвонга ўз фикрини айтди:

— Мен сизни Ғалиядан қизғанаман. Начора, шундай бўлса ҳам рухсат бермай иложим йўқ. Майли, омон бўлинг. Жуда менга қайрилиб қарамаганингизда ҳам, мен бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман.

Чўлоқ полвон Балқашдан рухсат олиб, ҳеч кимга овоза қилмай, «Қораўтқалда ишим бор», деди-да, жўнаб кетди.

* * *

Қўрдабой Ғалияни Отбосардан зўрлаб олиб қайтганидан сўнг, Оқмўлага етгунча, йўл-йўлакай Биржонни қайраб келди:

— Бу хотиндан сал бўлмаса айрилиб қолган эдинг, — деди у йўлда гўё Биржонга дўст бўлган бўлиб. — «Узоқдагининг оти ўзгунча, яқиндагининг тойи ўзсин» деган гап бор. Сени Чўлоқ полвон менсимаганини кўриб номусларга ўлдим. Қайроқлининг саксонта хўкизини ўғирлаб кетган бу бедавони, мана ўғри, деб тутдим-да, бердим. Энди ҳеч қачон бўшаёлмайдиган қилиб оёғига кишан солдирдим. Энди бундан қутулиб бўпти. Номуссиз хотининг бир йўла Чўлоқ полвонники бўлиб қолган экан. У қўлга тушганда орқасидан кетаман, деса бўладими! Шундай жиним қўзидики. Бош-кўзи демай бир савалагим келиб кетди-ю, тагин сени аядим, ҳар ҳолда, бир ёстиққа бош қўйишган хотининг, қўл теккизмадим. Мана, кўриб турибсанки, рақибингдан хотинингни айириб олиб, қўлингга топширдим. Энди эҳтиёт бўл! Итялоқдан сув ичкиз бу расвога! Қани, ким орага тушар экан, кўриб қўяй!

Бу гапларни у Биржонга холи айтди. Унинг иши гапига ҳеч ҳам тўғри келмас эди. У Биржонга шунчаки дўст бўлган киши бўлиб айтаётгани билан, унинг ичиди: «Биржон Ғалияни қийин-қистовга олса, ундан кўнгли

совийдию ажралишади, шундан сўнг менга тегмаганда қаёққа ҳам борарди?» деган ўй ҳам йўқ эмасди.

«Сингандан бошқа касалнинг ҳаммаси юқади» деган мақол бор. Биржон Ғалияга уйланганидан сўнг унга таассублашиб ўлан айтишни, дўмбира чалишни, шеър тўқишни ўргана бошлаган, иккинчидан — Ғалияни не-не казо-казоларнинг оғзидан юлиб олдим, дегандай ғурур ҳам бор эди унда.

Қўрдабойнинг ҳалиги гапи ўт олдириб юборди. Ҳатто Ғалияни саваламоқчи ҳам бўлди. Бу гапларни кўриб Қурдабой ниятига етгандай бўлди, энди у Ғалияга ғамхўр бўлган бўлиб:

— Манови ёмон эринг нега мунча ҳовлиқади? У сенинг ҳаром тукингга ҳам арзимади-ку, «Камбағалнинг оғзи ошга етганда бурни қонайди» деганларидай, унинг ҳам бурни қонай деб турибдими? — деб жаҳлини чиқаришга ҳаракат қилди.

Қўрдабойнинг бу «ғамхўрлигини» Биржон тушунмагани билан Ғалия тушунди. Тушуниб турса ҳам у Отбосардан қайтгач, Биржондан кетди. Ажралишмасликнинг иложи бўлмади, Биржоннинг минғир-минғир гапи кўпайиб кетди.

Дастлаб Биржон: «Ғалия кетмайди, ювош қилиб, қўлга олай», деб ўйлаган эди. Ғалия ажралишишга бел боғлагандан сўнг у: «Ғалия, энди мен кечирдим, сен ҳам мени кечир», деб ялинди. Ғалия совуган кўнги чикқан жон билан баравар, деб изн бермади. Энди Биржон уни дўқ-пўписа билан кўндирмоқчи бўлди, «Чўлоқ полвоннинг ҳамма кирдикорини мана шу билади», деб уезд бошлигига ариза берди. Оқмўла уездининг бошлиғи Тройцкий деган киши бўлиб, ў қимиз билан сур гўштни яхши кўрар эди. У Ғалиянинг қўлидан талай марта қимиз ичган, сур гўштарини еган эди. У Ғалияни ҳам, Биржонни ҳам яхши билади.

Биржоннинг арзи қўлига теккач, Тройцкий иккаласини ҳам олдига чақириб яраштириб қўймоқчи бўлди. Биржон хўп дегани билан Ғалия кўнмади. Тройцкий ўзини замонанинг илғор одамиман деб билар эди. Ғалиянинг кўнмаслигига кўзи етгач, четга чақириб олиб, маслаҳат берди:

— Агар ажралишмоқчи бўлсангиз, судьяга айтаману ажратиб қўяман, эрингизни ҳам тинчитаман. Фақат битта шартим бор: Чўлоқдан умидингизни узасиз. У ҳукуматга қарши одам, яъни бизнинг душманимиз. Борди-ю, умидимни узмайман, десангиз, унда мендан хафа бўлманг.

Тройцкийнинг бу шарти Ғалия учун нақадар оғир бўлишига қарамай, «кейингисини яна кўрарман» деб унинг шартига кўнган бўлди. Шундан кейин сал кун ўтмай у қўлига талоқ хатини олди.

Ғалия Биржондан ажралишгандан кейин ҳам қимиз сотиш ҳунарини тарк этгани йўқ. У Полвонни ўйлаб ич-ичидан ўзини еб қўйгани билан сиртида сир бой бергани йўқ. Илгариги ўйини ўйин, кулгиси кулги бўлиб юраверди.

Тройцкийга берган ваъдасига мувофиқ, Ғалия анча маҳалгача Полвон ҳақида ўйламасликка ҳаракат қилиб кўрди-ю, бари бир, бўлмади, тобора уни соғина бошлади, усиз яшаёлмайдиган даражага етди. Кейин, «Жоним шу Полвондан ҳам ортиқми, жуда бўлса, мени ҳам турмасига қамар», деган хаёлда уни изламоқчи бўлди. Уша кезларда турли гап тарқалиб қолди: биров Полвонни «отилди» деди, баъзи биров «сургун қилинди» деди, биров «қочди» деди, ишқилиб турли гап тарқалди. Ғалия қайси гапга ишонишни билмай, боши қотди. Мана шундай кунларнинг бирида Ғалия Полвоннинг Татьяна олиб қочганини эшитиб қолди.

— Аҳа, қалай экансан? Полвондан энди бир йўла айрилдингми? — деб юзига солди Қўрдабой ҳам, бошқа ўчакишиб юрганлар ҳам. — Полвон сенга ўхшаш қоқ байтални нима қилсин. Мана, бир-икки кун сен билан ўйнади-ю, ташлади кетди. Уезднинг қизи гўзал экан. Энди Полвон ўшанга ўлланади-ю, чўқинади.

«Бу нима қилгани Полвоннинг? — деб ажабланди Ғалия. — У бундай қиладиган одам эмасди-ку?!»

Ғийбат устига ғийбат қўшилаверди:

— Полвон бу атрофга сигмагач, Тешган тоғ томонга ўтиб кетибдиммиш...

Уни қўлга туширишиб, турган жойида отиб ташлашибдиммиш...

— Уезд бошлиғининг қизини ўзига эсон-омон қайтариб бериб, Полвоннинг ҳаётига энди дахл қилмайман, деган тилхат олибди. Энди бундан буён умримни Ғалия билан ўтказаман деб Қораўтқалга келаётган эмиш...

Ғалия бу гапларнинг қайси бирига ишонишини билмай, ич-ичидан ўзини кемириб еб қўйди...

... Кузнинг рутубатли кунларидан бирида Қўрдабой бошлиқ бир тўп йигитлар Ғалияникида қимиз ичишиб ўгиришган эди, дарвозадан бўз от минган бир одам кириб келди.

Ғалия оқ бұз отни кўриб ранги ўчиб кетди. Уша оқ бұз отнинг ўзгинаси дей деса, устидаги одамнинг устбоши юпун.

Оқ бұз отни кўриб Қўрдабойнинг рангида ҳам ранг қолмади. Ғалия ҳам, Қўрдабой ҳам бир-бирига маъноли қарашиб олди.

У одам тўғри уйга кириб келди. Гавдаси худди Чўлоқ полвонниқига ўхшайди. Ундай деса усти юпун, ранг-рўйи ҳам бир аҳволда: соқол-мўйлови ўсиб кетибди, бошида катта тумоқ, эгнида кўҳна чакмон, оёғида кўнжли этик.

Ғалия ўрнидан турмоқчи бўлган эди, оёқларидан дармон кетиб ўтириб қолди. Шунда ҳам ўзини қўлга олиб, ўрнидан турди, у одамга тикилиб қаради — ҳақиқатан ҳам Чўлоқ полвон!

Илгари Ғалия Полвонни кўрсам, уйда бўлса уйни, далада кўрсам далани янграгиб йиғласам керак, деб ўйларди. Ҳозир унинг товуши ҳам, ҳатто кўзларидан ёш ҳам чиқмай қолди.

Аста уйга кириб келган Чўлоқ полвон Ғалиянинг шошиб қолганини фаҳмлади-ю, бироқ нима учун шошганини тушунмади. Полвоннинг индамай турганини, Ғалиянинг шошиб қолганини кўрган уйидаги кишиларда ун йўқ. Улар: «Энди нима бўлар экан?» деб кутиб туришган эди.

Нима дейишини билмай, тилига гап келмай турган Ғалия аста-секин Полвоннинг олдига яқинлашди-да, кўксига бошини қўйиб зўрға:

— Полвон! — деди.

Шу гапни айтгунча бўлмай унинг кўз ёши дарё бўлиб оқди, Полвоннинг кўксига бош қўйиб узоқ йиғлади. Полвон кўзларига ёш олмади. У: «Бу йиғлаш софганиданмикин ё ўзини оқлаш учунмикин?» деган халда эди.

Қўрдабойнинг рашки келиб, атайин Полвон эшитсин, деган маънода йигитларга қараб шивирлади:

— «Полвон! Полвон!» деб асқар тоғдай кўтарар эдик. Тоғ эмас, тепадаёқ экан-ку бунинг. Озгина қийинчиликка чидамай озиб-тўзиб кетгани нимаси? Ғалия энди унинг нимасига қизиқяпти?

— «Одамни йиртиқ кийимда тани» деган гап бор-ку ахир? — деди кимдир Қўрдабойнинг бу гапини ёқтирмай. — Одам одамни кийимига қараб яхши кўради-ми?..

ЯНА ТУРМАДА

Бир оз кун дам олгач, Полвон Ғалияга уйланиб бирга яшаш учун келганини айтди. Ғалия ҳадеганда бу гапларга кўна қолмади.

— Мен бари бир сизни севаман, — деди у, — шунинг учун ҳам сизни деб ҳар қанча қийинчилик бўлса тортиб ётибман. Мен ўзимни эмас, сизнинг тинчлигингизни ўйлайман. Мен учун сизнинг соғлигингиз қимматлироқ. Сиз учун кўлимда бор молимни қурбон қилишга тайёрман, бахтингизга раҳна солувчилар билан охирги томчи қоним қолгунча олишишга тайёрман. Бирга бўл десангиз бирга бўлай. «Эрнинг хавфи хотиндан» дегандай, умрингизга завол бўладиган бўлсам, юрагимда катта армон қолади. Мана шу жиҳатини ўйланг, Полвон!

Полвон ўз сўзида қаттиқ туриб олгач, у ҳадеб қаршилиқ кўрсатавермай, Полвон хафа бўлмасин, деб розилик берди.

Шундан кейин Полвон овулига қайтди, бор гапни Балқашга айтиб берди.

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, — деди Балқаш. — Шу ерда яшайвераман. «От айланиб қозигини топади» деган гап бор. Мени қидириб келмаганингиз билан болаларингизни қидириб келасиз. Ҳозир ихтиёр ўзингизда.

— Омон бўлсак кўрармиз, — деди Полвон.

Полвон Балқаш билан ҳисоб-китобини тўғрилагач, «бир киш бизлар билан бўлинг», деб онаси Қаламширни ёнига олиб, Оқмўлага жўнаб кетди.

Ғалия бу маҳалда отасиникида — Тилевнинг уйида яшар эди. Полвон тинчгина яшай бошлади. Аммо уни тинч яшашга қўйишмади. «Тонг отмайман деса ҳам кун қўймайди» деганларидай, Қўрдабой Ғалияни рашк қилиб, Полвоннинг кетига тушиб қолди.

«Овул итининг қуйруғи йўгон» деганларидай, у ўзини — ерлик, Полвонни — келгинди санаб, гапига кирадиган йигитларни тўплаб Полвонни саваламоқчи бўлди. Полвон унга тегишли жавобини берди, гафлат пайтини топиб кўчада муштлашайлик деб ҳам кўрди, бўлмади, ўзи калтак еди.

Ниҳоят, муштлашиб обрў тополмагач, Қўрдабой қонунни рўкач қилиш йўлига ўтди. «Шаҳарга шундай бузуқи келди» деган маънода уезд бошлиғи Тройцкий номига ариза берди. Уша куни Тройцкий Полвонни олдига чақириб тергов қилди. Полвон Долгоносов берган

хужжатни кўрсатгандан кейин, «Бундан кейин бебошлик қилма!» деб қўйиб юборишга мажбур бўлди. Шундай бўлса ҳам Тройцкий ўша куни Умбадаги генерал-губернатор Момонтовга бор гапни айтди: қўлидан тилхат бергани учун Долгоносовни сўқди, бундан кейин нима қилиш кераклиги ҳақида маслаҳат сўради.

«У одамни мен биламан, — деди Момонтов. — Қилган ишларини ҳам эшитганман. Долгоносов тилхат беришдан аввал мен билан маслаҳатлашган. Қизини қутқариш учун бошқа чора тополмаганидан сўнг шундай қилишга мажбур бўлган эдик. Чўлоқ полвонни қўлга олишнинг бир қийин жиҳати шундаки, уни халқ бениҳоя яхши кўради. Халқ ўртасида обрўси зўр.

Шунинг учун ҳозирча тегмаслигингизни маслаҳат берман. Борди-ю, жуда ҳам хавфли бўлиб кетаётган бўлса, бирор баҳона топиб қамоққа олинг...»

Тройцкий Чўлоқ полвоннинг кетига айғоқчи қўйди. Буни Полвон сизди ҳам. Бироқ Полвон бунга парво қилмади, илгаригидай эркин ўйнаб-кулиб юраверди.

Полвонни, айниқса, Ғалия қаттиқ назорат қилди: унинг қўлидан келадигани Полвонни иложи борича жанжалли жойлардан холи ушлаш, ўйин-кулгидан бошқа нарсаларга аралаштирмаслик эди. Шу ниятда у Полвонни қанчалик эҳтиёт қилмасин, баъзан уддасидан чиқолмай қолар эди. Баъзан Полвон: «Нима, панага биқиниб ётайми? Ўзи берган жонни ўзи олар», деб аралашиб кетганини ўзи ҳам билмай қолар эди. Шундай қилиб ўчакишган одамига унинг қўли ҳам, тили ҳам тегиб юрди.

Полвоннинг атрофига тўпланган одамлар, шу атрофнинг шоир йигитлари — Дўскей, Азиз, Исабой, Аздембой, Сотмағамбет кабилар эди. Улар доим Полвоннинг атрофида. Полвон қаерга борса шу ерга боришар, бирга ўйнар, бирга кулишарди.

Оқмўлада ярим йил айш-ишрат сургач, ўртоқларининг номусини ҳимоя қиламан, деб иккита катта жанжалга аралашди. Уша жанжалнинг бири шоир Азиз туфайли бўлди.

Азиз отаси Файзулла Оқмўла уездининг номдор бойларидан Мати (ўн икки минг йилқиси бор) деган бойнинг қўлида муллаглик қилар эди. Азиз отасининг гапига кирмай, Мати бойнинг (Муҳаммадjon деган ўғлидан туғилган қизни) набираси — Муқишни олиб қочиб келди. Муҳаммадjon қизининг Азиз билан қочганини эшитиб орқаларидан одам юборди. Қизни излаб

келганлар Азизни моматалоқ қилиб савалаб, қизни қайтариб олиб кетди. Азиз Чўлоқ полвон олдига келиб шеър билан аҳволини айтди.

Чўлоқ полвон Азизни эргаштириб Матининг олдига бормоқчи, қизни тортиб олиб бермоқчи бўлиб кетишга ҳозирланаётган маҳалда: «Қиз узатилган», деган хабар келиб, Полвон ҳам, Азиз ҳам афсусланиб қолишди. Худди ўша пайтда Матининг амакиваччаси Шариф Оқмўлага келиб қолди-ю, Полвон қилдан қийиқ ахтариб уни уриб сулайтириб ташлади. Ҳам бой, ҳам Шариф бўлис бу аламга чидаёлмай уезд бошлиғига: «Молимизни ўғирлаб кетди», деган мазмунда тухмат қилишди. Шу мазмунда берилган аризаларда ўзларига тобе одамларни кўрмаса ҳам кўрган, ёлғондакам гувоҳ қилиб турган-битгани ёлғон актлар тузишди...

Бу арзлар энди текширила бошлаганда, Дўскей шоир элига бориб бир қизни олиб қочиб келди. Бу қиз — бутун Оқмўла уездига маълум ва машҳур Нурлан деган бойнинг қизи эди. Аламига чидай олмаган Нурлан, «Дўскейни ҳам, қизни ҳам боғлаб олиб келинлар» деб қирқта йигит юборди. Улар Оқмўла шахрига келиб қизни ҳам, йигитни ҳам тутишиб, аравага боғлаб олиб кетмоқчи бўлиб туришганида, Полвон келиб қолди. Полвон уларни келиштириб қўймоқчи бўлиб орага тушди. Лекин улар Полвонни ҳақорат қилишди, кейин Полвон қирқта йигитни ҳам қамчи билан саваб, отдан йиқитди. Йигитлар довдираб, қўрқиб қолганидан сўнг Полвон йигит билан қизни улардан ажратиб олиб ўз уйига олиб келди.

«Уйдаги ўттиз сигирнинг шохига урсанг, қирдаги қирқта сигирнинг танаси зирқирайди» деганларидай, бу воқеани эшитиб овулдагиларгина эмас, шаҳардаги улугларнинг ҳам суяги зирқиради.

— Бу бир бало бўлди! — дейишди улар. — Агар бунинг тизгинини тортиб қўймасак, дала-ку дала, уйимизга кириб ҳам уриб кетади бу! Қўй, буни ўз ҳолига ташлаб қўймайлик. Бир амаллаб йўқотайлик...

Уша кезде Оқмўла уездида Бўлисларнинг йиғилиши бўлди. Уша йиғинда Полвон ҳақида ҳам гап бўлди. Матининг амакиваччаси таклиф киритди:

— Чўлоқ полвон молимизни ўғирлади, деган аризалар текшириляпти, — деди у. — Шу гапга бошқа бўлислар ҳам қўшилишса, ўз элида ўғирланган молларнинг ҳаммасини шунга тўнкашса-да, ариза беришса маъқул бўлар эди. Ҳаммамизнинг гапимиз бир жойдан чиқсин,

«Чўлоқ полвондан қутулмасак тинчиёлмаймиз», дейлик.

Улар шу қарорга келишди ва ариза ёзишиб қўл қўйишди. Ниҳоят, уезд бошлиғи Тройцкийнинг олдига туҳмат тўла аризалар ёғилиб кетди...

Тройцкий шу баҳона билан Полвоннинг уйига айғоқчи юбориб унинг қандай, қаерда ётишини билиб олди-да, тўсатдан бостириб бориб қўлга олди.

МИНГДЕВОНА

Ярим кечаси Полвонни ушлаб олиб кетишганидан сўнг Ғалия бағрини ёстиққа бериб тонг отгунча йиғлади. Қалампир ҳам дастлаб унга қўшилиб йиғлашди-ю, бир оздан сўнг кўз ёшини тийиб, келинига ақл айтди:

— Қўй, чироғим, кўз ёшингни тий! Омон бўлса, бундан ҳам қутулиб келар. Ундан кўра, агар, жонинг ачиётган бўлса, қутқаришнинг иложини қил!

Ғалия унинг бу сўзига аҳамият бермай, баттар йиғлай бошлади. Қалампир уни жеркиб берди:

— Нуржон сени шунча яхши кўрганига, сени эрга эрдай хотиндир деб ўйласам... сен ҳам узун этак, ақли каалаларнинг бири экансан-ку! Нуржон ташқи гўзаллигинга қизиққан экан-да сенинг! Нима, сендан бошқа хотиннинг эри қамалмаганмиди? Бекат ботир қўлга олиниб Итжекканга сургун қилинганида, хотини Зера орқасидан бориб қутқазиб келмаганмиди? Жиянбой ботирни ҳам подшо ҳукумати Қораўтқалда тутиб олиб, Тешган тоғдан ўтказиб юборганида унаштирилиб қўйган қайлиғи Балқия орқасидан бориб қутқариб келган. Эшитганмиз. Менинг Нуржоним ҳам ўшалардай тенгини топди, десам кўз ёшидан бошқага ярамайдиган бир хотинни топган экан-ку? Э, қўй-э...

Қалампирнинг бу гапларини эшитиб Ғалия кўз ёшларини артди. У, Полвон ҳар гапининг бирида «ойим-ойим» дер эди, ойисини кўп гапиришининг сирини у энди тушунди.

— Озгина чеккан азоби билинмас эди, тез бўшаб чиқса! — деди у кўз ёшини тийиб. — Мен бўшатмайдим деб қўрқаман. Бу ернинг улуғлари уни ёмон кўради.

Тўрт-беш кун ўтди. Ғалия эшигини тақиллатмаган маҳкама қолмади. Ҳаммаси ҳам Ғалияни илиқ чирой

билан қарши олгани йўқ. Учрашган одамларнинг бари ҳам: «Энди сенга Полвон йўқ!» деб дўқ қилди.

Улуғлардан кўнгли совиб, Ғалия эрини тутиб берганларни қарғади. Начора! Ғалиянинг илгариги мағрурлигидан ҳеч нима қолмаган эди. Энди у «ажриқдан баланд, ёвшандан паст».

Бир куни кечқурун Қалампир Ғалия билан маслаҳат қилди:

— Чироғим, — деди у Ғалияга. — Сен улуғлардан умидингни узиб юрибсан. Ноумид шайтон! Агар, хўп десаңг, мен сенга бир гап айтай.

— Майли, айтинг, ойи?

— Овулимизда отам билан тенгқур Қўлбой, Жонбой деган икки ботир ўтган экан. Улар подшога қарши чиқишиб, бир неча йил ўчакишиб юрган. Подшо ҳам арқонни узун ташлаб юриб, охири бир куни уларни тутиб олибди-да, Кўкчагоғ турмасига қамабди. Қўлбойнинг бир Оқтойлоқ деган хотини бўлиб, у жуда эр юрак экан. Одамлар чўчишиб Қўлбой билан Жонбойга овқат олиб боришмабди. Шунда Оқтойлоқ: «Ўлдирса ўлдирад, жоним шу ботирларнинг жонидан ортиқ бўптими?» деб икки ботирга овқат олиб бориб берибди. У олиб борган овқат бир саба қимиз билан бир қулуннинг гўшти экан. Турмадаги назоратчилар оч эканми ё қозоқнинг олиб борган овқати улар учун тансиқ эканми, сўраб қимиздан ичишибди, гўштан ейишибди. Қўлбой билан Жонбой камбағал экан. Бироқ, олиб борган овқатни олганини эшитишган овул одамлари кунига бир саба қимиз билан бир тўқли бериб турибди. Уни Оқтойлоқ турмага олиб бориб турибди, олиб борган сари у турма назоратчиларини сийлаб турибди. Бир куни Оқтойлоқнинг хаёлига: «Шу қимизга мингдевона қўшиб берсам нима қилади?» деган ўй келибди.

— Мингдевона дегани нима, ойи? — деб сўраб қолди Ғалия.

— Билмайсанми, болам?

Ғалия бошини чайқади.

— Қурайга ўхшаш ичи ковак гиёҳ бўлади. Шохлик. Шохларида катталиги тирноқдай-тирноқдай келадиган кўнғироқсимон тугунчалари бўлиб, унда уруғ бўлади. Уша уруғларни мингдевона дейишади. Агар ўша уруғларни сувга қайнатиб, ё чойга, ё қимизга солиб ичирилса борми... Ичган одам эсидан оғиб маст бўлади!

— Ароққа ўхшар экан-да!

— Ароқни ичганлар башарасини буриштиради-ку,

йўқ, бунинг таъми билинмайди. Ароққа маст бўлганлар эсини билади, бироқ буни ичган одам эсини билмай жинни бўлиб қолади. Ароқ ичган одам гандираклар юради, буни ичган одам эса аввалига кучли бўлиб, кейинчалик эса ўзини билмай ағдарилиб тушади.

— Оғзингиздан гапингизни олдим, ойи, — деди Ғалия, — ҳалиги Оқтойлоқ нима бўлди?

— Шуни айтай деб келяпман. Шундай қилиб, Оқтойлоқ бир саба қимизга мингдевона қайнатиб кўшиб, турмага олиб боради. Буни турмадагилар ичишиб бирпаснинг ичида маст бўлишиб, бир-бирлари билан муштлашиб кетишади. Уша маҳалда Оқтойлоқ турма эшикларини очиб маҳбусларни чиқариб юборади. Қўлбой билан Жонбой ҳам қочишади. Улар шу қочганича Жийдали — Бойсунга ўтиб кетган дейишади. У жой мусулмонобод, биров-биров билан иши бўлмайдиган, кўй устига бўз тўрғай уя очган дейишади.

— Агар мингдевона бўлса, мен ҳам шундай қилган бўлар эдим, — деди Ғалия. — Йўқ-да!

— Агар мингдевона қиламан десанг, мингдевонани олисдан изламаёқ кўй. Тишим сирқираб оғрийверганидан сўнг шу мингдевона даво бўлиб, бир халтасини олиб кўйган эдим. Бу Қораўтқалнинг ярмини маст қилишга етади.

— Беринг, қилганим бўлсин! — деди Ғалия қувониб.

У ишга тушиб кетди.

Турмада Тўқпан деган бир йигит назоратчи бўлиб ишлар эди. У Ғалия билан тенгқур, бунинг устига ёшлигидан бирга ўсишган, бир-бирини ака-сингилдай яхши кўрар эди. Чўлоқ полвон ҳибсга олинганидан сўнг у Ғалияга келиб кўнгил айтган, уни юпатмоқчи бўлган эди. Ғалия шу Тўқпан билан гаплашиб кўрса, турма бошлиғи Завьялов жуда қимизхўр одам экан.

— Бу кунда нима кўп — авахтада ётган одам кўп, — деди Тўқпан. — Ушаларнинг қариндошлари ҳар куни бир сабадан қимиз олиб келишади. Олиб келинган овқатларнинг роҳатини Завьялов кўради. Текин томоқ бўлганидан сўнг, ҳотамтойлиги тутиб кетиб, аҳён-аҳёнда бизларни ҳам сийлаб туради.

Ғалия у билан бирга ўсганини, бунинг устига уни жуда ҳурмат қилишини ўртага кўйиб, мингдевона ҳақидаги гапни айтди.

— Бўпти! — деди Тўқпан. — Чўлоқ полвон билан бирга ишлаб кўрмаган бўлсам ҳам унинг қанақа йигит эканини яхши биламан. Шу жойдан қутулиб кетиши та-

рафдориман. Олиб кел мингдевонангни, топширигингни бажарганим бўлсин.

— Мабодо қўрқсанг, зўрламайман, — деди Ғалия уни синаб кўриш учун.

— Гап битта бўлади! — деди Тўқпан.

У турмадаги ҳол-аҳволни билиб, бу режани қайси куни амалга ошириш мумкинлигини хабар қилмоқчи бўлди.

Яна анча кун ўтди. Маъмурият Чўлоқ полвон «тагин турмани бузиб қочиб кетмасин» деб унинг оёқ-қўлига кишан солиб қўйишди.

Бир куни Тўқпан Ғалиянинг олдига келди:

— Хонаси келиб қолганга ўхшайди, — деди у. — Шу бугун Завьялов икки саба қимиз олди-ю, биттасини кундузи ичди, иккинчисини кечқурунга қолдирди. Ёнида бир тўқлининг гўшти ҳам бор. Бугун у ҳаммамизни меҳмон қиладиган бўлди. Қани, бер мингдевонангни, қайнатиб кечқурун ичиладиган қимизга қўшай...

— Қандай қайнатасан?

— Авахта идорасида битта самовар кечаю кундуз вақирлаб қайнаб туради. Кўпинча унинг ёнида одам бўлмайди. Қимиз ҳам шу атрофда туради. Бир иложини қилиб мингдевонани шу самоварда қайнатаман-да, эвини топиб сабанинг ичига қуйиб юбораман.

Тўқпан бир халта мингдевонани олиб кетди. Уша куни у кундузи дам олиб, кечаси ишлаши керак эди. Оқшом тушиши билан идорага борса, ёлғиз фаррош аёл ўтирган экан. Самовар шақиллаб қайнаб турар эди. Фаррош аёл ювошгина, ҳеч нарса билан иши йўқ эди. Тўқпан унинг кўзини шамғалат қилиб мингдевонани самовар ичига ташлаб юборди. Қалампир: «Бир қайнаса бас», деган эди. Сал ўтгач, Тўқпан фаррош аёлни бир иш билан чиқариб юборди-да, самовардаги қайноқ сувни челақка ағдариб, бошқатдан сув қуйиб қўйди. Кейин ҳалиги сувни бирпас тинитди-да, сабага қуйиб, чайқаб-чайқаб аралаштириб юборди. Шундан кейин Завьяловга эргашиб авахта хоналарини айланди.

Чўлоқ полвон махсус хонага қўйилган эди. Завьялов билан Тўқпан унинг хонасига ҳам кирди.

— Хўш, энди нега қочмайсан? — деб кесатарди Завьялов кишанлоғлик Полвонни ҳар кўрганда.

Полвон ҳар гал бу гапни эшитганида бир гап айтмай қолмасди. Бу гал ҳам Завьяловга тегишли жавобини бермоқчи бўлиб турганида, Тўқпан кўзини қисди. Унинг нима учун бундай қилганини фаҳмлаёлмай қол-

ган Полвон, «бир гап бор бўлса керак-да», деб индамай қўя қолди.

Завьялов навбатчиликка одам қўйиб уйига қайтиш олдида ҳамма хизматкорларни идорага чақирди. «Эшик-дарвозалар қулфлоглик, девор мустаҳкам, ёв олармиди», деб эшик олдидаги қоровулларни ҳам олдига чақирди.

— Сенларни бугун бир меҳмон қилай,— деди мақтаниб.— Қани, айтинглар-чи, ораларингда қаринг бор, ёшинг бор, олдин ҳам мендақа хотам, қўли очиқ бошлиқ бўлганмиди?

— Йўқ! — деб чувуллашди улар.

— Ундай бўлса, ичинглар мана бу қимизни!.. Енглари мана бу гўштни!.. Тўйиб олинглар! Мен бўлмасам аллақачон очларингдан ўлиб кетардинглар!

Авахта хизматкорлари қимизни роса ичишди, гўшт-ни бошлаб туширишди. Тўқпан ичаётган, еяётган бўлиб ўтирди.

Қимиз ҳам қуюқ, ҳам тотлай эди. Одамлар икки-уч косадан ичиб олгач, териси юпқароқлари маст бўла бошлади.

«Маст бўла бошлаган маҳалда шамолласа тезроқ ағдарилади», деган эди Қалампир.

Ёлғондакам ичаётган Тўқпан ҳаммадан илгари маст бўлган бўлиб, «уй ичи исиб кетди», деган баҳонада эшикларни ланг очиб қўйди. Шамол эди. Хона ичи ғирғирак бўлиб кетди. Эшикни ёпмоқчи бўлганларни маст бўлиб қолган Завьялов уришиб берди.

Ҳаммадан илгари Завьяловнинг ўзи маст бўлди. У одатда кўп сўзлайдиган одам эди, ҳозир жағи очилиб кетди:

— Мен худоман!.. Мен подшоман!.. Очинглар авахтанинг эшигини!.. — деб бақирди назоратчига.— Озодлик бераман бечораларга!

Бошқалар ҳам маст бўлиб қолган эди. Улар бир-бирлари билан роса дўппослашишди. Мана шундай пайтда, Тўқпан калитни топиб олиб, дастлаб Чўлоқ полвон ётган камерага кириб уни бўшатди, шундан сўнг Полвон иккаласи бутун камераларнинг эшигини очишиб, маҳбусларни қочириб юборишди...

Ўзаро муштлашган турма ходимлари орасида боши ёрилган, ярадор бўлганлари ҳам оз эмасди. Энг кўп калтак еган одам Завьялов бўлди. Текин қимиз билан гўштга хотамдек кўринган билан ўз қўли остидаги хизматкорларига нисбатан жуда шафқатсиз, тилидан бурун қўли ишга тушиб кетар эди. Ўша чеккан азоблари эсларида

бор эканми, маст бўлиб олган турма хизматкорлари Завьяловни шундай титиб юборишди... Энди ўзаро муштлишиб, қий-чув қилишиб кўчага чиқишди.

Турма биноти Оқмўла шаҳрининг бир чеккасида, Эсил дарёсининг бўйида эди. Бу маҳалда шаҳар аҳли уй-уйига кириб кетган, кўча зим-зиё қоронғи эди.

Баъзи одамлар бу шовқин-суронни эшитишди ҳам. Шаҳарда бундай жанжал-тўполон тез-тез бўлиб тургани учун, бу ҳам ўша тўполонларнинг бири бўлса керак-да, деб эътибор беришмади. Уларни оддий одамлар бу ёқда турсин, полициячилар ҳам ажратиб қўйишга ҳайиқар эди.

Шундай тўполон маҳалида турма хизматкорларидан бири «шу балодан қутулмай бизга тинчлик йўқ!» деб авахтага ўт қўйиб юборди. Турма биноти икки қаватли, таги гиштли, усти эса ёғочдан қилинган эди. Қуруқ тахтага ўт теккач, гур этиб ёнди-кетди.

...Жом чалинди. Одамлар ёнаётган жойга қараб югуришди. Эсини йўқотиб қўйган мастлар кўзига кўринганини, қўлига тушганини тутиб олиб дўппослай бошлади. Одамлар ёнғинни ўчиришни ҳам, мастларни тутишни ҳам билишмай шошиб қолишди.

Анча маҳалгача бу мастларнинг ким эканини, нимадан ёнғин чиққанини ҳеч ким билолмади. Тройцкий ҳам етиб келди. Маҳбусларнинг қочиб кетганини билди.

— Хизматкорлар қани? — деди у ёнғин ўчай деб қолганида ўзига келиб, — Завьялов қани?

Уни одамлар ўзини йўқотиб йиқилиб ётган жойидан топиб келишди. Агар ёнғин ўчирилмаса ўласи қилиб калтакланган Завьялов кўйиб ўлар экан...

Одамлар ёпирилишиб мастларни тутишса, ҳаммаси турма хизматкорлари экан! Бирортаси ҳам ўзини билмас эди!..

Бу шунчаки воқеа эмаслигига кўзи етган Тройцкий жандармларга: «Ўзларига келгунча ҳаммасини бир хонага қамаб қўйинглар!» деб буюрди. «Шаҳарни тинтинглар! Авахтадан қочганларни топинглар!»

Уша куни Тройцкийнинг уйида Татьяна билан унинг эри шарафига зиёфат берилаётган эди. Зиёфатда куёв, келиндан ташқари Умбадан келган прокурор, губернаторнинг сиёсий ёрдамчиси ҳам бор эди. Улар ёнғинни эшитиб чўчиб тушишди. Тройцкий уларга: «Сизлар бемалол ўтириб туринглар, мен ўзим бориб хабар олиб келаман», деб чиқиб кетган эди.

Тройцкий қайтиб келганида меҳмонлар ташвишда ўтиришган экан. Тройцкий уларга сир бой бермай:

— Авахта ёнибди! — деб қўя қолди.

— Авахта? — дейишди ўтирганларнинг қутлари учиб. — Сал нохушроқ хабар экан. Маҳбуслар-чи?

— Қочишибди!..

— Энди қандай қилиб тугилади улар? — деб ваҳима қилди прёкурор.

— Узгаларини тутиш осон, — деди Тройцкий. — Ичида биттаси бор, уни тутиш қийин!

— Ким экан у?

— Чўлоқ полвон!

Татьяна Чўлоқ полвонни эшитиб, худди яшин тек-кандай ўтирган жойида ўзини билмай қолди.

— Сув!.. Сув олиб келинглар... — деб чувиллашди уйдагилар.

Татьяна бу шаҳарда Чўлоқ полвон бор деб ҳеч ҳам ўйламаган эди. Мана, энди Чўлоқ полвон унинг қарши-сидан чиқиб қолди!..

УЛИМ ТУЗОҒИ

Полвон авахтадан чиқа солиб қоронғи бир кўчадан елиб-югуриб уйига келса, Ғалия уни эшик олдида кутиб турган экан.

— Овулимизда Сармон деган одамнинг бир сариқ қизи бўлгучи эди, — деди Полвон Ғалиянинг қўлини олар экан кулиб. — Кимга эрга берса ҳам бир оз кун туриб қайтиб келар эди. Шунга ўхшаб авахта — куёв, мен — ўша сариқ қиз, тагин келишолмай қайтиб келдим.

— Келинг, жонимизга кераксиз, — деди Ғалия.

— Қайдам, қайтиб келган қиз ёмон, қайта чопган ёв ёмон бўлиб юрмаса дейман тагин.

Шу маҳал кўчада одамларнинг товуши эшитилиб қолди.

— Полвон, — деди Ғалия атрофга аланглаб. — Агар кўнглингизга олмасангиз сизни бошқа уйга олиб бораман.

— Қаёққа?

— Бориб кўрасиз. Ҳеч ким тополмайдиган жой.

— Қочган одам қаерларда паналамайди дейсан? — деди Полвон хўрсиниб. — Қаёққа олиб борсанг ҳам бораман. Лекин ойм билан хайрлашиб чиқай.

— У киши бу ерда эмаслар.

— Ундай бўлса, кетдик!

Ғалия индамай Полвоннинг қўлтиғидан олиб, қоронғи кўчаларнинг бирига бошлади.

Улар анча юришди. Уша вақт авахтанинг ёнаётган биноси аланга олиб, уфқ қонталашиб кетди. Ёнгин бўлаётган томонга чопиб кетишаётганлар Ғалия билан Полвонга эътибор ҳам беришмади. «Қаёққа кетяпсанлар?» деб сўраганлари ҳам йўқ.

Ғалия Полвонни сой бўйидаги бир уйга олиб келди. Бу жойни Полвон илгари кўрмаган эди. Бу уйда бир кекса сартарош якка ўзи яшарди. У Ғалиянинг отаси — Тилев билан яқин дўст, Ғалияни қизим деб юрар эди.

Сартарош кичкинагина гавдали, қадди букилиброқ қолган, юзидан ҳам мўйлови билан соқоли катта, қисик кўзли, шўх табиат, қозоқчани яхши гапирадиган одам эди.

— Мен учун кенг саройдай эди бу уй, куёвжон, — деди чол Полвонга ҳазиллашиб. — Сенга торлик қилар экан. Бироқ кўнглим кенг. Тор бўлса ҳам кенгдай кўрасан-да.

Полвон ташаккур билдирди. Ғалия шундан сўнг Тилев билан Қалампирни чақириб келиш учун борди. Улар ҳам кўп кечикмай келишди.

Улар бундан кейин нима қилиш кераклигини маслаҳатлашиб олишди. Қалампир ўғлининг Етгисув томонларга кетишини маъқул кўрди. Чунки, гап бундай эди: Чўлоқ полвоннинг катта буваси Уйсин эканлиги бизга олдинги саҳифалардан маълум. Бу уруғ Балқаш кўли билан Олатоғ ўрталиғида истиқомат қиларди. «Эр туғилган жойига, ит тўйган жойига ошиқади» деганларидай, Полвон эсини танибдики — Уйсинни топишни, борди-ю, у жой ёқиб қолса, ўша жойда яшашни орзу қилар эди. Бошига оғир кунлар тушганда: «Оғайнилар орасида бўлганимда бундай кулфатларни чекмасмидим», деб ҳам уйлар эди.

Қизилжар билан Кўкчатоғдан Олмаотага, Фулжага; Фулжа билан Олмаотадан Қизилжарга, Кўкчатоғга савдогарлар келиб-кетиб турар эди. Ҳу бир йили Полвон қамоқда ётганида, ўша савдогарлар унинг уйига бир хат олиб келишган, хатда Полвонни таклиф қилишган эди. Авахтада ётгани учун Полвон боролмаганди.

Шу мазмундаги хат бу йил баҳорда ҳам келди. Унинг тагига бир неча киши қўл қўйибди. Хатда бундай дейишибди:

«Хурматли баҳодир Чўлоқ полвон исми Нурмағамбет Боймирза ўғлига, бизким Уйсиннинг яхшиларидан дуойи салом. Алқисса, бизлардан ҳол-авҳол сўрасангиз соғ ва саломатдурмиз. Эмди ушбуни ёзиб маълум қиламизки, бизлар ушбу хат ила икки маротаба нома йўлладик. Сиздан фақат бир хат олдик. Шундан бери ушбу хатга қадар ҳеч қандай хабар олганимиз йўқ. Бизнинг хатимиз сизга теккани ё тегмагани ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Доғида сизга бир хабар айтамиз: бизнинг Уйсин — Абақ, Тароқ бўлиб иккига бўлинади. Тароқдан Жалойир уруғи тарқалгандур. Ушбу хатни йўллаган бизким, Абақ болалари. Абақдан Бойдибек туғилган. Бойдибекдан эса Сори-Уйсин, Шопрошти, Жариқшоқлар туғилган. Сизга ушбу номани йўллаган — Бойдибек уруғига қарашли Жариқшоқ болаларидур. Жариқшоқдан — Дулат, Албат, Сувонлар туғилгандир. Сизга ушбу номани йўллаган Дулат болалардур. Дулатдан — Сийқим, Бўтпай, Шимирлар туғилгандур. Қариялардан уруғ суриштирганимизда сизнинг уруғингиз Жанис бўлиб чиқди. Бизнинг элимизда «Жанис кўпми, қамиш кўпми?» деган мақол бор. Жанис кўпчилик. Узингизга маълумки, қозоқ уч юзга¹ бўлинади. Ёлғиз Уйсиннинг ўзи битта юзини ташкил қилади, яъни Улкан юзни. Еттисув областининг кўпчилиги Уйсинлар. Уйсинлар Хитойда ҳам бор. Халқнинг сени кўришга хумор. Ушбуни ёзган одамлар сенинг келишингни ошиқиб кутади».

Полвон илгарилари ҳам ўша ёққа бориш орзусида юрарди, айниқса, шу хатни олганидан сўнг шошиб қолди. У Оқмўла областининг улуғлари дастидан чарчаганди, бир йўла кўчиб қутулгиси келиб қолди. У шу фикрини айтиб, дўстлари билан маслаҳатлашган эди, улар:

— Кетаман десанг қаршилигимиз йўқ — дейишди, — у ер ҳам ота-бобонг униб-ўсган жой. Уруғингни қидираман десанг, иложимиз қанча? Бироқ, бизга алам қиладиган жиҳати шуки, уруғларингни ўз ихтиёринг билан излаб бораётганинг йўқ, қочиб кетгандек бўляпсан. У жойда ҳам биз яшаётган жойга ўхшаб тош-тарозуси бордир. У ерда ҳам яхшилар билан бирга тентаклари ҳам бордир. Борди-ю, эртага сени биров: «Дайдиб юрган қочқин!» деса суяк-суягингдан ўтиб кетмасмикин, деб кўрқяпмиз. Уйлаб кўр. Узинг биласан!

— Қўй, бу ишим бўлмас экан, — деб ўйлади Полвон. —

¹ Қозоқлар Кичик юз, Урта юз, Улкан юз бўлиб уч юзга бўлинади.

«Қочқин» деган сўзни эшитганимдан кўра, ўлганим яхши. Ундан кўра ажалимни шу ерда кутиб ётганим тузук.

Бу маслаҳатдан Қалампирнинг ҳам, Ғалиянинг ҳам хабарлари бор эди. Тўқпан мингдевонани турмага олиб кетганида, Қалампир, Тилев, Ғалия учаласи ўтириб маслаҳат қилишган эди.

— Шу гал эсон-омон қутулса,— деди Ғалия,— энг осони Еттисувга кетгани маъқул.

Тилев: «Жуда олис-ку, қандай қилиб боради! Узи-ку бир амаллаб етар, сени, ота-онасини қандай қилиб олиб кетади? Олиб кетгани билан баринг бирдай Еттисувга эсон-омон етиб бора оласанларми? Еттисув бу ердан бир ойлик йўл бўлса!» деб ваҳима қилди. Бу гаплардан ҳисса шу эдики, унинг кўнглида «қизим Полвондан айрилиб тагин бахтсиз бўлиб қоладими?» деган шубҳаси ҳам йўқ эмасди.

Ғалия отасининг фикрини тушунди. Шунинг учун ҳам у: «Полвоннинг пешонасига битган шўр эканман. Отбосарда ҳам, бу ерда ҳам мени деб қўлга тушди. Аслини олганда унинг биринчи душмани — мен! Агар шу гал эсон-омон қутулса, унга зомин бўлмай!» деб юм-юм йиғлади.

Қалампир, Ғалия, Тилев учаласи маслаҳатлашиб: энди Полвон Еттисув томонларга бориб бир-икки йил юриб келсин. Унгача бу ер ҳам тинчиб қолар, ўзи ҳам ёши улғайиб қуйилар, деган қарорга келишди. Агар Полвон эсон-омон чиқиб қолгудай бўлса, бу гапни ўғлига Қалампир айтмоқчи бўлди.

— Ойи! — деди Полвон бу гапларни эшитиб бўлиб.

— Хўш, қулуним?

— Шу ёшга келиб мен сизнинг кўнглингизни огритганим йўғ-а?

— Шундай, чироғим.

— Ҳали ҳам ранжитгим йўқ. Бир гап айтай десам, хафа бўласиз, деб айтолмай турибман. Начора, айтишга мажбурман. Сиз мени яхши кўрасиз, шунинг учун айтаман. Яхши кўрганингиз учун кечирарсиз, деб айтаман. Бу менинг сиздан энг сўнгги илтимосим, ойи! Утинчимни қабул қилинг, ойижон? Шундан кейин осмон ағдарилиб ерга тушса ҳам, уни ушлаб қоладиган устун сиз бўсангиз ҳам индамайман, ҳеч нарса илтимос қилмайман.

— Мунча қийналдинг, чироғим, айт, қанақа тилак экан у?

— Тилагимни ўринласангизгина айтаман, ойи.

Полвон онасининг тиззасига бошини қўйиб, ялинган-намо қаради.

— Чироққинам-эй, — деди Қалампир, — билиб турибман. Сенинг тилагинг енгил-елпи бўлмайди. Майли айта қол, бердим тилагингни, фақат онам деб аяб айтма тилагингни!

— Тилагим шу эди, ойи! Узингизга маълумки, мен бу дунёга кулиб келган бола эдим. Шу дунёдан кулиб кетмоқчи бўлиб, яхши от мингим келди, яхши ёр қучгим келди, яхши уст-бош кийгим келди, хуллас, умримни вақтихушлик билан ўтказмоқчи бўлдим. Шу орзуларга етиш йўлида меҳнат қилиш учун бел боғлаганимда менга панд берувчилар, бахтимга тўғаноқ бўлувчилар кўпайиб кетди. Мен бу тўғаноқларнинг кўпчилигини писанд қилмай босиб ўтдим у юксак орзум сари интилавердим. Аммо, бу тўғаноқлар сеҳргарнинг тўри каби, бирини узсам, иккинчиси олдимдан чиқаверди... Узингиз айтганингиздай, қадимда Қўрқит деган одам бўлган экан. У ўлимдан қочибди, аммо у қаерга бормасин лаҳат дуч келибди. Шундан сўнг, азбаройи қочишдан чарчаб, ўз эрки билан бир лаҳадга тушиб ажалини кутиб, куй чалиб ётибди. Уша Қўрқит мен бўлдим! Сиз менга Еттисувга боргин дейсиз, ойи. Уша томонда мен учун қазилиб қўйилган лаҳат йўқлигини айта оласизми, ойи? Кўкчатоддан Оқмўлага ўша лаҳаддан қочиб келмаганмидим, ойи? Қани, қутулганим? Менинг нима ёзигим бор эди? Нима ёмонлик қилган эдим бу ҳукуматга?

— «Тек юрсанг — тўқ юрасан» болам, — деди Тилев. — Кўнглингга келса ҳам айтай, ўзингда ҳам айб йўқ эмас, ўзинг ҳам оппоқ эмассан, тинч юрмайсан.

— Нима қилдим тек юрмай?

— Ҳеч вазисиз Мати, Давлен, Нурланга ўзинг бориб тақилдинг. Ушанда, болам, ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан деган эдик, қулоқ солмадинг!

— Полвонга дашном беряпмизми, ота? — деди Ғалия дадасининг гапларига унамай.

— Хўш, бир ожизни зўр чинқиртириб ураётганида тепасида индамай қараб турсам, неча пуллик одам бўлганим? — деди Полвон.

— Бизлар сенинг дўстингмиз, — деди Тилев. — Азбаройи жонимиз ачиганидан айтаётибмиз. Хўш, гапнинг қисқаси, нима демоқчисан?

— Шуни демоқчиманки... — деди Полвон. — Гапнинг қисқаси, мен қочиб кетадиган қуён эмасман. Мен ўлсам дунё эгасиз қолмайди. Ёвдан хотин киши қочади.

— Хўш?

— Гапим шуки, туғилмоқ бор жойда ўлмоқ ҳам бор. Умримнинг охиригача, мен билан ёвлашган одамларнинг адабини бераман. Ойи, менинг сиздан тилагим шу, қаршилиқ қилманг!

Ўғлидан бу гапни кутмаган Қалампир бошига чўқмор теккандай қотиб қолди.

— Полвон, оймнинг тилини боғлаб қўйдингиз, — деди Ғалия. — у киши энди сизга нима ҳам дея олар эди? Индамайман, деб ваъда бериб қўйдилар. Ойим учун мен сиздан ўтинаман, қайтинг бу ниятингиздан!

— Ойимдан зўрға сўраб олган тилагимни сенга беролмайман! Менинг икки гапирганимни кўрганмидинг? Икки гапирганимдан кўра ўлганим яхши эмасми?

— Барибир илтимос қиламан, Полвон? Кўз ёшим билан илтимос қиламан!..

Ғалия йиғлади, кейин тагин илтимос қилиб кўрди, ялинди. Полвон ўз сўзида қаттиқ туриб олди.

— Ундай бўлса ихтиёрингиз, — деди Ғалия тўсатдан ўзига келиб. — Пешонангизга шунча шўр бўлганим етар. Аввало мени ўлдилинг!.. Улдилинг мени!..

Бир маҳал Ғалия аста ўрнидан турди-да, ташқарига чиқиб кетди. Полвон шундагина бошини кўтарди.

— Бор, Нуржон, — деди Қалампир буйруқ оҳангида. — Келинни олиб кел!

Полвон ҳам ташқарига чиқди. Сартарошнинг уйи сой бўйида. Ўша жойдан тўқайга ўтадиган кичкина кўприк бор эди. Полвон чиқса ўша кўприк устида бир одам турибди. Ғалия бўлса керак деб ўйлади. Аста унинг кетидан юрди. Унинг кўнглида: «Ўзини сувга ташлармикан?» деган шубҳа туғилди.

Полвон қадамни илдамласа ҳам Ғалияга етолмади, у кўприк четига етгунча Ғалия нариги томонга ўтиб кетди. «Қаёққа боряпти бу, — деб ўйлади Полвон. Орқасидан келаётганимни билиб кетяптими ё билмай кетяптими?»

Ғалия тўқайга кирди. Полвон нарироқ бориб Ғалияга яқинлашди. Бироқ қани сабр қилай-чи, нима қилар экан, деб оёқ учида орқасидан кетаверди.

Тўқайда пастаккина, қийшайиб битган йўғон дарахт бўлгучи эди. Ғалия шу дарахтнинг тагига борди-да, нимчасининг сиртидан боғлаб олган шойи белбоғини ечди. Полвон ўша дарахтнинг ёнгинасидаги бир туп тол панасида қараб турар эди. «Орқасидан келганимни пайқаб, мени қўрқитмоқчи бўляпти», деб ўйлади у.

Ғалия дарахтнинг эгри шохиға ўрмалаб чиқди. Узунлиги уч газча келадиган қизил шойи белбоғнинг тахминан бир газчасини йиртиб олди-да, қолганининг бир учини дарахтга боғлади, иккинчи учини эса бўйнига. Шундан сўнг... дарахт тепасидан пастга сакради.

Хайр, Полвон!

Дарахт устига қандай чиқиб, белбоғни қандай кесганини Полвоннинг ўзи ҳам билмай қолди. У ерга сакраб тушса, Ғалия чўзилиб хир-хир қилиб ётибди. Дарҳол Ғалиянинг бўйнини силаб кўрса, шойи белбоғ унинг бўйнини сиқиб турган экан, зўрға ечди.

Ғалия ўзини билмай қолган эди. Полвон уни олдиға олиб:

— Ғалия, жонгинам, гапир! — деди ялинганнамо. — Айтганингни қиламан, гапир...

— Полвон, — деди Ғалия зўрға.

— Лаббай? Мен... Менман...

Ғалия уни маҳкам қучиб йиғлади.

— Йиғлама, Ғалия, — деди Полвон унинг юзларига юзини текказиб. — Бўлди, айтганингни қиламан.

— Ҳа, қалай экансан? — деган товуш чиқди. Полвон ялт этиб қаради. У Қалампир эди.

— Шундай бўлди, ойи, — деди Полвон.

— Уришмайман сени, ўғлим. Фақат айтганимни қилсанг бас, — деди она бечора.

* * *

Улар орқага қайтишди. Еттисувга кетиш ҳаракатини кўргунларича, Полвон сартарошниқда қолди. Қалампирни Ғалия билан Тилев уйига олиб кетишди.

Уларни эшик орқасида жандармлар кутиб турган экан. Уччасини ҳам тутишди. Улар тиш ёриб ҳеч нима дейишмади. Шундан кейин уччасини ҳам ёниб кетган турманинг ёнидаги тош саройга олиб бориб қамашди...

ХАЙРЛАШУВ

Уша куни Чўлоқ полвон анча маҳалгача ухлади. Бир вақт уйғониб қараса, деразалар беркитилган, хона ичи нимқоронғи. Деразани қия қилиб ташқарига қараган эди, осмон туташ булут, савалаб ёмғир ёғиб турган экан.

— Уйғонганингдан сўнг эшикни аста чертасан, — деган эди сартарош.

Одам бормикан деб даҳлизга қулоқ солган эди, деворда турган соатнинг чиқ-чиқидан бошқа нарса эшитилмади. Эшикни очай деса берк эди. Хонанинг даҳлизга қараган деразалари очиқ экан. Полвон ўша деразалардан мўраламоқчи бўлиб турганида, ташқаридан кимнингдир шарпаси келди. Юрагини олдириб қўйган Полвон дарров деразаларни ёпди. Биров даҳлизга киргандай бўлди. Полвоннинг юраги гупиллаб ура бошлади.

— Полвон! — деб чақирди кимдир даҳлиздан. Бу сартарош чолнинг товуши эди. Полвон эшикни очиб қараса, сартарош ёмғирдан ҳўл бўлиб кетган пальтосини ечаётган экан. Ранги анча синиқ.

— Хўш, нима хабар бор? — деди Полвон.

Сартарош чол сир бермаган бўлиб ҳазил-мутойиба қилди, бироқ унинг ҳазили қовушмади, кечагидай эмас, тагида гапи бор ҳазил эди бу.

Сартарош чол бор гапни ётиғи билан айтди.

Онаси билан Ғалиянинг қўлга тушганини эшитганида Полвоннинг аъзойи бадани музлаб кетгандай бўлди, асабдан кўкариб, кўзлари қонталашиб кетди. Бирпасдан кейин сал ўзига келиб:

— Хўш, энди мен нима қилай? Қандай маслаҳат берасиз? — деди сартарош чолга. — Онангни, севган ёрингни қаматиб қўйиб, қочиб кетаверганинг маъқул дейсизми ёки олишайми?

— Буни совуққонлик билан ўйлаб кўриш керак, — деди сартарош чол. — Шаҳарда сени қидиришиб юрибди, яширинса бўлади, деган шубҳали жой борки, ҳаммасини ағдар-тўнтар қилишяпти. Қўлга тушса, отиб ташланглар, деб буйруқ берибди Тройцкий.

Полвон бу гапларни индамай пастга қараб ўтириб тинглади-да, бир маҳал бошини кўтариб, Тройцкийнинг уйи қаерда, қандай қурилганини сўради.

— Нима қилмоқчисан? — деди сартарош чол.

— Керак.

— Мен билмайману, бироқ шу ерда биладиган киши бор.

— Ким у?

— Ушанинг уйини қоровуллаб турадиган урядник шу ерда туради. Узи ичкиликни яхши кўради. Икки рюмка ароқ ичса, ҳамма гапни айтади беради.

— Қозоқми, ўрисми?

— Қозоқ.

— Ундай бўлса чақир уни бу ерга. Ароқ бериб уезд бошлиғининг уйи ҳақида гапга сол.

— Нима қилмоқчисан ўзи?

— Унинг уйига бораману тутқундагиларни чиқарти-
раман ё ўзини гумдон қиламан.

— Бу ишинг хавфли-ку.

— Қўрқма, чол. Шундан бошқа чорам йўқ. Битта
олти отар тўппонча топилса яхши бўларди-да.

— Менда бор.

Сартарош чол шкафдан ялтираб турган олти отар
«Смит-вильсон»ни олиб кўрсатди.

— Ишим ўнгидан келар экан! — деди Полвон қуво-
ниб. — Илтимос, ўша урядникни кечқурун таклиф қил.

— Ўзининг ҳам боши оғиб келиб қоладиган одати
бор эди. Нега деганинда, у ароқни хотинидан яширин
ичади-да! Яқиндагина уйида юрган эди, келиб қолса ҳам
ажаб эмас. Келмаса, чақираман. Борди-ю, келиб қолгудай
бўлса, сен ичкарига кириб, унинг гапларини эшитиб
ўтир. У ичкарига кирмайди.

Сартарош чол кўчага чиқиб бирпасдан сўнг қайтиб
кирди.

— Яширин!.. Келяпти!

Урядник уйга нималарнидир гапириб кирди.

— Хотиндан яримтага етадиган пулни ўмардим, — де-
ди у. — Мана! — деб у яримта ароқни стол устига қўйди.

У газагини ҳам чўнтагига солиб келган экан. Сарта-
рош чол уни кутиб олган бўлиб, стул қўйиб, стакан бериб
атрофида парвона бўла бошлади. Ҳалқумидан ароқ ўти-
ши билан урядник гапга тушиб кетди. Дунёдаги мард
одам ҳам, хотамтой ҳам ўзи бўлди қолди. У гап ўртасида
Чўлоқ полвонни ҳам тилга олди: «Мабодо кўзимга кў-
ринса, битта пистанинг пўчоғига жо қилиб юбораман!»
деди.

Урядник гапирган сайин сартарош чол қўлтиғига пах-
та қўйиб, уезд бошлиғининг уйи ҳақида барча гапни га-
пиртирди. Урядникнинг гапига қараганда: унинг уйи
атрофи баланд тош қўрғон билан ўраб олинган, қўрғон
устида тиканли сим, ичкарига дарвозадан бошқа жойдан
кириб бўлмас, дарвоза олдида соқчи турар экан. Чўлоқ
полвон қочганидан бери уйнинг ташқарига чиқадиган
эшик-тешиклари ҳаммаси беркитилибди. Қўрғон ичкари-
сида бинонинг тепасига чиқадиган нарвон бор экан, том-
да эса махсус тешик бўлиб, ундан пастга тушса бўлар
экан, томдан уй ичига тушиш учун зина бор экан.

— Уйида меҳмон бор, — деди урядник Тройцкийнинг
уйи, қўрғони ҳақидаги ҳамма гапни айтиб бергач.

— Тройцкийнинг қайниси келган... Хотини билан...
Биласанми у хотиннинг ким эканини?

— Ким экан?

— Чўлоқ полвон Кўкчатоғдан олиб қочган қиз! Уҳ, и гўзал! Уҳ, и кўрқади Полвондан!.. Тройцкийнинг уйида бугун тўй, қайниси ҳурматига!..

Ароқни ичиб бўлиб, гап сота-сота урядник уйига кетди.

Сартарош чол Полвоннинг уезд бошлигининг уйига бормай қўймаслигини пайқагач, маслаҳат айтди:

— Бу тўппонча менга кўпдан бери ҳамроҳ бўлиб келаётувди. Уни сенга Ғалия учун, Тилев учун, сенинг мардлигинг учунгина бераман... Энди тагин бир гап бор: агар, борди-ю, уезд бошлигининг уйига киришга муваффақ бўлсанг, сен уларни шундай қўрқитгинки, бир умр эсидан чиқмайдиган бўлсин.

— Қандай қилиб?

— Бу аҳволда бормагин. Мен сенга киндигингдан пастга тушиб турадиган соқол қулоқларинггача ўраб турадиган мўйлов ясаб бераман. Уша соқол-мўйловда кирсанг, сени кўришлари биланоқ иштонлари ҳўл бўлиб қолади.

— Бўпти!

Полвон узун соқол-мўйлов билан, эгнига жуни сиртга қараган тери пўстин кийиб, қўйнига «Смит-вильсон»ни солиб қоронғи кеча ичига шўнғиб кетди.

Шунча катта гавдаси билан унинг чаққонлигига киши ҳайрон қолади. У баланд кўрғондан чорбоққа сакраб тушди-да, симларга қоқилмай ҳовли ичига кирди. Бир яхши жиҳати — ит йўқ экан.

Ҳовлига тушгач, бино атрофини айланиб қараган эди, ҳамма эшик-тешик, деразалар беркитилибди.

Бинонинг тунука томига чиқадиган нарвон девор томонда турган экан. Полвон қоронғи кечада томга базўр чиқиб, томдан уйга тушадиган тешикни пайпаслаб аранг топди. Уй ичидан маст кишиларнинг товуши чиқиб турар эди. У том устидаги тешикдан чердакка кириб, пастга олиб тушадиган тешик оғзидаги қопқоқни аста кўтарди — у ерда хона ичига тушиладиган зина кўринди.

Уша маҳал скрипка сурнай билан жўрликда ширин бир кўйни чалиб юборди. Гўё Полвонга скрипка билан сурнай эмас, қалб торлари куй чалгандай, бўғин-бўғини бўшашиб кетди. У рус куйларини, қўшиқларини жуда яхши кўрар эди. Шу аҳволда у энди бир ашула айтилса тузук бўлар эди деган эди, бироқ ашула айтилмади.

Полвон: «Майли, эндигисини кутмай қўя қолай, кириб кўрарман», деб зинадан коридорга аста тушди-да,

одамлар овози чиқаётган хонага юзланди: кўлида тўппонча! Хона ичи кенг экан. Башанг кийинишиб олган йигирма чоғли аёл-эркак, стол усти турли ноз-неъматлар, шишаларга тўла, стол атрофидагилар кулишиб ўтирар эди. Уртада Татьяна.

Полвонга ҳаммадан олдин кўзи тушиб қолган бир аёл: «Вой!» деди-ю, ўзини билмай стул-пустули билан чалқанчасига йиқилиб тушди. Бошқалар Полвонни кўришмади, улар ўрниларидан туришиб, ҳалиги аёл тепасида уймалашаётган бир маҳалда, Полвон: «Кўтар, кўларингни!» деб бақирди.

Ҳамма унга ялт этиб қаради-ю, ранглари ўчиб, кўллари кўтарганларича қимир этмай қолишди. Полвон алпанг-талпанг босиб уларга яқинлашди. Баъзи аёллар чинқириб юборди.

Татьяна кирган одам Чўлоқ полвон эканини таниди, аъзойи бадани титраб, бўгин-бўгини бўшашиб кетди.

Полвон ўша хонадаги пастга тушиладиган тахта эшикни очди-да, қаҳрли имо билан: «Қани, тушинглар», деган каби ишора қилди. Уезд бошлиғи, ҳамма эркаклар бирин-кетин пастга туша бошлашди. Шу вақт Татьяна эрига разм солган эди, у жаҳл устида шими чап чўнтагидан аста браунингини олаётганини кўриб қолди. Уз қилмишидан маст Полвон унинг бу ҳаракатини сезадиган даражада эмас эди, эрининг кўли тўппонча тутганча тош бўлиб қотиб қолибди. Татьяна Полвонга билдирмай эрига қаттиқ тикилди. Турмуш қурганларига оз вақт бўлганига қарамай, у эрини кўлга олиб улгурган, эрини гапига киритиш пайида кўпинча сўзини эмас, кўзини ишга солар эди.

Куёв Татьянанинг ўткир кўзларига дош беролмай, браунингини тутган кўллари бўшатди. Татьяна тўппончани олиб билдирмай аста орқасидаги дераза тоқчасига кўйиб қўйди.

Полвон Татьянани эшикдан кириши билан таниган эди. У Кўкчадаги кўринишига нисбатан анча ўзгарибди: сал тана қўйибди, бўйи ҳам чўзилиб қолгандай, ориқ юзлари тўлишибди, илгари сал чўзинчоқроқдай эди, ҳозир юзи юмалоқроқ... бағбақаси осилиб, кўкрак қўйиб, келинлик нуқси уриб қолибди!

Полвон эркакларни подвалга қамаётганида Татьянага қарамасликка ҳаракат қилди. «Агар қарасам, — деб ўйлади у, — олдимга келиб халақит беради!»

Полвон энг сўнгги эркакни — Татьянанинг эрини подвалга тушираётганда, у ўзига келди. У аёлларга хонанинг бошқа очиқ турган эшигини кўрсатиб, бу ёққа ки-

ринглар, деди. Аёллар кўрқа-писа, бир-бирига суйкалашиб Татьяна кўрсатган эшикка кириб кетишди. Полвон уларни зимдан кузатар экан, полнинг тахта қопқоғини аста ёпди.

Татьяна аёллар кирган хонанинг эшигини ёпди-да, дадил юриб Полвоннинг олдига келди.

— Мен ҳамма гапни эшитдим, — деди у. — Сизнинг нима мақсадда бу ерга келганингизни ҳам фаҳмлаб турибман. Биламан, айтган сўзингиздан қайтмайдиган одамсиз. Шундай бўлса ҳам умримда сиздан ҳеч нарса илтимос қилмаганман, бу тилагим ҳам аввалгиси ва энг охиргиси бўлади, бир илтимосим бор, бажарасизми?

— Қани, айт-чи, қанақа илтимос экан у?

— Билиб турибман, сиз мана бу пол тагидагиларни ўлдириш мақсадида келгансиз. Мен учун шу қурбонларингизнинг гуноҳидан ўтинг?

Полвоннинг тош бўлиб қотиб қолган юрагини Татьянанинг сўзлари эритиб юборгандай бўлди. Жаҳлдан тушиб, юзларига қон югурди.

— Майли, кечдим, Танайжон, — деди у. — Хўш, менку сенинг тутқунга тушган қариндошларингни бўшатаман. Меникини ким бўшатади?

— Албатта мен-да! — деди Татьяна ишончли қилиб.

Татьяна Чўлоқ полвоннинг яқин қариндошлари авахтага тушганини эшитган эди. Ушаларни бўшаттиришни зиммасига олиб:

— Полнинг тагидагиларни чиқаринг! — деди.

Полвон қопқоқ устига суриб қўйган катта сандиқни итариб юборди-да, полнинг ташқарига чиқадиган эшикчасини очди. Қамалган одамлар битта-битталаб чиқиша бошлади. Ҳаммаси чиқиб бўлгач, Татьяна Тройцкийга бир нима демоқчи бўлиб келаётган эди:

— Ҳамма гапни эшитдим, — деди у. — Чўлоқ полвонга берган ваъдангиз бажарилади...

Кўп қечикмай уезд бошлиғининг ҳовлисидан чиққан тарантас Ғалияни, Тилевни, Қалампирни, Полвонни уйигача кузатиб қўйди.

* * *

Тройцкий эртасига Полвонга паспорт, яна: «Ҳеч ким тегмасин!» деган мазмунда қоғоз юбортирди.

Полвон уйдагилари билан хайрлашиб, Еттисувга жўнаб кетди. Аммо унинг қаёққа кетганини оила аъзоларидан бошқа ҳеч ким билмади...

ПОЛВОН – УСТОЗ

Тоғ кўрмадим Кўкчанинг бийигидай,
Уйнагандим бағрида кийигидай.
Оғир эмас дунёда ҳеч бир қайғу
Бу жонажон маконимнинг куйигидай.
(Чўлоқ полвоннинг ўз шеъридан.)

Полвон Оқмўладан чиқиб кетаётиб: «Энди туғилиб ўсган жойимга қайтиб келаманми, йўқми? Йўл-йўлакай танимайдиган юрт, борадиган еримга эсон-омон етиб бора оламанми, йўқми? Ё бийдай далада ўлигим қоларми-кан?» деб қайғурган эди. Йўқ, Полвон бекорга ваҳима қилган экан, у Оқмўладан ҳатлаб чиқиши билан, қайси овулга келса ўша овул уни бошига кўтариб, иззат-ҳурмат кўрсатди.

Шундагина Полвон, ўзининг шуҳрати бутун қозоқ даласига ёйилганини ҳис қилди. Йўл-йўлакай овуллардан ўзи ҳақида неча турли ҳангомалар эшитди. Йўл-йўлакай одамлар ундан сўрашар эди:

— Сени қарағай уйга қамашган экан, шунда тепасини елканг билан кўтариб ташлаб, чиқиб кетганинг ростми?

— Авахтанинг ярим газча келадиган тахта деворини бир тепиб ағдариб ташлаб чиқиб кетганинг ростми?

— Сени суд қилишганда, улар сендан: «Нега бундай тўполон қилаверасан?» деб сўрашибди-ку? Шунда сен: «Кучим танамга сиғмайди!» деб жавоб берибсан. Шунда улар: «Қани, ўша кучингни кўрсат-чи?» дейишибди. Шунда сен: «Агар бўшатадиган бўлсаларинг мана шу уйнинг анави икки деразаси ўртасига калла қўйиб бузиб берай», дебсан. Судья бўлса: «Майли, агар йиқита олсанг бўшатганимиз бўлсин» деб тилхат берибди. Кейин сен калла қўйиб йиқитиб чиқиб кетибсан-ку? Шу гаплар ростми?

— «Оққўчқор» деган бир ниманг бормиш деб эшитамиз. У ёнингда юриб, сени ўтга солса ёндирмасмиш, сувга ташласа чўктирмасмиш, найза ўтмас, қилич кесмасмиш. Шу гап ростми? Бир гал мингта милтиқли солдат билан олишиб, ҳаммасини сўйил билан уриб йиқитганинг ростми?

— Сени кўз боғлағич, деган гап бор. Бир гал сени тутиб олмоқчи бўлиб уйингга уч юзта солдат кирганида уларни сеҳрлаб қўйиб, ғойиб бўлиб кетганинг ростми?

— Оқ бӯз отинг шуми? Қўлтиғида қаноти бор, дейишган эди, қани? Қийин аҳволда қолганингда қуш бўлиб учармиш-ку? Бошингга хавф тушгудай бўлса, бир кун илгари хабар берармиш, дейишади? Сен айтган гапларнинг барини тушунармиш-а? Сенга душман ҳамла қилганда олдига келса тишлаб, орқасидан келса тепармиш-а? Қувонч билан қайғунгга шерик эмиш-а? Шу гаплар ростми?

Баъзилар эса:

— Бўйинингни тикка турган нор туядан ҳам баланд, дейишган эди, — дейди. — Бир ғунажиннинг гўштини кўрдим демайди, бир саба қимизга чўллаши қонмайди, бир ухласа қирқ кун ухлайди, ухламасдан қирқ кунга чидайди, дейишган эди... Шу гаплар ростми?

— Қадимда ўтган Қўбланди, Қамбар, Алпомиш, Эр Кўкча, Эр Қушдай каби ботирларнинг руҳлари доим сенинг атрофингга юрармиш... Сен уларни кўрасанми? Гаплашасанми?

Полвоннинг ўзларига ўхшаган оддий бир одам эканлигини, унинг қочиб юрганини билганларнинг ҳафсала-си пир бўлиб: «Э, биз сени дарё деб юрардик, оддийгина бир чуқурча экансан-ку! Сени бизлар тоғ деб юрар эдик, тепачадан ҳам паст экансан-ку! Йўртиб юрадиган ботир, деб юрар эдик, қочиб юрган оддий одам экансан-ку!» — деб хафа бўлишди.

Полвон одамларнинг мақтаганига ошиб кетгани, ёмонлаганига ранжигани йўқ. Нимасига қувониб, нимасига ранжисин — қувонай деса, халқининг умидини оқлагани йўқ, ранжий деса, улар айтаётган гапларнинг бари тўғри.

Полвон халқининг гап-сўзларидан туйгани шу бўлдики, улар ерли бойлардан, зўравонлардан ҳамда ҳокимлардан ноҳақ зулм кўргани учун ўзларини ана шу зулмдан халос қиладиган бир раҳбар — йўлбошчи излар эканлар. Уларнинг ана шундай йўлбошчи — Чўлоқ полвон билиши мумкин, деган умидлари ҳам йўқ эмас экан. Шунинг учун ҳам улар Полвоннинг фазилатларини ўзларича тўқиб-бичиб, бир неча баравар ошириб-тошириб, эртаклардаги ботирларга тенглаштириб гапиришар экан.

Полвон ана шу мазлум халққа юзма-юз дуч келганида, зулмдан қандай қутулиш кераклиги ҳақидаги бирорта саволга ҳам жавоб бера олгани йўқ. Шундай бўлгач, унинг қайси фазилатини кўриб хурсанд бўлсин? Унинг қилган ишига қараб эмас, довруғига қарабми?

Полвон мана шу жиҳатларни ўйлаб хафа бўлиб кет-

ди. Эл-юрти қўл чўзган юксакликка етолмагани учун хафа бўлди! Аммо, хафа бўлганда қўлидан нима ҳам келарди? Киши ўз бўйидан ўзи сакрай оладими?

Шунга қарамай, у қаёққа борса одамлар шу ёққа оқиб борар, унга бениҳоя иззат-ҳурмат кўрсатишар эди. Бунинг икки сабаби бор эди: бири — халқ чекаётган азоб-уқубатни бунинг ўзи ҳам тортаётгани, бироқ уни бу зулмдан қутқарадиган куч халқдан топилмаса, ўзида йўқлиги, ўзи ҳам халқ билан бирга шундай кучни излаб юргани, бундай кучни шу вақтга қадар топа олмагани билан ҳали умиди борлигини яширмаслиги бўлса; иккинчидан — халқни ўз ботирлигини кўрсатиб хурсанд қила олмагани билан, ҳунарини кўрсатиб хурсанд қила олиши эди.

Ботирлик фазилати йўқ бўлгани билан жисмоний кучининг бениҳоялиги, уни оддий қора кучдан ҳунар даражасигача кўтара олгани халқни ҳайрон қолдирди.

Бу атрофдаги полвонлар бир-бирини йиқитиб ном-чиқарган бўлса, Чўлоқ полвон катта туяларни орқалаб кетди. Бир қанча йигит ўргата олмаган асов отларни бир ўзи ўргатди, унга эгар уриб, чопиб кетаётган от устида урчуқдай айланди. Йўғон темирларни билагига ўраб ташлади, ўн чоқли йигит билан арқон тортишганида, ўзи қимир этмади, уларни судраб кетди.

У қайишни усталик билан ўрайди, кийимни усталик билан тикади, кигизга чиройли ўйма гул солади. Бунинг устига бармоғидан бол томган дўмбирачи. Дўмбирани қарсиллатиб уравермайди, чўлоқ бармоғининг учи билан аста чертади, шунинг ўзида ҳам турли оҳанрабо товушлар чиқаради...

У бу овулга янгилик — сурнай олиб кирди. Илгари Қайроқлида, Андрейнинг олдида сурнай чалишга уялар эди. Ҳозир эса, у сурнайни маромига етказиб чала билмагани билан, шунчалик чалишнинг ўзи ҳам бу овул учун янгилик эди, шунинг учун тортинмай чалаверди, овулда у «Сурнайчи» деган ном чиқарди...

Полвоннинг овулга олиб келган янгиликларидан бири шу эдики, илгарилари овулда фақат яккахон ўланчи бўлар эди, энди Полвон бир неча одам жўрлигида ўлан айтишни машқ қилиб кўрди. Жуда ажойиб чиқди.

Полвон овул ёш-ялангларига устозлик қилибгина қолмай, ўзи ҳам ўлан айтди. Унинг илгариги ўланлари фақат ошиқлик ҳақида бўлса, энди эл-юртини соғиниш мавзуи биринчи ўринга чиқди.

Полвон кезиб юрган овул кўчманчи овул ҳисобланади, Полвон ўргатган куй ва ўланлар овулдан овулга қанот боғлаб учди...

ЙЎЛБАРС БИЛАН ОЛИШУВ

Олисдаги овулларга хурсандчилик олиб борган Чўлоқ полвонга одамлар:

— Шу овулда биз билан бирга яшасанг нима қилади! — деб илтимос қилишди. — Ҳол-аҳволингни илгарилари ҳам эшитган эдик, мана ўзингни ҳам кўрдик. Туғилиб ўсган овулингда тинчгина ўтира олсанг-ку, биз сенга ҳеч нарса деёлмас эдик. Модомики, тинчлигинг йўқ экан у ерда яшадинг нима-ю, бу ерда яшадинг нима?.. «Чеварнинг хунари-ю, чечаннинг сўзи ўртоқ» демаганмиди ота-боболаринг? Шундай экан, шоир ҳам, қўшиқчи ҳам халқники эмасми? Ўзинг бутун қозоқ халқининг ўғли бўлиб туғилган экансан — ўзинг ётсирамасанг, биз ётсирамаймиз, сени. Шу ерда қол. Бу ер сал тинчроқ, яшашга қулай. Агар, хўп десанг овулингдан ота-онангни ҳам, хотин, бола-чақангни ҳам олдирайлик. Уй-жой қилиб, олдингга мол солиб берайлик, шу овулнинг бир фарзанди бўлиб яшайвер!..

Узоқ йўлдан ҳориб-толиб келаётган Чўлоқ полвон одамларнинг шундай илиқ сўзларини эшитиб баъзан шу ерда қолсаммикан, деган хаёлга боради-ю, бироқ сал ўтмай бу хаёл тумандай тарқаб кетади. Албатта, бунинг қуйидагича сабаби бор:

Полвонни оддий халқ яхши кўргани билан у элнинг старшиналари, бўлислари, бийлари уни унча ёқтирмайди. Улар Полвоннинг ҳукуматга чап қилиқларини эшитишиб: «Овулга шундай бузуқи келибди, халқни йўлдан уради, энди буни нима қиламиз?» деган маънода юқорига шикоят ёғдиришади. Бу хабарни эшитган улуғлар зимдан: «Халқни ҳовлиқтирмай, бир иложини топиб гумдон қилинглар», деган жавоб олишади.

Бундай иш қила олишларига кўзлари етмаган ерлик амалдорлар энди юқорига шикоятнома ёза бошладилар. Петербургга: «Чўлоқ полвон халқни қўзғолонга кўтармоқчи», деган шикоят юборишди. Уша вақтда Александр учинчи подшо эди. У Оқмўла, Қарқарали, Семипалатинск, Аяғўз, Қапал, Олмаота, Авлиёота, Чимкент, Туркистон, Оқмачит, Ирғиз, Тўрғай, Отбосар шаҳарларининг улуғларига: «Тутинглар, иложи бўлса Петербургга

юборинглар, ё бўлмаса гумдон қилингллар. Бироқ нима қилсангллар ҳам, халқни ҳуркитмангллар!» деган маънода яширин хатлар юборди.

Овул ҳокимлари бу хатдаги гапларни ҳам бажариша олмади. Чунки, кимдан қандай эшитади бу халқ, бу гаплар яшин тезлигида эл ичига тарқаб кетар, халқ шунга қараб иш тутарди. «Қани, Чўлоқ полвонга қасд қилиб кўрсинлар-чи, — дейишди одамлар, — унақа одамни уруғаймоғи билан йўқотиб юборайлик!»

Бу гапни эшитган ҳокимлар Чўлоқ полвонга тега олмас, пайти келиб турса ҳам ўйлаган режаларини амалга оширишга ҳайиқар эдилар.

Чўлоқ полвон ўз элида бўлаётган гапларни ҳам эшитиб турар эди. Баъзи одамлар унга:

— Чирогим, эҳтиёт бўлганинг маъқул! Айғоқчи пайингга тушса, ғафлатда қолдирмай тинчимайди, — дейишар, баъзилар эса:

— Бу ердан тезроқ кетганинг маъқул, — деб маслаҳат беришарди.

— Бу гапларни эшитиб Полвоннинг бир жойда қўни бўлмай, худди сув юзида қалқиган тарашадай олдинга силжир эди.

Полвон мана шундай, аста юриб, Оқмўладан отда ё туяда чиқилса бир ойда етиб бориши мумкин бўлган Етисувга беш-олти йил деганда аранг етди. Узунлиги Оқтепадан Семипалатинсккача, Оқмўладан Олмаотагача чўзилган кенг далани, Сариторқани беш-олти йил оралаб сайр қилган Чўлоқ полвон Балхаш кўлининг шимолий қирғоғи бўйлаб излаб келаётгани Уйсин овулига қараб кетди. Унинг ёнида атоқли кўшиқчи Қўчқорбойнинг ўғли Шошувбой, тагин беш-олтита йигитлар бор. Йўл биладиган йигитларнинг гапларига қараганда, орқадан каттакон чўлни юриб ўтиб Чувга бориладиган йўлнинг ўзи бир ойлик йўл, бўйида ҳеч қандай овул, жон-жонивор деган нарса йўқ. Фақат биладиган одамларгина қудуқларни тополмаса, бошқа жойда сувдан ном-нишон ҳам йўқ эмиш. Мана шундай қийин сафарга отланиш олдидан йўловчилар яқин овуллардан сур гўшт, қурт, пишлоқ каби йўлга чидамли, бузилмайдиган овқатларни олишди. Йўл-йўлакай учраб қолган қудуқлардан сув олишиб, ичига қурт ташлашди. Бу сув от устида чайқалиб, қурт ўзидан ўзи эзилар экану ҳам сувсин, ҳам овқат ўрнига ўтар экан.

Буларни бошлаб кетаётган Шошувбой эди. У йўловчиларни уринтирмай, оч қолдирмай, отларни чарчатмай,

бир неча кун деганда Чув дарёсига олиб борди. Чув дарёси бўйида қишлайдиган овуллар бу маҳалда кўчиб юрганлиги учун дарё бўйи бўм-бўш ётган экан.

— Чувнинг бу томонининг ўзани тор, от кечиб ўтса бўлади, — деди Шошувбой. — Бироқ дарё бўйи қамишлари, ҳар иккала томонда ҳам ўн беш-йигирма чақиримгача чўзилиб кетган. Бу қалин қамиш орасида бу кезде тўнғиз кўп. Уларни овлаш учун йўлбарс юрган бўлса ҳам ажаб эмас. Агар дуч келиб қолгудек бўлса, отга ҳам, одамга ҳам ташланиши турган гап.

— Эҳтиёт бўлиш керак, — дейишди йигитлар.

Шошувбой тузуккина мерган эди. У милтиги билан кечқурун кийик отиб келди. Йигитлар саксовул ёқишиб, кийик гўштини ўтга тоблаб пишириб ейишди. Овқатланиб бўлганларидан кейин чарчаб келган йигитлар бирпас ором олмоқчи бўлишди.

— Йўлбарс оловдан қўрқади, — деди Шошувбой, — Саксовулни ёндириб қўйиш керак, тун бўйи ёниб тургани маъқул. Отларни шу яқин орага тушовлаб, кузатиб туришимиз керак!..

Отларни тушовлаб қўйишди. Полвон «отим оёғи бўш турмаса ўтлаёлмайди, мендан узоқлашиб ҳеч қаёққа кетмайди» деб оқ бўз отни тушовлатмади.

«От тери ҳидига илон яқинлашмайди» деган гапга кўра, йигитлар отларнинг эгар-тўқимларини бошларига қўйишиб ётишди. Оловга бутун-бутун ташланган саксовуллар чирс-чирс қилиб ёнарди. Тун зим-зиё қоронғи. Кечқурун бошланган шамол кечасига бориб кучайиб кетди, шамолдан қамишлар чайқалиб, бир-бирига урилиб шовиллайди. Атрофда нимадир улигандай, нимадир чинқиргандай бўлар эди...

Қоровулликка қўйилган йигит ўт атрофида бир оз уйғоқ ўтиргач, пинакка кетди. Фақат Чўлоқ полвонгина уйғоқ.

Полвон ҳам боши тагига эгар-тўқимини қўйиб кўзи илиниб бораётган эди, ёнгинасидан нимадир ириллаб ўтгандай бўлди, унинг уйғуси очилиб, бошини кўтарди. Атрофига аланглаб қараган эди, ҳеч нарса кўринмади. У ётолмай ўрнидан туриб отларни айланиб кўриб келди, ҳаммаси ўрнида, ўтлаб юрибди. Оқ бўз нарироқда... Қоровул йигит донг уйқуда.

Чўлоқ полвон яқинлашганда оқ бўз ўқрайиб унинг олдига келди-да, мени сила, дегандай иягини тутди. Шу маҳал Полвоннинг эсига овули, ота-онаси, Ғалия тушди. У отнинг ёлига бошини қўйди, кўзларидан тирқираб ёш отилиб чиққанини билмай қолди. Худди боладек ҳўнграб

Йиғлай бошлади, товуши чиққанини ўзи ҳам пайқамай қолди. Бир маҳал ўз товушидан ўзи сесканиб, кўз ёшларини артди. Беихтиёр Маҳамбет ботирнинг:

Ҳой, қизил қуш, қизил қуш!
Сени қўлдан айирган —
Лочин қушнинг тепкиси;
Мени элдан айирган —
Жангир хоннинг эпкини!
Буни айтмай бўлурми
Қувғинликда ўтди-ку,
Маҳамбетнинг кўп куни! —

деган ўлани эсига тушди.

Чўлоқ полвон қаттиқ хўрсинди, отини «энди ўтлагин, жонивор» деб орқасини, томоғини силаб қўйиб юборди. Оқ бўз кетмай, Полвоннинг олдига келиб туриб қолди...

— Тушунаман, жониворим, — деди Полвон оқ бўзга қараб. — Начора? Туғилиб ўсган ерингни соғинасан!, Биламан! Мени соғинмайди деб ўйлайсанми? Сени ҳам, мени ҳам бу ерларга тақдир ҳайдаб келди!..

Полвон ўпкаси оғзига тиқилиб ўзини йиғлаб юборишдан зўрға тийиб турар эди. Оқ бўз тагин бир оз турди-да, худди «ётиб қолдинг» деб хафа бўлгандай, аста қамишзорга қараб кета бошлади.

Саксовул ҳали қизариб ёниб турарди. Полвон саксовулнинг йўғон томирини оловга томон суриб қўйди-да, ёнбошлади. Тун борган сари қоронғилашар, шамол қучаяр эди...

Полвон ётибди. Унинг бошини турли-туман ўйлар банд қилган, бу хаёллар уни ухлатгани қўймас эди. У жонажон овулини, ерини, қариндошларини, Ғалияни ўйларди.

...У шу хаёллар қуршовида ётар экан, назарида, от кишнагандай, йўқ, чинқиргандай бўлди. У «оқ бўзга бир нима бўлдимикан!» деб учиб ўрнидан турди. От тагин чинқирди. Шошиб қолган Полвон қўлига ҳеч нарса олмай ўша томонга қараб югурди.

Қулоғига қалин қамиш орасида югуриб келаётиб ниманингдир ириллаган товуши чалинди. Полвоннинг юраги ҳовлиқиб, кичик бир бўшлиқ жойга чиққанда, бир нарса оқариб кўринди. Бундай қараса оқ бўз от! Устида нимадир қимирлаётибди. У бош томони билан отнинг бағрига кириб кетибди. Йўлбарс бўлса керак деб тахмин

қилди Полвон. У от устидаги ҳалиги махлуқнинг думидан ушлаб олиб бир чеккага силтаб отиб юбормоқчи эди, чоғи келмади. У отининг бағридан уни зўрға суғуриб олди... Йўлбарс! У бурилиб ҳамлага тайёрланганда Полвон жон-жаҳди билан бир чеккага силтаб отиб юборди. Йўлбарс ўзини чаққон ўнглаб олиб, Полвонга қараб ташланди. Иккаласи олиша кетди. Полвоннинг қўли кутилмаганда, йўлбарснинг кекирдагига тушиб қолди. Йўлбарс бўғилиб, тилини чиқариб, бўшанишга ҳаракат қилиб кўрди. Лекин Полвоннинг қўли ушлаган жойида маҳкам қотиб қолган эди. Йўлбарс жон аччигида Полвоннинг баданларига тирноқларини ботиришга уринди, бахтига унинг усти қалин эди. Тирноқ излари барибир ботди... Уша пайт йўлбарсни қисиб турган қўллари ёзилиб кетаёзди. «Улсам ўламан, — деди у. — Лекин айрилмайман!»

Бўғилиб қолган йўлбарс бўшаёлмаслигига кўзи етгач, омон қолиш учун ўзини олиб қочишга ҳаракат қилди. Бироқ Полвонни судраб кетолмади, иккаласи ағанашиб йиқилди. Полвон йўлбарснинг бўғзидаги қўлини янада маҳкам қиса бошлади.

Бир маҳал йўлбарс шилқ этиб тушди. Полвон энди ўлгандирсан, деб йўлбарснинг ҳалқумидан қўлини олмай бошини кўтарса, тонг ота бошлаган экан. Шундагина у отининг қорасини аниқ кўрди. «Шунча ердан келиб, ажалинг шу ерда етдими, жонивор!» деди Полвон хўрсиниб.

Полвон ҳали ҳам йўлбарснинг ҳалқумидан қўлини айирмай унинг човига, қорнига, биқинига тепиб кўрган эди, қўзғалмади. Улганлигига амин бўлиб, қўлини олай деса ололмади! Қотиб қолибди!

«Йўлдошларимга нима бўлди экан!» деб ўйлаб, Полвон «Ҳо-ой!» деб бақирган эди, «Ҳў-ўв!» деб товуш берди кимдир. Шундан кейин улар тезда қамиш оралаб келиб қолишди. Шошувбой Полвоннинг йўлбарсни маҳкам бўғиб турганини кўриб: «Йигитлар, буёққа!» деб қичқирди. Бошқа йигитлар ҳам қамиш орасидан чувиллашиб чиқа қолишди.

— Тирикмисан? — дейишди улар Полвоннинг олдига югуришиб келиб.

— Улган бўлсам шундай турармидим? — деди Полвон уларга мақтанганнамо. Унинг қотган қўли ёзилиб кетди.

— Ёпирай, худо бир асраб қолибди! — деб кўрқишди йигитлар унинг баданидаги яраларни кўриб. — Оғир яраланибсан-ку!

— Ваҳима қилавермайлик! — деди Шошувбой. —

Йўлбарсни тез сўйинглар! Ҳозир, Полвонни илиқ-қина терига ўраб ташласак, яранинг газagini олади.

Полвоннинг шериклари йўлбарс терисини тезда ши-лишди-да, олов ёниб турган жойга олиб келиб, Полвонни қип-яланғоч қилиб, қон ҳиди анқиб турган илиқ терига ўраб ётқизишди.

ОЛАТОҒ БАҒРИДА

Кўрганмидинг қирғизнинг Ола тоғин,
Бошидан булут кетмас, кунда ёгин.

Соғиндим олисдаги Ғалиямни,

Билсам эди ёрғинамнинг эсон-соғин!

(Чўлоқ полвоннинг ўз шеғридан.)

Араб мамлакатларида бундай бир эртак бор эмиш.

Полвон Али узоқ бир мамлакатда Дариго исмли бир полвон қиз бор, деб эшитиб, ўша қиз билан кураш ту-шиш учун қидириб борибди. Полвон қиз билан у бир не-ча кун олишиб, йиқитолмабди. У номусга чидаёлмай қиз-ни аранг йиқитибди-да, унга уйланибди. Улар бир неча кун турмуш қуришгач, Али ўз элига қайтиб келибди, қиз эса ўз юртида қолибди. Қизнинг ой-кўни етиб ўғил ту-ғибди, ўғлининг отини Мади қўйибди. Мадининг қирқ кун ичида бўйи қирқ газ ўсибди, қирқ биринчи кун у отасини излаб йўлга чиқибди. У неча туну неча кундуз йўл юриб, бир жойда кураш тушаётганлар устидан чиқиб қолибди. Мади уларни томоша қилиб ўтириб, ўзи ҳам ку-рашгиси келиб қолибди. Курашни бир кексароқ одам бошқариб ўтирган экан. Хуллас, Мади ҳалигилар билан кураш тушиб ҳаммасини йиқитибди. Сўнг ҳалиги кекса одамнинг ори келиб бола билан ўзи курашмоқчи бў-либди. Кекса одам у бел ушлаган маҳалда, Мади: «Ё Али!» деб унинг тиззасини букибди. Ҳалиги кек-са одам: «Тўхта, сен Мади эмасмисан?» деб сўрабди. Ма-ди унинг гапини тасдиқлабди. «Бўлмаса, мен сенинг отанг — Ҳазрати Али бўламан!» деб таништирибди ҳали-ги кекса одам ўзини. Мади уялиб, тура қочибди. Али унинг орқасидан қувибди. Ахири, етиб ушлашига кўзи етгач, Мади ерга: «Мен отамнинг ёқасидан ушладим, энди уни кўришга юзим йўқ, мени яшир!» деб ялинибди. Ер Мадининг гапини инобатга олиб, иккига ёрилиб-ди-да, Мадини бағрига яширибди.

Замон охир бўлганда ер юзига Дажжол деган нарса чиқиб дунёни ямлай бошлармиш, ўшанда Мади ер бағ-ридан чиқиб инсониятни ана шу офатдан сақлаб қолар эмиш...

Қадимда Етгисув деб аталмиш Уйсин-Дулат элида:
— Ер юзига Мади чиқибди, — деган шов-шувлар тарқалди.

— Қўй-э... — дейишди баъзи бир қариялар бу гапга ишонишмай.

— Рост!.. Одамнинг арслони эмиш. Туяни қўзидай орқалаб кетар эмиш!.. Гўшtlари темирдан дейди... Тиши билан отнинг ўрта илигини кемирар эмиш. Узи жуда ҳам чўнг, ҳайбатли эмиш... Бир қўли чўлоқ дейишади..

— Ёпирай, унда охир замоннинг яқинлашиб қолганими?! — деб ваҳима қилишди бу гапни эшитганлар. — Муллалардан сўраб билиш керак экан. Мадининг ҳам бир қўли чўлоқ бўлганмикан?

— Одамлар мулладан сўраган экан, у китоб кўриб: «Мадининг бир қўли чўлоқ бўлган» деган ривоят топибди, — деган хабар тарқалди.

Ёз пайти эди. Олатоғ бағридаги бир яйловда, Қали Ўрдабоев деган бир бойникига тўпланишиб қимиз ичиб ўтирган одамлар ҳам шу ҳақда ҳангомалашганларида ташқаридан кимдир: «Ким бор?» деб чақирди.

Қали сал киборроқ одам эди, ташқарида туриб «Ким бор?» дейдиган одамни унча ёқтирмас эди.

— Ҳой, ким бўлсанг ҳам тушавер оддан!.. Олдинга чиқиб сени қарши оладиган одам йўқ бу ерда. Тушмансанг, катта кўча, кетавер! — деди қичқириб.

Сал ўтмай ўтов ичига башанг кийиниб олишган ўн чоғли йигит кириб келишди. Уларнинг ўрталарида келишган, қуюқ қора мўйловли, чўққи соқол бир йигит Қалининг кўзига бошқачароқ кўринди.

— Тўрга чиқ! — деди унга Қали ёқтирмай.

Қали ўнг томон бўсағада бошқа меҳмонлардан холироқ жойда ўтирган эди. Бу овулда ҳеч ким унга яқин ўтиролмас эди. Меҳмон йигит бу тартибни бузиб, Қалининг ёнгинасига бориб ўтирди. Ўзгалар эса тўрга чиқишди.

Меҳмоннинг ўзини эркин тутишига ғижинган Қали ҳадеганда сир бой бермади, сипо сўрашиб, сўзлашиб ўтирди. «Олисдан келаётган бўлса керак, бу ўктамлигига қараганда бир гап бўлса керак-ов!» деб тусмоллади у.

— Йўл бўлсин, меҳмон? — деди уй эгаси унга бурилиб.

— Алай бўлсин... Гап аввало сиздан бўлсин!..

— Узингизни таништирмадингиз ҳам, меҳмон?

— Таништирмасак, айб бизда. Узимизни таништи райлик, деганимизда олдимизга чиқмасангиз, айб сизда.

Ташқарида кўришиб, қучоқлашиб омонлашмаганингиздан кейин, энди ётиб-ястаниб бемалол гаплашаверамиз-да...

Қали сўздан ютқазиб, қийин аҳволда қолди.

— Майли, гаплашсак гаплашаверамиз-да, — деди-да, йигитларига буюрди: — Йўловчилар чанқаган бўлса керак, чувот (қатиққа сув қўшилиб тайёрлаган сувсин) олиб келинглар!

Ҳиди димоғни қитиқлаб турувчи хуштаъм чувотдан меҳмон йигит бир варакайига икки-уч косасини бир кўтариб ичди-да, пешонасидан чиққан терни артиб деди:

— Раҳмат, қондим.

У ёнбошлади. Бошқа йўловчилар шошмай аста-секин ича бошлашди. Мезбон билан ёнма-ён ўтирган меҳмоннинг чувот ичиши ҳам, бетакаллуф ёнбошлаши ҳам Қалига эриш туюлди, у меҳмонни гапга солмоқчи бўлди:

— «Уруғини ё қул, ё қув яширади» деган гап бор, меҳмон. Сиз ўшаларнинг қайси бири эканлигингизни «ётиб-ястаниб» билармиз. Майли, бу ҳақда гапирмасанг, мана бу гапга жавоб бер: жуссанг улкан экан, тагин полвон-молвон бўлиб юрмагин.

— Нега ундай дейсиз?

— Гавдангга қараб айтаётибман-да...

— Туя бўйига ишониб йилдан қуруқ қолган экан. Нима, гавдали кишиларнинг бари полвон бўлаверибдими? Полвон гавдаси билан эмас, кучи билан синалмайдими? Кучлиманми, йўқми, синашсангиз биларсиз!

Қали «бу сал қинғирроқ сўзлайдиган одамга ўхшайди» деб ўйлаб, ўрни келса у билан синашмоқчи бўлди. У ёш кезларида кураш тушиб, элдаги полвонларнинг бири аталиб юрди-да, ёши улғайгач, семириб кетиб курашмай қўйган эди. Энди у ўз кучини уйида кўрсатадиган ҳунар чиқарди: уйига келган меҳмонни агар сал гавдаси йирик, миқтироқ бўлса, ёнига ўтқизиб оларди-да, ўнг томонидан сўл томонига, сўл томонидан ўнг томонига кўтариб олиб қўйиб ўйнарди. Унинг шу одатидан кўрқиб баъзи бир семиз одамлар унинг ёнига йўламасди.

Қали ҳозир ҳам меҳмонига шу ҳунарини кўрсатгиси келиб, бир оз жим ўтиргач, деди:

— Меҳмонжон?

— Лаббай, — деди меҳмон бошини кўтариб.

— Сизлар томонда «Кўнглида ёмонлик йўқ» деган мақол борми?

— Бу мақол фақат сизнинг элингиздагина эмас, бал-

ки қозоқларнинг ҳаммасига ҳам бирдай оид мақол бўлса керак. Ё менинг қозоқ эканлигимга шубҳангиз борми?

У Қалини гап билан тағин бир марта илиб ташлади. Қали буни сездиргиси келмай:

— Ундай бўлса менинг бир ҳунарим бор эди, шуни кўрсатсам уят бўлмасмикан?

— Қанақа ҳунар экан у. Қани, кўрайлик-чи?

— Унг томонимда ўтирган меҳмонимни сўл томонимга кўтариб ўтқазиб қўярдим.

— Ундай бўлса, марҳамат, мен тайёрман.

— Бўпти бўлмаса, — деб Қали унг томонига энгашди-да, бир қўлини меҳмоннинг орқасидан, иккинчи қўлини тақими остидан олиб ўзига тортди...

Бошқа маҳалларда бундай тортишда қанақа меҳмон бўлса ҳам ўрнидан қўзғатиб олиб, бу ёнига осонгина ўтқазиб қўяр эди. Бу эса худди зил-замбил тошдай қимир этмайди... Қали қанчалик ҳаракат қилмасин, меҳмонини ўрнидан қўзғатолмади. У терлаб-пишиб кетди, кучи етмагач, қўлини олиб энтикиб, деди:

— Тошмисан, темирмисан, билмадим, меҳмон. Асов отни ҳам думидан ушлаганимда қимир этказмай қўяр эдим, қанақа оғир одам бўлса ҳам кўтариб кетаверар эдим. Сени қўзғата олмадим.

— Ундай бўлса, рухсат этинг, мен ҳам шу ҳунарни кўрсатишга уриниб кўрай? — деди меҳмон. — Майлими?

— Майли-ку, лекин сен мени кўтара олармикансан?

— Нима учун?

— Отдан кучли эмасдирсан. Мени от ҳам кўтара олмайдди. Фақат нор туя билан ҳўкизгина кўтара олади...

— Борди-ю, кўтара олмасам айб қилмассиз. Сиз кўрдингиз-ку, мен ҳам бир кўрай.

— Майли, ўзинг биласан.

— Мен ҳам сизга ўхшаб ўнақай эдим, — деди меҳмон. — Унг томонга ўтиб кўтариб кўрсам майлими?

— Ихтиёринг.

Меҳмон Қалининг унг томонига ўтиб ўтириб бир қўлини бўксасидан, иккинчи қўлини қучоққа сиғмайдиган йўгон гавдасидан ушлаб «ҳауп!» деб юлқиб тортганда у довулдан йиқилган йўгон дарахтдек қийшайиб кетди... Меҳмон шу кўйича уни худди бўш бочкани орқалагандай қилиб кўтара кетди.

— Қорним ёрилди... Тушир!.. — деди у ялинган товушда.

Меҳмон уни бўсагагача олиб бориб эҳтиёт қилиб туширди.

— Епирай, ўзинг кимсан? — деди меҳмонга Қали.

— Боя келишдик-ку, буни «ёта-ястана гаплашавера-миз» деб.

— Дейишга дедигу, шундай бўлса ҳам?..

— Гап битта бўлади, лафздан қайтиш яхши эмас.

Қали тагин гапдан қоқилди. У меҳмонини ўрнига ўт-қазиб, буйруқ берди:

— Йигитлар! Бу одам ким бўлмасин, ажойиб одам кўринади. Аста-секин танишармиз, мол сўйинглар, овқат ҳозирланглар!

Йигитлар буйруқни бажариш учун чиқиб кетишган маҳалда, башанг кийиниб олган ўн нафар йигит кириб келди.

— Чўлоқ полвон шу ердами? — деди юмалоққина, ўрта бўйли, буғдой ранг, қора чўққи соқолли, келишгангина бир киши.

Уйдагилар бир-бирларига қарашди.

— Янглишмасам, Чўлоқ полвон сен бўлсанг керак, а? — деб ҳалиги одам дўмбира тутган қўлини унга чўзди.

— Эҳтимол, — деди меҳмон.

— Ундай бўлса мен Дулатнинг Сарибош деган бола-симан.

— Эшитгандим! — деди меҳмон унинг ҳурматига ўрнидан туриб. — Кел унда қучоқлашиб кўришайлик.

Иккаласи қучоқлашиб кўришишди.

— Овозангни эшитган эдик, — деди Сарибош Чўлоқ полвонга, — бир кўришга хумор эдик. Орқангдан қувлаб юриб, мана, етдик. Мана булар, сени бир кўришга муштоқ бўлиб юрган Уйсин-Дулатнинг шоирлари.

— Менинг излаганим ҳам сенларсанлар, — деди Полвон шоирларга таъзим қилиб.

— «Мади чиқибди!» деб ҳовлиққан эдинглар, — деди Сарибош уйдагиларга. — Уша Мади мана ўтирибди!

Одамлар ҳайрон бўлиб қолишди.

Мажлис қизигандан қизиб кетди. Қалининг ўтовни сиртига ёпилган кигиз тешилиб, ташқаридан юзлаб кўз мўраллашиб томоша қилишди.

— Ҳой, бу қанақа бебошлик! Ўтовни йиқитасанлар. Кигизни расво қилдиларинг-ку! Йўқолинглар! — деб Қали айиқдай бақирди. Одамлар унинг гапига нарво ҳам қилишмади. Улар гўё бугун кўриб қолишмаса, эртага кўролмайдигандай кигиз тешигидан таллашиб-тортишиб мўралашар эди.

— Меҳмон, сен қўшиқ булоғи — Кўкчатоғдан келгансан. Одамлар сени тингламоқчи бўлиб туришибди.

Қани, энди Еттисувнинг чанқоғини бир қондир! — дейишди мезбонлар.

Чўлоқ полвон уларнинг илтимосига кўра ўлан бошлади:

Ешликда дуч келмасму йигит довга?
У довдан омон қолсанг, бошинг совга!
Еттисув меваси мўл дарахт эдинг,
Келдим, бутогингда қўноқлашга!

У ўланни шундай деб бошлаб, бу ёғига бу ерларга нима учун келганини, йўл-йўлакай нималарни кўрганини, нима гапларни эшитганини сўзлаб кетди. У ўлани билан тингловчиларини ҳам кулдирди, ҳам йиғлатди, ҳам хурсанд қилди, ҳам хўрсинтирди...

Еттисувликлар Полвонни ойлаб эмас, йиллаб меҳмон қилишди. Унинг қиши ҳам, ёзи ҳам тўй-томоша, ўйин-кулги билан ўтди.

У қаерга борса одамлар:

— Ҳол-аҳволингни эшитдик, — дейишди. — Оғайни қидирсанг — уруғинг мана шу. Уйсин. Уйсин бўлмаган тақдирда ҳам сени бу ерда ҳеч ким ётсиратмайди, орқангда айғоқчинг кўп экан. Биламиз, тугилиб ўсган еринг азиз. Бироқ, сен у ерга қайтиб бормаёқ қўй, тагин бир балога йўлиқиб ўтирма. Шу ерга жойлаш. Ўтов тикиб берайлик, олдинга мол солиб берайлик, уйлантирайлик.

Айниқса, шоирлар ва қўшиқчилар Полвоннинг бу ердан кетишини хоҳлашмас эди.

— Эшитганмиз, Кўкчатоғ куй билан қўшиқнинг булоғи, — дейишди улар. — У ердан чиққан куй билан қўшиқ Орқанинг даласини кезиб, бепоён чўлни ҳатлаб, Балхаш кўлини кечиб, бу ерларга зўрға етиб келарди, эркин эшитсак деб орзу қилар эдик. Ўша чанқоғимиз босилмади, эшитган сари яна эшитсак деймиз. Тагин чанқаймиз. Умримизни сенинг қўшиқларинг билан безаб ўтказайлик. Қол шу ерда!

Полвон «Ана қайтаман, мана қайтаман» деб Еттисувда ўн йилдан ортиқ юрди. Олатоғ этагида у бориб кўрмаган, у юрмаган жой қолмади. Балхаш кўлининг шимолий томони билан Авлиёотага борди, Терскай томонларни айланиб Хитой чегараларигача сафар қилди. Полвон ундан нариги томонни ҳам кўрмоқчи эди, чегарачилар руҳсат бермади.

У қайси овулга бормасин, ундан наридаги овул одамлари келиб меҳмонга айтиб кетишар, баҳоли қудрат иззат-хурмат кўрсатишга ҳаракат қилишар эди. Йўли узоқлашиб кетаётганини сезиб турса-да, Полвон уларнинг кўнглини қолдиргиси келмади...

«Ҳар элнинг одати бошқа, итлари қора қашқа» деганларидай, Полвон учун еттисувликларнинг урф-одати, турмушлари, кийинишлари, ўзи туғилиб ўсган жойдагидан бўлакчароқ кўринди, сезишича, бу ердагиларнинг ҳаётида «отам замонидан қолган» урф-одатлар кўпроқ сақланиб қолибди. Кўкчатоғликларнинг ёзлик ўтови кенгроқ, ҳавоси ҳам баландроқ бўлади. Еттисувники эса, аксинча, тор, ҳавоси ҳам паст бўлар экан. Кўкчатоғликларнинг ўзига бақувватлари бир неча хонали ёғоч уйларда, камбағаллари эса, чимдан ясалган ертўлаларда ўтиришади. Еттисувликлар қишда яшаш учун уй солишни билишмас экан. Уларнинг кўпчилиги ертўлаларда истиқомат қилишар экану ё тепасидан, ё ёнбошидан кичкина тешик очиб, қўйнинг қорни билан қоплаб қўйишар экан. Кўкчатоғликлар кўпинча уй анжомларини бозордан, фабрикаларда ясалганидан олишади, бу ердагилар эса овул чеварлари ясаган одми нарсалардан фойдаланишар экан. Кўкчатоғликларнинг кийимлари ўрис ё татарчага яқинроқ ихчам қилиб тикилади, бу ердагилар эса кенг-мўл, узун қилиб шалпиллатиб кийиб юришар экан...

Бу ернинг одамларини Кўкчатоғ одамлари билан қиёслаганда, бу ерники ювошроқ, мўмин-қобилроқ. Бу ернинг одамлари кўкчатоғликларникига қараганда меҳнаткашроқ экан. Нега деганингизда, кўкчатоғликлар ўзлари экин экишмайди, озиқни яқин ўртадаги ўрис посёлкаларидан сотиб олишади, еттисувликлар, аксинча, экинни ўзлари экишар экан, уни ариқдан суғоришар экан. Кўкчатоғда бошқа, экин экишса, суғоришмайди, ёмғир ёғишини кутиб ётишади. Ҳар ҳолда, еттисувликларнинг меҳнати оғир экан.

Олатоғ ўлкасининг ери Полвонга ҳам ёқди, ҳам ёқмади, ёққан томони шу бўлдики, тоғнинг этаги жуда хосиятли экан, бу ерда битмайдиган экин йўқ экан. Шунинг учун ҳам бу ердагилар: «Оғоч эксанг — арава ўсиб чиқади» дейишди. Олатоғда ўсадиган мевалар Кўкчатоғда ўсмайди, у маданий ўсимликларнинг камлиги туфайли Еттисувга нисбатан камбағал: энди, Олатоғнинг Полвонга ёқмайдиган жиҳати шуки, бу ернинг бор фазилати фақат тоғ бағридагина, тоғ бағридан эллик-олтмиш чақи-

рим нарига узоқлашсанг, тап-тақир ерни кўрасан. Кўкча-тоғнинг қайси ерига борманг, кўм-кўк ўт-ўлан!..

Полвон еттисувликларни қанчалик ҳурмат қилмасин, ўн йилдан ортиқ юргач, ўз элини, ёр-биродарларини, ота-онасини, Ғалияни соғиниб, кетиш учун улардан рухсат сўради.

— Туғилиб ўсган жойингга кетаман десанг рухсат, — дейишди еттисувликлар. — Бироқ, тагин подшонинг қийин-қистовига дуч келиб қолгудай бўлсанг, сени яширишга тайёрмиз...

Полвон кетаётиб, йўл-йўлакай қайси овулга тушса-да, улар билан бир оғиз ўлан айтиб хайрлашди:

Олатоғ, меҳмон бўлдим оғнаб-қувнаб,
Шикаста кўнглимга топдим мен даво.
Қайта келиб кўришгунча соғ-омон бўл,
Уйсин, Дулат — уруғим, бу тоза ҳаво!

ПОЛВОН ЁШЛИГИНИ КУРГАНДАЙ БЎЛДИ

Олатоғдан қайтиш олдида, Полвон ёнидаги шерикларига рухсат берди. Улар, сени ўз элингача кузатиб қўямиз деган эди, Полвон уларга важ айтди:

— Ўзларингга маълумки, — деди у шерикларига. — Мен ҳукуматдан қочиб юрган одамман. Энди сенларни орқамдан эргаштириб, шов-шув кўтариб борсам, улар: «Мана бу ҳали ҳам қилиғини ташламаган экан-да», дейишади-да, қўлга туширишади. Бу аҳволга тушмаслик учун, элимга киши билмас бўлиб бориб, эътиборсиз юришим керак.

— Шундай қилсанг, ҳукумат сенга тегмайдими?

— Тинч юрган одамда нима ҳаққи бор? — деди Полвон. — Шоир Азизнинг «Эллик бешдан ошиб кетган кишининг йигитлик даврони тугайди» деган ўланини айтиб бермаганмидим? Менинг ҳам ёшим эллик бешдан ошиб қолди. Энди менга шўхлик ярашмайди. Бунинг устига кўнглим ҳам унчалик шод эмас. Овулимга бораману, ўтимни ўтлаб, сувимни сувлаб, оддий одамларнинг бири бўлиб яшайвераман. Тақдирнинг бундан буёнги пешонамга ёзгани шу бўлиши керак.

— Бу иш агар қўлингдан келса... — дейишди Полвоннинг гапини эшитиб шериклари. Унинг гапи важ эди, қарши бирор гап айтиша олмади.

— Начора, — деди Полвон хўрсиниб. — Фақат кўршапалаккина ёнаётган оловга ўзини уради.

Полвон жўраларидан рухсат олди. У энди бир йўла «қўйдан қўнғир, қўзидан ювош» бўлиб олай деди-да, устидаги башанг кийимларини ечиб, жўраларига эсдалик тарзида улашиб, ўзи жулдур кийимлар кийиб олди. Ҳатто отини ҳам, от жиҳозларини ҳам жўнгина қилиб олиб, жўралари билан қучоқлашиб, йиғлашиб хайрлашди-да, жўнаб кетди.

Полвон Балхаш қўлининг шимолий қирғоғи бўйлаб юрди. У буёққа келишида нариги томондан юрган, бу қирғоқдаги одамларни биринчи кўриши эди. У бир овулга келиб тушлик қилар, иккинчи овулга келиб қўниб, отини ўтлатиб олар ва шу меҳмон бўлган жойларида «мен фалончи бўламан» деб ўзини танитмас, оддийгина қилиб «йўловчиман» деб қўя қолар эди. Эгнида жулдур уст-бош, жўнгина, оти ҳам унчалик мақтайдиган даражада эмас, буни кўрганлар унинг Чўлоқ полвон эканини хаёлига ҳам келтирмас эди.

У Иле дарёси Балхашга келиб қуйиладиган жойдаги «Тўпор» деган жойга етиб келди. Сори-Уйсин уруғига мансуб бу овулда, Полвон келган маҳалда, қайсидир бир бой қизини узатаётган, каттакон тўй-томоша бўлаётган экан. Полвонни бу тўйда ҳеч ким танимади, унинг ўзи ҳам тўй томошаларига аралашгани йўқ, одамларнинг назарини тортадиган бирорта қилиқ ҳам қилгани йўқ.

Тўй тугаб, одамлар яқин-теваракдаги овулларга тарқалиша бошлади. Полвон ҳам кўпчиликка аралашиб бир овулга келиб тушди.

Бу овул «Кебекенг» деган кишига алоҳида ҳурмат-иззат кўрсатишди. Полвон бунинг сабабини билса, Кебекенгнинг ўз исми — Кепакбой экан. У бутун Дулат уруғининг ҳам оқсоқоли, ҳам маслаҳатгўйи экан.

Уша оқсоқолнинг ёнига эргашиб келган кишилар ундан:

— Агар рухсат берсангиз Кенени олдирангиз эдик, мажлисимизни қизитар эди, — деди.

— Майли, олдира қолинглар, — деб розилик берди Кебекенг...

— Бор, топиб чақириб кел, — деб буюрди бир йигитга ҳалигилар. Йигит кетди. У кетганидан сўнг даврада Кенен ҳақида гап бўлди.

— Шу йигитни жуда ҳам қўшиқчи дейишади, — деди биров. — Узи қайси овулдан?

— Асли Дулатдан. Дулатдан Жанис, Жанисдан Қасқаров, Қасқаровдан Сати-Бўти тарқаган. Уша Сати-Бўтидан. Мати булоқ деган жойда истиқомат қилишади. Уша Сати-Бўтида Азирбой деган бир камбағал чол бўлгучи эди. Уша чолнинг ўғли. Қариганда кўрибди бу болани. Ёшлигида етим қолиб, бойларнинг кўзисини боққан экан. Эр етиб, қўшиқчи бўлди, бутун Дулатни оғзига қаратиб юрибди. Узи ҳам, кўз тегмасин, сумбатлигина, келишгангина йигит. Овози ҳам тиниқ, баланд! Узи ҳам шеър битади, ҳам қўшиқ айтади. Шеърлари унчалик таъсирли бўлмаса-да, қўшиқ айтганида бами-соли булбул бўлиб кетади!

— Кимдан ўрганди экан?

— Чўлоқ полвондан...

— Нима дединг? Нима, сен Чўлоқ полвонни ўз кўзинг билан кўрганмидинг?

— Чўлоқ полвон Орқадан Еттисувга келаётиб, йўл-йўлакай Сати-Бўтини оралаб Дуланқора тоғига ўтаётганида, тошлар орасидан ажойиб бир куй эшитилибди. Полвон куйлаётган одамни чақиртириб келса, ўн бешлар чамасидаги ёш бола экан. Ҳалиги бир зорланган боланинг ўз аҳволини бўз тўрғайга ўхшатиб айтадиган ашуласи бор-ку, ўша куйни шу бола яратган экан.

— Ёпирай, а?!

— Кейин Чўлоққа бола ёқиб қолибди. Полвон уни ўзи билан бирга олиб кетмоқчи бўлибди, бола ҳам кўнибди-ю, бироқ у бир бойга ёлланган экан, рухсат бермабди...

Полвон юрган жойлар доим тўй-томоша дейишади. Қош қорайиб қолган маҳалда, у Нуғайбой деганникига тушибди. «Чўлоқ полвон келди» деган гапни эшитиб, бутун Қасқаров тўпланишибди. Шунда Полвон қўшиқ айтибди. Ҳамма қасқаровликлар танг қолишибди. Полвон уларга: «Мендан ҳам зўр қўшиқчи олдиларингда юрибди-ку» деб Кененни роса мақтабди. «Ишонмасанглар ўзларинг эшитиб кўринглар!» деб от юбориб болани олдириб келибди, Полвоннинг гапи рост чиққанини

кўрган қасқаровликлар болани бошларига кўтаришибди...

— Яхши одамнинг садағаси кетсанг арзийди. Камтарлигини қара унинг: болани ошириб, ўзини тушириб гапирганини кўрдингларми? Бўлмаса ўзига тенг келадиган одам йўқ деб эшитганмиз. Бор овози билан айтса тоғни янгратиб, тошни титратармиш!.. Айтишларига қараганда, Кенен ҳам ўсал эмасга ўхшайди-ку... Эҳтимол, Чўлоқ полвондан фотиҳа олиб, оғзига туфлатгандир!..

— Ҳа-я! — деб чувиллашди одамлар.

— Энди мен сенларга қизиқ бир ҳангома айтиб берай, — деди бир одам товушини кўтариб.

— Хўш-хўш?

— Шу Кенен деган бола бор-ку, ўша Чўлоқ полвоннинг оғзидаги ўланларнинг барини илиб олибди?

— Йўғ-э?!

— Мен сенларга айтсам, Чўлоқ полвон Нўғайбойнинг уйига тушган куни мен ҳам ўша ерда эдим. Полвоннинг ўланини эшитамиз деб келишган одамлар уй ичига сиғмагандан сўнг, кўчага жой қилишди. У кўчага чиқиб ўлан айтганида овози баландлаб кетди. Йўқ, у бақчириб, қичқириб айтгани йўқ, салмоқ билан айтди. Шунинг ўзида ҳам тоғни янгратиб, тошни силкитиб юборди.

— Ҳовлиқмароқ одам бўлса, одамларни кўриб ҳовлиқиб кетган-да!

— Йўқ, сира ҳам ундай эмас, — деди ҳалиги Полвон ҳақида гапирётган одам. — Шундай қилиб қизиқ бўлди.

— Хўш?

— Ўша куни Полвоннинг ва унинг жўраларининг ўланини эшитган одамлар киприк қоқишмади. Полвон қизиқ одам экан. «Мана бу фалончи ўланам, мана бу тугунчи ўланам», деб ҳаммасини бошини бошлаб берар экану, буёғини жўралари улаб кетишар экан.

— Буниси ажойиб экан-ку!

— Ҳали бундан ҳам қизиғи бор...

— Хўш-хўш?

— Полвоннинг, ҳалиги айтгандай, ажойиб ўланларини тинглашаётган одамлар Ҳулкар оққанида сал тинчишиб қолди. Худди шу маҳал ингичкароқ, пўлатни пўлатга уриштирганда чиқадиган товушдай бир овоз ҳалигиларга жўр бўлиб кетди! У қуруқ товушнинг ўзигина

эмас, тиниқ товуш, кўклам чиройидай, чеварнинг кашта-сидай ажойиб товуш!

— Ёпирай, бу кимнинг товуши экан?

— Кененнинг...

— У қаёқдан кела қолибди?

— Чўлоқ полвон, олиб келинглар, деб одам юборган эди-да. У азалдан тортинчоқ бўлиб ўсган экан. Шунинг учун ҳам келиши билан Полвоннинг олдига бориб ўтиришга журъат этмабди-ю, одамлар орасига бориб ўтирибди. Юрагида ўти йўқ одам ўлан айта олармиди? Полвон жўралари билан ўлан айтаётганда, у ўзини тўхтатолмай, қўшилиб кетибди. Ҳалиги ингичка товуш шуники экан...

— Хўш, шундан сўнг нима бўлди?

— Улан айтилиб бўлгач, Полвон унинг олдига борди-да, «Ҳа, келдингми?» деб маҳкам қучоқлади. «Халойиқ! — деб мурожаат қилди Полвон. — Сенларнинг булбулларинг мана шу! Бу боланинг исми шарифи Кенен Азирбой ўғли. Бу бола ўзингнинг Дулатингдан. Сати-Бўти уруғидан. Бироқ, бу бола фақат ўз овулининг фарзанди эмас, ҳаммамизга тан, ҳаммага бирдай хизмат қиладиган бола. Бироқ бу бола бугун қўй боқиб юрибди. Бугунги аҳволини ўз қулоқларинг билан эшитдинглар. Хўш, Кенен, айт, «Бўз тўрғай» деган ўланингни!»

Кенен «Бўз тўрғай» деган ўланини айтганида тингловчилар унинг аянчли аҳволини кўз олдиларига келтириб мунғайиб қолишди. Шунда Полвон унга, энди «Кўкчўлоқ» деган ўланингни айт, деди. Кенен шу ўланини айтганида одамлар қотиб-қотиб кулишди. Шундан сўнг Полвон одамларга: «Мана кўрдиларингми, қўйларингнинг қийи тагида қандай олтин ётганини? Олинглар бу олтинни қий ичидан!.. Бундан буён занг бостирмай ярқиратиб тутинглар бу олтинни!» деди...

Полвон Кененни ўзи билан бирга олиб кетмоқчи ҳам бўлган экан, уни ёллаб олган бой рухсат бермапти, кейин отаси ҳам қариб қолдим, ўзимдан узоқлаштирмайман, дебди. Аммо Полвоннинг илтимоси ҳам бекорга кетмабди: Дулат аҳли уни бошига кўтаришибди. Унинг ўзи куй ҳам, қўшиқ ҳам тўқийдиган бўлибди, овози ҳам, куй учун ёзган ўлани ҳам ажойиб бўлибди. Шундан бошлаб Дулатда Кенен иштирок этмаган тўйнинг қизиги бўлмайди...

Кенен тўй-томошаларда ўз ўланларини айтибгина

қолмай, бошқа бастакорларнинг ҳам куйларини, ўланларини, айниқса, Чўлоқ полвоннинг ўланларини кўпроқ айтади...

...Шу пайт бир неча одам жўрлигида айтилган ўлан садоси эшитилиб қолди. Буни эшитиб, одамлар ҳам, Полвон ҳам далага чиқди.

Оқшом пайти эди. Ҳалиги ўлан тобора яқинлаша бошлади, яқинлашган сайин кўркам, тиниқлаша борди...

— Кенен билан жўралари! — деб тусмоллашди одамлар.

— Мен билсам бу худди Чўлоқ полвоннинг ўзгинаси! — деди кимдир. — Кенен ўшанинг усулида айтиб келяпти.

Кенен жўралари билан овулга етиб келганда, худди қумдан ўсиб чиққандай, теварак-атрофга одам сиғишмай кетди.

Бу атрофда шунча одам сиғадиган уй бўлмагани учун одамларни ташқарига ўтқазिशга тўғри келди. Ўлан ҳам далада, қум устида айтилди. Одамлар ўзининг севиқли ўланчисини кўриб ўтирайлик, дегандай, уни бир қум тепачанинг устига ўтқазиб қўйибди. Уша маҳал «мана, яхшилаб кўриб олинглар» дегандай осмонга ўн тўрт кунлик ой чиқиб атрофни сутдек ёритди...

Кенен қумтепада, нишаблиқда одамлар, ана шу одамлар орасида оддийгина бўлиб Чўлоқ полвон ўтирар эди. Уша маҳал, Чўлоқ полвоннинг назарида, у ўзининг ёшлиқ пайтига ўхшаб кетди. Ҳў бир йили кўрганида ёш бола эди, энди бўлса соқол-мўйлов қўйибди! Пешонаси кенг, қоши қуюқ, бурни ҳам худди Полвонникидай. Фақат фарқи шундаки, Полвоннинг юзи юмалоқроқ, буники сал чўзинчоқ. Полвоннинг кўзи қисикроқ, буники чиқик, каттароқ. Полвоннинг ияги узунроқ, буники эса ялпоқроқ...

Бари бир шундай бўлса ҳам Полвон Кенен қиёфасида ўз ёшлигини кўргандай бўлди. У ҳозир: «Менинг куйларимни, ўланларимни ҳам айтармикан? Агар айтса қандай чиқар экан?» деб ўйлар, унга жон қулоғини солиб ўтирар эди...

Еттисув шоирларининг бир ғалати жойи шунда эдики, улар тўйда, аввало, ўлан билан саломлашиб олишади-да, кейин бошқа ўлан бошлашади. Одат бўйича Кенен ҳам ҳозир шундай қилди. У ўлан билан айтган салом-алиги

Полвонга унча таъсир қилмади, куйи ёққани билан сўзи унча мақтарли даражада эмас эди.

{Кенен энди бошқа куйларга ўтиб, ўлан айта бошла-} ганда, Полвон қотиб қолди: унинг ёшлик пайтидаги ингичка товуши сал йўғонлашиб, ширали бўлиб қолибди. Полвон Дулатда Сарибош деган шоирни кўрган эди. У ўланни бақириб бошлаб, ўнг қулоғини бураб-бураб юборар эди. Кенен ҳам шундай қилди. Бироқ, бу Сарибошдақа кучаниб бақирмасди, эркин куйлар эди, шундай бўлса ҳам унинг товуши олам-жаҳонга етгудай янграб чиқарди. Полвон умри бино бўлиб бунақа товушни эшитмаган. Полвон жуда хурсанд бўлди. Бироқ у сир бой бермай, чурқ этмай ўтирар эди...

Полвон бундай разм солса, Кенен озгина йил ичида бир талай қўшиқ яратиб қўйибди. Бу куйлар худди арғумоқ билан қорабайирдан тугилган қулун мисоли чиройли эди.

Кененнинг ўз куйларига меҳри қонган одамлар орасидан кимдир қичқирди:

— Энди Полвоннинг куйларидан айт!

— Тўғри, Полвондан бўлсин!

— Хўп бўлади! — деди Кенен қўлини кўтариб.

Одамлар жим қулоқ солишди.

— Халойиқ! — деди Кенен. — Ўлан ҳам, куй ҳам ўз эгасига ўхшашини яхши биласизлар. Полвон асовроқ, ўжарроқ одам. Унинг ўланлари билан куйлари ҳам ўзига ўхшашроқ, шўх ва бардамроқ. Мен бўлсам ювошроқ одамман. Полвоннинг ўланларини ўзидан ўрганиб қолганим рост. Бироқ мен у кишининг ўланлар айтиш усулини ўзлаштирганим билан уни ўзидай шўх ва бардам айта олмайман. Ораларингда Полвоннинг ўланларини эшитганлар ҳам, эшитмаганлар ҳам бор. Эшитмаганлар билишмайди-ю, бироқ эшитганлар сал ўхшамай қолса мени кечирсинлар.

— Буни эшитганимиздан сўнг биламиз-да, — дейишди одамлар.

Одамлар бутун жисми қулоққа айланиб жим қолишди. Аъзойи баданини титроқ босиб, Полвоннинг ўзи ҳам қулоқ солди...

— Мен Полвоннинг ўн икки ўланини айтаман, — деди Кенен дўмбирасини созлаётиб.

— Бўпти, эшитамиз!

Полвон ёшлигида қиз-келинчакларга бағишлаб тўқи-

ган «Нуқул кўк», «Дингкилтак», «Саккиз келин» каби қатор чиройли ўланларини айтиб берди. Бу куйларни Полвон бир кезлари ўзи ҳам шундай ширали, ширин қилиб айтар эди, ҳозир у қизариб, уялиб тинглар эди. «Дингкилтак» куйининг охирида:

Ёшлигимдан аталдим «Чўлоқ дев» деб,
Ким ўйлар бу дунёни чўлоқ-ов, деб.
Молу мулкни, бойликни тарк этмайман,
«Охир бир кун орқамдан қолар-ов» деб,—

деган сўзларини айтганда, Полвон ёнидагиларга сездирмай хўрсиниб қўйди. «Қўш барабан» деган ўлани, айниқса, бу ўланнинг:

Кўкчатоғим
Ҳар кун ёғин,
Саксон кўлли
Менинг овулим! —

деган нақорати айтилганда, Полвон қаттиқроқ хўрсиниб юборди. Ёнидагилар унинг қаттиқ хўрсинганини эшитиб:

— Ҳа, мунча хўрсинасан? — деб сўрашди. У индамай қўя қолди.

Еттисувга келгач, Ғалияни соғиниб, «Сурша қиз» деган ўлан яратган эди. Кенен ўша ўланни ҳам айтди. Унинг нақоратида бундай гаплар бор эди:

Шундай қилиб, гўзал қиз
Кўкчатовда қолдинг-ов,
Ҳо-ой, гўзал қиз,
Энди омон бўл-эй...

Полвон бу сатрларни эшитганда беихтиёр кўзидан ёш чиқиб кетди. Агар Кенен Полвоннинг «Қулоннинг кишнаши» деб аталувчи шўх ўланини, ундан кейин «Қўш парда» деб аталувчи жўшқин ўланларини айтиб юбормаганида, унинг ёнида ўтирганлар йиғлаганини сезиб қолган бўлар эди. «Қўш парда» деган куйини эшитиб Полвон сал сергак тортди. Бу ўланнинг сўнгги банди:

Менинг отим — отам қўйган — Нурмағамбет,
Кўриб юрибман халқимдан эъзоз, ҳурмат.
Кўп одамли уезднойнинг съездида,
Кўтардим циркнинг тошин, эллик бир пуд! —

деган сўзлар билан тугар эди. Шу жойига келганда тингловчилар: «Баракалло!» деб чувиллашди...

«Елдирма» деб аталувчи шўх куйни эшитиб Полвоннинг кўнгли сал кўтарила бошлаган эди, «Жой кўнғир» деб аталувчи ўланнинг:

Айтайин «Жой кўнғир»ни жойи билан,
Утар умр куйи, ойи билан, —

деган сатрларини эшитиб, тагин мунғайиб қолди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам унинг умри ўтиб бораётган эди. Кенен ҳам унинг мана шу ўйини билгандай, унинг умрининг ўтиши ҳақидаги «Утар умр» ўланини бошлаб юборди:

Бир ёшга етгунимча йўрғаклайсан,
Икки ёшда бидирлаб тил қотмайсан.
Беш ёшда безиб уйдан, тол от миниб,
Ун бешда жарда сакраган улоқдайсан.
Йигирмага келганда, созда ўсадиган,
Ям-яшил, майингина қуроқдайсан.
Ўттизда ўрга сакраган қуён мисол...
Қирқингда камол топган зўр отдайсан!
Элликда фикринг-ўйинг тўлиб-тошиб,
Тоғдан оққан шарқироқ булоқдайсан.
Олтмишда бору йўғинг юза чиқиб,
Атрофига нур сочган чироқдайсан.
Етмишда турасан сен ер таяниб
Сенга қўшган ёрингдан йироқлайсан.
Саксонда бўғинларинг титраб-қақшаб,
Чарчаган ориқ отдай буроқлайсан,
Тўқсонда ўлсанг ўлдинг, ўлмасанг ҳам
Шум дунё энди кимга туроқлайсан!

Бу гапларни эшитиб Полвоннинг тагин қовоқлари тушиб кетди. Энди Полвоннинг сўнги кунларда яратган «Кенжа кўнғир» деган куйи янгради:

Қўшигимнинг бир номи «Кенжа қўнғир»,
Тенг келолмас аргумоғу қора айгир.
Армонсиз Уйсин-Дулат ораладим,
Қўп қўниб, бир овулни қилмай дилгир.
Хумор-хумор қўшигимнинг муқомига,
Қулоқ солар баъзилар ilmoғига.
Сари Орқанинг сайраган булбули эдим,
Еттисув, қўноқладим бутоғингга!..

— Шу билан Чўлоқ полвоннинг ўн икки ўлани тугади, — деди Кенен одамларга қараб.

— Ўн биттаси энди тугади! — деди биров, санаб ўтирган экан.

— Қайси бирини қолдириб кетдим экан унда? — деди Кенен ҳайрон бўлиб.

— Қани, номларини айтиб санагин-чи, биламиз қўямиз! — деди одамлар. Кенен айтилган куйларини қайта бошдан санай бошлаган маҳалда, Полвон ўтирган тепалигидан аста пастга сирғалиб тушди-да, саксовулга бойлоглиқ турган отини еча бошлади.

«Энди ўтириб нима ҳам қилдим, — деб ўйлади у. — Менинг ўйимда бор гапни Кенен халққа айтиб берди. Энди кўриниб нима қилдим? Уларни ҳовлиқтириш учунми? Бунинг кимга кераги бор? Қўй, ундан кўра индамай жўнаб қолганим маъқул!»

Полвон энди отланган маҳалда Кенен боя эсидан чиқариб қўйган куйни баралла айтиб юборди. Полвонга таниш куй. Ўз ўлани!

Полвон узоқлашган сайин ўлан авжига чиқа бошлади. Еттисувда қолиб кетаётган Кенен унга ўзининг ёшлиги бўлиб кўринди. Унинг кўнгли ёришгандай бўлди. Қайтиб келмайдиган элда шогирди қолса, унинг ишини давом эттирса қандай яхши! Полвоннинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Бу — севинч ёшлари эди!..

ОВЧИЛИК

Чўлоқ полвон юртимга ҳеч қандай шов-шувсиз кириб бораман, дегани билан бир ой илгари «у келяпти» деган хабар овоза бўлди. Хабарлар бу ерга ҳар турли бўлиб етиб келди:

— Уйсинлар Полвонни бошларига хон қилиб кўтаришибди. У томонлар жуда тўқ, бадавлат яшашар экан. Яйловларида ўн минглаб қўй, мингларча туя ёйилиб юрармиш. Полвоннинг уруғлари ҳам ниҳоятда бой яшашар эмиш. Улар Полвонга иккита оқ ўтов тикиб уйлантиришиб қўйибди. Шу кунларда Чўлоқ полвон бойлик устида ғоздай қалқиб, ўрдакдай сузиб юрганмиш. Молларининг ҳисоби йўқмиш. Соғувчиси қирқта аёл, подачиси қирқта йигит эмиш. Уйда ҳар куни меҳмондорчилик эмиш, уларга сўйилган моллар катта бир тўйни обод қилгудай эмиш. Полвоннинг ўзи илгариги шўхлигини, қўйиб шу эл кишиларига ибрат бўлгудай одам бўлибдимиш. Одамлар унинг гапини икки қилмасмиш. Энди ота-онасини, хотин, бола-чақасини олиб кетгани келаётган эмиш...

— Илгариги кучи куч эканми? — деб олиб қочди баъзи одамлар. — У ёқларга борганидан сўнг арслон бўлиб кетибдимиш. Қадимги ёғочдан ясалган уйларни зонтикдай кўтарганини кўрган одамлар бор. Бу кучини кўрган у ернинг ҳокимлари устидан бўйи баравар олтин сочиб, ажойиб сарой қурдириб берибди, худди подшолардай яшаётган эмиш.

— Бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон, — деб хабар қилди иккинчи бир одам. — Бу ерда улуғлар Полвонни Еттисувга ҳийла билан юборган экан. У ерга боргандан сўнг Еттисувдаги улуғлар ушлаб олиб, темирдан ясалган уйга қамаб қўйишибди...

— Қамалгани рост, — деб тасдиқлади учинчи биров. — Шунда бир дўсти йўлини топиб темирни кесадиган пичоқ келтириб берибдимиш. Полвон темир уйни шу пичоқ билан тешиб қочиб кетганмиш...

— Бу ердан боргандан сўнг ювош бўлиб қолгани рост эмиш. Йўлда оти ўлиб, ўзи ҳориб-толиб борганидан сўнг Еттисувда уни ҳеч ким, одам келдими, ит келдими, деб эътибор бермаганидан сўнг хор бўлиб элига пиёда қайтиб келаётганмиш...

Полвон ҳақида шундай ғийбат гаплар элига етиб турди. Бу гапларни Ғалия ҳам, Балқаш ҳам эшитди. Бу пайтда Қалампир ҳам, Боймирза ҳам дунёдан ўтган эди. Қалампир севикли ўғлининг Еттисувга кетишига розилик бергани билан боласига куйиб кўп ётмай вафот қилди. Боймирза эса оғриб ўлди. Баъзилар Балқашга: «Энди сени Полвон нима қилсин, эр қил!» деди. Бироқ

Балқаш эр қилмай қайнағаси Тўлебойнинг уйида яшадди. Полвон Еттисувга кетмасидан олдин у юкли эди. Полвон кетганидан сўнг у ўғил кўрди. Исмини Тавкен қўйди.

Ғалия Чўлоқ полвон келаётганмиш, деган хабарни эшитиб нима қилишини билмай шошиб қолди. У дастлаб Полвоннинг Еттисувга кетишига кўмаклашган бўлса-да, у кетганидан сўнг йиғлаб-сиқтади, кейин ичикиб бир ойча кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди. Ёр-биродарлари бунни кўриб: «Сен шундай ожизмидинг?» деб койишди, баъзилар эса: «Бир-икки йил деган нима, қайтиб келади, ҳамма нарса унут бўлади» деб насиҳат қилишди. Хуллас уни умидли сўзлар соғайтирди, у тўшакдан бошини кўтарди. Шундан сўнг аста-секин Полвонни кўмсаши, қайғуси босила борди, баъзи кунлари эсига тушиб юраги ачишса ҳам, баъзи кунлари иш билан овуниб унутиб кетадиган ҳам бўлди...

Мана Полвон энди ўша узоқ давом этган сафаридан қайтиб келяпти. Бу хабар Ғалиянинг сўнаёзган муҳаббатини қайтадан ўт олдирди, унинг юраги қайтадан алангалана бошлади.

«Аммо, — деди у хаёлида — мен-ку шундай ёниб-куйяпман, у кимнинг дардида куйиб-ёниб келяпти экан? Эр озиғи йўлда, деганларидай, у ўз насибасини йўлдан топиб келаётган бўлса-я?!»

Еттисувдан етиб келган баъзи гапларга қараганда, оғайнилари Полвоннинг олдига мол солиб, ўтов тикиб, уйлантириб қўйишган кўринади... Тагин баъзи гапларга қараганда, унинг хотини битта эмас, бир неча... яна ҳаммаси ҳам гўзал...

Баъзан бу гаплардан Ғалиянинг аёллик нафсонияти қўзиб, рашк қилади... Полвонни кўришга кўзи қолмайди... Бироқ тез жаҳлидан тушиб, соғина бошлайди. Бундай пайтларда у шундай дерди: «Қачон келса ҳам, қандай келса ҳам, ишқилиб омон бўлсин! Кўзимга тирик кўринсин! Шунда мен унинг ҳамма гуноҳларидан ўтар эдим, қаерда яшасанг ҳам, ким билан яшасанг ҳам ихтиёр ўзингда дер эдим, фақат омон бўл дер эдим!..»

Ғалия Полвоннинг қандай ва қайси аҳволда келаётганини билмай бир шошса, шаҳар ҳокимларидан чўчиб икки шошди. Чунки, улар агар Полвон илгариги қилигини қўймаса, тутиб олиб қамашмоқчи бўлиб ўтиришган

эди. «Бу қопқонга Полвонни мен чақиряпман. Олдига чиқиб уни огоҳлантириб қўйсаммикан? Хабар қилганим билан бошқа ёққа кетармикан у? Қаёққа ҳам боради, — деб ўйларди Ғалия. — Ё оёғига кишан бўлаверганимдан кўра ўзимни ўзим ўлдириб қўя қолсаммикан?» — деган бемаъни хаёлга ҳам борди.

Ғалия шундай хаёллар гирдобида юрганида, Полвон келиб ҳам қолди. Тунов кунлари «ана келиб қолади, мана келиб қолади» деган хабарлар кўпайиб кетган эди. Аммо Полвон ҳали-бери келавермагач, Ғалиянинг тошган кўнгли босилиб, совиб қолган эди. Энди баъзилар: Нега кечикиб кетди? Ё бечора қўлга тушиб қолдими, каби гапларни қилиб, Ғалиянинг кўнглига шубҳа солиб қўйишди.

Шундай қилиб, Ғалия ҳеч қандай тайёргарликсиз ўтирганида эшиқдан Полвон кириб келди. Бугун келади деб Ғалия ҳеч ҳам ўйламаган эди. У уйини йиғиштирмай, оддий кийимда, оқшом пайтида майда-чуйда ишлар билан машғул бўлиб юрганида, дарвоза тарақлаб қолди:

— Эшиқдан биров кирди шекилли, — деди у уйида юрган ўн уч, ўн тўрт ёшлар чамасидаги хизматкор қизга. — Чиқиб хабар олгин-чи? Қўнадиган жой йўқ, дегин.

Қиз ташқарига чиқса, юпунгина кийинган биров одан тушаётган экан. Қиз унинг ким эканини танимай индамай қараб турган эди, у яқинлашиб:

— Омонмисан, қизим? — деди. Қиз одоб сақлаб индамади.

— Ғалиянинг уйи шуми? — деб сўради йўловчи.

— Ҳа, шу, — деди қиз.

— Ўзи уйдами?

— Уйда, — деди қиз. Ичида: «Опамни сўраётибди-ку? Ким бўлди экан бу», деб ўйлади у.

— Уйида отаси борми?

Бу сўроқни эшитиб қизнинг юраги жиз этиб кетди. У Полвон деган одам борлиги ва унинг қандай одам эканлигини, Ғалия опасининг унга яқинлигини, ўша одамнинг қайтиб келаётганини эшитиб, уни нақадар сабрсизлик билан кутаётганини билар эди.

«Шу одам бўлса керак, — деб ўйлади қиз. — Бўлмаса, аллақачон ўлиб кетган бувамни сўраб ўтирар-миди?»

Қиз шу хаёллар ичида жим турганида, ҳалиги йўловчи уйга кириб кетди. Қиз унинг орқасидан эргашди, Ғалия бегонани уйга қўндирмаймиз, деган гапни бир неча бор айтишга оғиз жуфтлади-ю, бироқ оғзи бормади...

Полвон қиздан бурун уйга кирди, Ғалия даҳлизда эгилиб нимадир қилаётган эди. У бостириб кириб келган одамни санқиб юрган одамларнинг биридир-да, деб ўйлаб унча рўйхуш бермади, қўлига супурғи олиб даҳлизни супураверди.

Полвон унинг бу совуқ қабул қилишини танимаганга йўйди-ю, бир оздан кейин: «Шу хотин мени атайин танитай тургани йўқми?» деган хаёлга ҳам борди. У индамай чиқиб кетмоқчи ҳам бўлди. Чунки, у Кўкчатоғга келгач: «Ғалия Полвонни аллақачон эсидан чиқариб юборган, бошқа биров билан турмуш қурган бўлса ҳам ажаб эмас...» деган сўзни эшитган эди. «Мана бу қилигига қараганда шу гап ростга ўхшайди» деган хаёлга ҳам борди.

Ғалия эшиқдан кириб индамай турган эркакни кўриб, хаёли бўлинди. «Бу қанақа одам ўзи, индамайди, сўрашмайди? Ё соқовмикан?» деб ўйлаб, гап қотди:

— Йўл бўлсин? — деди у қаддини ростлаб.

— Мўл бўлсин! Раҳмат, — деди Полвон атайин товушини ўзгартириб.

— Нега бўсағада турибсиз?

— Берухсат ўтолмай турибман-да...

Энди унинг товуши Полвонникига ўхшаб кетгандай бўлди, Ғалия ялт этиб унинг қоматига қараган эди — худди Полвонники!

Ғалиянинг аъзойи бадани титраб кетди.

— Юқорига чиқинг, — деди у ичкари уйнинг эшигини кўрсатиб.

Полвон Ғалиянинг бунчалик юпун, мунғайиб юришини кўриб, ҳалиги гаплар одамларнинг иғвоси экан-да, деб ўйлади-ю, унда қандайдир бир илиқлик пайдо бўлди. У ўзини тўхтата олмади. Қучоғини кенг ёзиб:

— Ғалия! — деди.

Ғалия Полвонни шундагина таниди, таниди-ю, нима қилишини билмай қолди, ранглари оқариб бир нафас қўрқув ичида орқасига чекиниб ўзини йўқотиб қўйди...

Икки ошиқ ўша куни кечаси билан ҳамма сирларини

бир-бирларига айтишди. Улар бу гал эр билан аёл бўлиб эмас, одам билан одам бўлиб, ёш бўлишиб, ўзларини тугиб олган кекса кишилар бўлишиб гаплашишди. Ниҳоят, улар шундай қарорга келишди: иккаласи бир умрга дўст бўлиб қолади, бирининг аҳволидан иккинчиси хабар олиб туради-ю, аммо бирга яшашмайди. Полвон Кўкчатоғдаги бола-чақаси олдига боради-да, эндиги умрини ўшаларни боқиб, тарбиялаб ўтказди... Ғалия шу уйда тураверади, соғинган пайтларида юз кўришиб, бориб-келиб туришади... Эндиги умрларига агар тинчликлари бузилмаса, улар учун бундан ортиқ бахтнинг кераги йўқ...

Бу шартларни Полвонга Ғалия айтди, уни кўндирди. Полвон бу таклифга кўнмоқчи эмас эди, бироқ Ғалия уни жон-ҳолига қўймади. Полвон ноилож кўнди.

Эртасига Полвон Кўкчатоғдаги уйига жўнаб кетди. Унинг Оқмўлага келиб кетганини Ғалия билан анави ёшгина қиздан бошқа ҳеч ким билгани йўқ. Ғалия қизга: «Полвоннинг келиб кетганини ҳеч кимга айтма!» деб таъинлаб қўйди.

Полвон элимга келсам, бир чеккада, фақир киши панада дегандек юравераман, деб ўйлаган эди. У бу ниятига етолмади. Бирпасдаёқ «Полвон қайтиб келибдимиш» деган хабар овулига тарқади кетди. Полвон уйда тўпиртўпир бўлишини хоҳламагани билан уни соғиниб қолган одамлар бирин-кетин келаверди. Полвон хонадонининг камбағалроқ эканидан улар хабардор эди. Шунинг учун ҳам улар: «Кўп йилдан бери туз-насиба татимадинг, бу сенинг насибанг», дейишиб биров қўй, биров тўқли, биров мол, биров озиқ дегандай... олиб келишаверди.

— Кўрсатаётган илтифотларинг, ҳурмат-иззатларинг учун ташаккур,— деб миннатдорчилик билдирди уларга.— Мен эндиги умримни тинчгина ўтказмоқчиман...

Бироқ Полвон бу ваъдасининг устидан ҳам чиқолмади. Унинг юриб ўрганган кўнгли уйда тинч ўтқазмади. Уни тинчитмаган нарса шу бўлдики, у биринчи жаҳон уруши бошланганини Еттисувда эшитган эди, энди овулига келиб, урушнинг оғирлиги овулни зил-замбилдай босиб-янчиб турганини кўрди. Бу оғирлик бойлар устига эмас, одатдагидай камбағаллар устига тушибди. Бунга чидай олмаган камбағаллар Полвоннинг олдига келиб: «Бу балодан бизни қутқар!» деб тинчлик беришмади.

У қўлидан бирор иш келишига кўзи етмай, одамларнинг кўзидан пана бўлиш учун овчилик билан шуғуллана бошлади. Бир дўстининг олғир қарчиғайини сўраб олиб, бўш вақтларини тоғда, атрофида халқ йўқ кўллар теварагида ўтказди...

ХУФИЯ МАСЛАҲАТ

Кўкчатоғ уездининг сўнги пайтдаги уезд бошлиғини қозоқлар «Давқора» деб аташар эди. У ўрнидан турган маҳалда ўрта бўйли кишининг қўли базўр етадиган новча одам эди. У худди қорнига бир қоп ун боғлаб қўйгандай йўғон, елкаси билан боши бирлашиб кетган, орқасидан қараган кишига тўнкарилган қозон мисоли, олдидан қараган кишига эса кеккайиб турганга ўхшаб кўринар эди. Бармоқларининг ҳар бир бўғини битта тухумдай келар, кўҳна товоқдай юмалоқ юзларида кичкина кўзлари йилтиллаб ўйнаб турар эди. Ҳар мўйи қисир биянинг думидай диккайиб турарди, у башараси билан кулмас, қорни, қўйинг-чи, бутун гавдасини силкитиб куларди. Кулганда от кишнагандай бўлар, хуллас, у одамзод ичидаги бир махлуқ...

«Давқора овул айланишга чиқибди» деган сўз одамларга «ёнғин тушибди» деган сўз билан барабар эди. У сафарга чиқса, унинг олдида қўш отлиқ чопар юради. У бориб тушадиган уй бир кун олдин тайёр туриши керак. Йўлида на мол, на одам туриши керак эмас. Узи жуда мечкай — бир қўйнинг гўштини кўрдим демайди. Қайси овулга бориб тушадиган бўлса ҳам бир кун олдин гўшт пиширилган ҳолда тайёр туриши керак, борди-ю, тайёр турмаса, уй эгасини: «Мени писанд қилмадинг» деб калтаклаттирарди.

Айбсиз кишидан айб топиш унинг учун ҳеч гап эмас.

Оддий халқ буёқда турсин, ундан овул катталари, старшиналари ҳам қаттиқ қўрқишарди. У Кўкчатоғга келганидан бери турмага тушиб чиқмаган бўлис, старшина йўқ деса, муболаға бўлмайди.

1916 йил у бутун овул бўлисларини, старшиналарини олдига чақиртирди. Нима учун чақиртирганини билмаган старшиналар билан бўлисларнинг қути учди.

«Подшодан ёрлиқ келган бўлса керак, — деб чўчишди улар. — Бўлмаса, ҳаммамизни бирдай чақиртирмаган бўлув эди».

— Ким билади, дейсан? Уруш бўлаётган бўлса! Замон

алғов-далғов бўлиб кетди.. Хукуматнинг топшириғини тугал бажараётганимиз йўқ. Ё шунга жаҳл қилиб чақир-тирдимикан? Судлаб юбормаса эди..

Улар, ҳар эҳтимолга қарши, уйдан чиқишаётганида хотин, бола-чақалари билан хайрлашиб чиқишди.

Улар Давқоранинг ўз уйига келиши керак эди. Давқоранинг Кўкчатоғнинг марказидаги тош саройидан улар илоннинг уясидан қўрққандай қўрқишади. Бироқ, начора, улар қўрқиб-ҳуркишиб, отларини сарой олдига боғлаб ичкарига қадам қўйишди.

Буни қарангки, Давқора уларни илиқ чирой билан қарши олди, бу меҳмонларга қоронғи тун ичидан қуёш чиққандай таъсир қилди. Бу илгариги қора Давқора эмас, жуда сипо, одобли.. илгари у маҳкамада ҳеч кимни яқинига йўлатмайдиган эди, энди у уйининг катта хонасига жой қилдириб меҳмонларга илтифот кўрсатяпти! Тағларига гилам, кўрпача, ёстиқ!.. Ажабо!

«Ажабо! — дейишди меҳмонлар уйга кирганларидан сўнг. — Қалай ихлоси тушиб қолди экан бизларга? Қизиқ?!»

Қозоқларнинг расм-русмини яхши биладиган Давқора уларни роса меҳмон қилди. Меҳмондорчиликда камчилик бўлмасин дегандай аҳён-аҳёнда ўзи уларнинг олдиларига кириб: «Олинглар, еб-ичиб ўтиринглар», деб турди.

Қозоқ бўлислари йигирмадан ошиқ киши эди. Бунинг устига ўрисларнинг бир неча атаманларини, бўлисларини таклиф қилган экан. Давқора уларнинг ҳаммасига ҳам бирдай илтифот, иззат-ҳурмат кўрсатди. Оқшом пайтида меҳмонларни ўз кабинетига таклиф қилиб, маслаҳатлашди:

— Россиянинг бошига оғир кунлар тушди, — деди у. — Мана, икки йилдирки, Герман билан урушяпмиз. Бу урушда, албатта, биз ғалаба қиламиз. Бироқ, Германия тез таслим бўлиб қўя қоладиган ёв эмас. Уни енгиш учун кўп куч керак бўлади. Урислар бутун кучини аямай курашяпти. Мана шундай оғир пайтларда Россияга қарам ўлкалар ҳам қўл қовуштириб ўтиргани йўқ, масалан, қозоқлар ҳам ўз қўлларидан келгунча ёрдам қилишяпти. Агар шу ёрдамни яна ҳам кўпайтиришса, эртага уруш тугагач, Николай Александрович Романов ҳазрат олийлари уларга катта раҳм-шафқат кўрсатади. Қозоқ халқи шу кунга қадар мол бериб ёрдамлашди, энди одам билан ёрдам қилса жуда соз бўлар эди. Қозоқ йигитлари урушга бормайдилар, фақат уруш бўлаётган жойлар ат-

рофида иш қиладилар. Албатта, илгари солдат бериб кўрмаган халқнинг бу таклифга кўниши қийин, жанжал чиқариши ҳам аҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун ҳам, бу гапларнинг олдини олиш мақсадида, эътиборли кишиларни — сиз, азизларни чақиртириб ўтирибман...

Давқора узоқ сўзлади. Унинг сўзини шу маҳкамада тилмоч бўлиб ишлайдиган қозоқ йигит таржима қилиб турди.

— Айтган гапларингиз бажарилади, тақсир... — дейишди бўлислар бир овоздан. — Халқни кўндирамиз. Қанча йигит керак бўлса берамиз!

Қозоқлардан солдат олиш бўлислар ўйлаганча осон иш эмаслигини айтиб, Давқора, агар жанжал бўлгудай бўлса, уни тезроқ бостиришнинг чорасини олдиндан кўриб қўйишни уқтирди.

— Агар қозоқлар бош кўтаргудай бўлса, уни бошқара оладиган ким бор? — деб сўради у бўлислардан.

Бўлислар ўз элидаги хавфли одамларни айтиб бердилар. Тўқсонбойнинг ўғли Сиздиқ ўша маҳалда Қўтиркўл бўлисининг бошқарувчиси эди, у Чўлоқ полвонни айтди.

Сиздиқнинг гапини эшитиб, Давқоранинг хаёли бўлинди.

— Тўғри, у жуда хавфли одам! Агар халқ қўзғалгудай бўлса унга раҳнамолик қиладиган одам у. Шундай бўлгандан кейин бир иложини қилиб, ундан қутулишнинг чорасини кўриш керак, — деди Давқора.

— Уни тириклай тутиш қийин, — деди Сиздиқ.

— Хўш, унда нима қиламиз?

— Пайт пойлаб оттириб юбориш керак!..

Бу ақл Давқорага маъқул бўлди. Бироқ у даврада ўтирган қозоқлар, етказиб қўяди, деб ўйлаб бу фикрини улардан яширди:

— Бу бўлмаган гап! — деди. — Уни тириклай қўлга олиш керак. Ахир у ҳам одам боласи-ку. Эҳтимол, уни сўзимизга кўндирамиз. Кўнмаса бошқа чорасини топармиз.

Бу гапларни сир сақлашга ваъда беришиб, бўлислар овулларига жўнаб кетишди.

Давқора овулига кетмоқчи бўлиб чиқиб кетган Сиздиқни, Егор Пропадъкони оқшомда уйига чақиртириб холироқ маслаҳат қилишди.

— Сенинг фикринг дуруст, Чўлоқ полвонни оттириш керак, — деди у Сиздиққа. — Бироқ бу гапни учовимиздан бошқа киши билмасин. Ким отганини ҳам ҳеч ким билмасин, агар билиб қолса катта тўполон бўлади. Пол-

вонни халқ яхши кўришини ҳукумат билади. Агар халқ ким ўлдирганини билиб қолса, талай одамнинг бошига етади. Уни солдат олиш ҳақидаги ёрлик чиқмасдан олдин ўлдирмасак, у албатта, халққа раҳнамолик қилади. Усиз ҳам шу кунларда: «Подшони йўқотмасдан халққа тинчлик бўлмайди», деб халқни ўғитлаб юрган кўринади у.

Улар учаласи маслаҳатлашиб, Чўлоқ полвонни, қарчиғай билан ов қилиб юрган маҳалида отиб ўлдирмоқчи бўлишди. Бу ишни бажариш Сиздиқ билан Егорнинг зиммасига юкланди.

СУИҚАСД

Давқора билан бўлислар овулдан солдат олиш ҳақидаги гапни нақадар яширишга ҳаракат қилишмасин, бари бир тарқалиб кетди.

Одамлар бу гапни кўпроқ Чўлоқ полвоннинг олдига келиб маслаҳат қилишди.

— Хўш, ботир, — деди унга одамлар. — Элдан солдат олишармиш, деган гапни эшитгандирсан. Бўлислар, бойлар ўз болаларини олиб қолиб, нуқул камбағалларнинг болаларини жўнатмоқчи бўлаётганини ҳам кўриб турибсан. Хўш, нима қилишимиз керак? Илгари, подшони йўқотмай тинчлик йўқ, дердинг. Шу гап қандай гап ўзи?

Полвоннинг ўзи ҳам бу ҳақда кўп ўйлар эди. Аммо ҳозир ўйлаб ўтирмай жавоб берди:

— Улоқ ҳам ўлар пайтида бақириб, туёғини силтайди. Бари бир олдимизда бир ўлим бор. Қўзғаламиз! Курашамиз! Ё ғалаба қиламиз, ё ўламиз! Иккининг бири! Шундан бошқа йўл йўқ!..

— Тўғри! — дейишди одамлар.

— Бироқ бундай ишни бошлашга ақл-идрок керак. Олд-оргини ўйлаб иш бошламасак панд еймиз. Мен яқинда Улкан юзни, Урта юзни тугал ораладим. Уларнинг бирортасига ҳам подшо ёқмайди, чорасизликдан индамай ўтиришибди. Агар подшога қарши кўтариладиган бўлсак, ҳаммамиз бирга кўтарилишайлик, деб келишганмиз. Халқнинг сабр-тоқати тугади. Энди мана бу солдатга олиш масаласи уни алангалатиб юборишига шубҳам йўқ. Бу алангани подшо осонликча сўндира олмас. Биладиган одамлар, подшо уруш қиламан деб чарчаб қолган, дейишади. Таваккал қилиб бел ушлашиб кўра-

миз. Эҳтимол, йиқитармиз. Бироқ бутун қозоқ бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилмоғимиз керак! Бунинг учун ён-теваракка чопарлар юбориб хабар олдирайлик!

— Тўғри!

Теварак-атрофга чопарлар кетди. Улардан: «Қўзғаламиз! Бирлашамиз!» деган хабарлар келди...

«Қозоқ тугул қирғиз, қорақалпоқ, ўзбек, туркман каби халқлар ҳам кўтарилишмоқчи» деган хабарлар овоза бўлди.

«Подшога ўрисларнинг ўзи ҳам қарши экан. Ишчи ва деҳқонлари, бизга бундай подшонинг кераги йўқ, деб жанжал қилишяпти» деган хабарлар ҳам эшитилди.

Халқ бу улуғ ишга бош қўшаётган кунларнинг бирида, Полвон кун тушлиқдан оққан маҳалда хуржунини овга тўлдириб уйига қайтди. Миниб олган оти оқ бўздай бўлмаса ҳам, шу атрофдаги яхши отларнинг бири эди. Қарчиғайи қўлида...

Бугун Чўлоқ полвонда қандайдир ўзгача сезги пайдо бўлди. У овулига қайтиб келар экан, овулига эмас, қандайдир катта сафарга отланиб кетаётгандай ҳис қилди ўзини. Гўё ҳамма одамлар унинг орқасидан эргашгандай, барча тошлар унга қалқон бўлгандай, тоғнинг ҳамма қушлари ғалаба ҳақида сайраётгандай, подшони йўқотиб, умрлик армони — Ғалиясига қўшилиб, муҳаббат кучоғида бахтли ҳаёт қургандай сизди ўзини!..

Полвон йўлида яхлит тошни айланиб ўтадиган бир жой бор эди. Илгарилари шу тош ёнидан ўтаётганда унинг кўнгли алланечук бўлиб, хавфсираб ўтар эди.

Бу гал хаёлига ҳам келмади, у тоғу тош орасини янгротиб, «Ғалия» деган ўланини айтиб, ўша тош рўпарасига яқинлашиб қолганда, орқа томонидан пақ этган милтиқ товуши эшитилди.

Полвон чўчиб орқасига ўгирилиб қарамоқчи бўлган эди, дармони етмади, нима учундир аъзойи бадани жимирлаб, юраги орқасига тортиб кетгандай, кўкрагидан илиққина бир нарса қуйига қараб йўрғалагандай бўлди...

«Епирай, нима бўлди?..» деб у қўлини қўлтиғига тикиб қараган эди — қип-қизил қон!

— Единг... — деди у.

Тағин милтиқ товуши чиқди. Бу гал ўқ келиб тегдими ё йўқми, уни билишга Полвонда чама қолмаган эди. У боши айланиб, оддан йиқилиб тушмаслик учун ўнг қўлидаги қарчиғайини учириб, кўкрагини эгарнинг қошига тираган ҳолда отининг ёлини қучди...

Унинг эси ҳали бутун эди. У ўзини кимдир қасдлик билан отганини билди. Бироқ отган одам Егорнинг офицер ўғли ва унинг ёнидаги Сиздиқ эканини у билгани йўқ.

Полвоннинг от ёлини қучиб йўртиб кетаётганини кўрган Егорнинг боласи ўқ чала теккан шекилли, орқасидан қувлаб бориб тагин отай, деб жадаллаб бораётган маҳалда, олдинги томонда бир неча арава, одамлар келаётганини кўриб қолиб, ўзини қалин қарағайзор ичига урди.

Полвон аравалар олдига от ёлини қучиб, зўрға етиб келди. Улар салт от устида ётиб келаётган одамни кўриб, аввалага чўчишди. Ёнига келгандан сўнг: «Ким экан бу, билайлик-чи?» деб отини тўхтатиб қарашса — Чўлоқ полвон!

— Полвон!.. Ҳой Полвон! Сенга нима бўлди?! — дейишиб, одамлар унинг бошидан суяшди. Полвон бир нима демоқчи бўлиб оғиз очган эди, оғзидан лахта-лахта қон келди.

— Ким отди?

Полвон бош чайқади. Йўловчилар Полвонни аравага олишди. Қарашса, яғринидан теккан ўқ кўкрагини ўпириб чиқибди. Йўловчилардан биттаси устидаги кўйлагини ечиб, йиртиб, уни ўраб боғлади.

Улар Полвонни овулига олиб жўнашди. Уйига олиб келишиб, тўшак солиб ётқизишди, Полвон тил қотмади. Бу маҳалда кун ботай деб қолган эди. Қуёшнинг ярми ботган маҳалда Полвон кўзларини бир очди-ю, қайта юмди. Полвон дунёдан ўтган эди...

Полвоннинг жанозасига озгина одам айтилган эди, кўп одам йиғилди. «Полвон дунёдан ўтибди» деган хабарни эшитган одам борки, ҳаммаси елиб-югуриб келаверибди.

Полвоннинг оғайнилари: «Отиб ўлдирилди», деган гапни номус кўришиб: «Тўсатдан, ўз ажали билан ўлди», деб гап тарқатишган эди, рост гапни беркитиб бўлмас экан, ҳамма билди: «Албатта уни отганлар душманлари!»

— Биз ҳам индамай кетавермасмиз! — деб чувуллашди халқ. — Отган одамни топмай қўймаймиз. Қонга қон олмай қўймасмиз! Битганинг ўрнига ўнтасининг жонини олмай қўймасмиз!..

Жанозага тўпланишганлар ичида бу ерликлар танимайдиган кишилар бор эди. Уларнинг кўпчилиги Чўлоқ полвонни кўмиш маросимига ҳам қатнашишди.

Полвон лаҳадга қўйилиб. фотиҳа ўқилгач, бу ерликлар танимайдиган бир ўрта яшар одам ўрнидан турди:

— Халойиқ, рухсат берсангизлар, бир оғиз гапим бор эди, — деди.

— Майли, гапиринг, — дейишди одамлар ҳайрон бўлиб.

— Мен Тўрғай уездидан келган эдим. Уруғим — Қипчоқ, исмим Тўқтор.

— Олисдан келибсан, йўлинг бўлсин!

— Раҳмат, — деди Тўқтор. — Шу ерга келаётган эдим. Чўлоқ полвонни излаб келаётгандим, жанозасига дуч келдим.

— Нима ишинг бор эди?

— Тўрғайдаги Омонкелди ботирни эшитгандирсизлар?

— Эшитганмиз.

— Эшитган бўлсангизлар, ўша Омонкелдига Чўлоқ полвон: «У томондаги қўзғолонга сени раҳбар бўлади деб эшитдик. Агар шундай бўлса, биргаллашиб ҳаракат қилайлик!» деб хат ёзган экан.

— Ёздим деяётгани, — деб чувиллашди хабари бор одамлар. — Омонкелдига етган экан-да, а?

— Ҳа, олди... — деди Тўқтор. — Омонкелди ботирнинг Полвонга айтиб юборган гапи кўп эди, хат ҳам ёзиб берган эди. Энди ўша гапларни сизга айтаман, халойиқ, энди ўша хатни сизларга ўқиб бераман, халойиқ!..

— Гапни кейин эшитаверармиз, хатини ўқи! — дейишди одамлар.

Хат биладиган бир одам ўртага тушиб, ўқий бошлади:

«Сизга, иззату ва ҳурматлу, зиёда қадрдон кўргувчи Нурмағамбет Боймирза ўғли Чўлоқ полвонга, бизким, Омонкелди Удербой ўғли Имоновдан дуойи салом.

Баъдаз биздан ҳол-аҳвол сўрамоқ муродингиз бўлса, соғ ва саломатдурмиз. Ёзган хатингиз бизнинг қўлимизга келиб тегди. Биз ҳам сизни ботиндан яхши билар эдик. Бундоғи эл ҳам подшонинг солдат олишига қарши бўлиб, унга қарши чиқмоқчи бўлаётгани рост. Биз ҳам ўзларингиз каби буткул қозоқ эли бир туташ бўлиб кўтарилишини мақбул деб топдик ва элдаги эътиборли кишиларга мактуб жўнатдик. Шу мазмунда сизга ҳам хабар юборай деб турганимизда, ўзингиздан хат келиб

қолди. Энди сизнинг олдингизга махсус одам юбориб ўтирибман.

Ёлғизгина қозоқ халқи эмас, подшони ўрис халқининг камбағал ишчи ва деҳқонлари ҳам ёмон кўради, деб эшитяпмиз. Ҳамма халқ мана шундай бир ёқадан бош чиқариб курашса, подшонинг кули кўкка совурилиши турган гап. Бизнинг ҳам қўзғаладиган пайтимиз келди...

Хат ёзилди — биринчи июль, 1916 йилда.

Омонкелди Имон ўғли».

— Ана томоша! — деб Полвоннинг бир яқин дўсти завқланиб ўрнидан туриб кетди. Одамлар уни кўриб ҳайрон бўлишди.

— Томошанг нимаси?

— Еттисув томондан Тойинша бозорига келаётган савдогарларнинг ёнига келган бир отлиқ йигит Чўлоқ полвонга топшир деб менга бир хат бериб кетди. Уқиб кўрган эдим, мазмуни худди ҳалиги хатга ўхшайди.

— Қани у?

— Мана! — деб ҳалиги йигит кўкрак чўнтагидан хатни суғуриб олди.

— Ўқи-чи!

«Олатоғнинг кун чиқишидаги ўзинг кўрган уйғур, дунган, кунгай томонидан қирғиз, ўзбек, туркман, қорақалпоқ халқлари ҳам кўтарилишмоқчи бўлиб ётибди, — деб ёзилибди хатда. — Бу томони Уйсин-Дулат, Қўнғирот-Найман — ҳаммасининг фикри бир. Подшо тарафини олаётган бир ҳовуч бойлар этагимиздан босишмоқчи, бироқ уларнинг гапига кирадиган бирорта одам йўқ. Бу томондагиларга ўзинг танийдиган қадимги Бекпўлат ботир раҳбарлик қиляпти. Биз кўтарилдик! Сенлар ҳам кўтарилинглар! Бир-биримизга ҳамкор бўлайлик. Отабоболаримизнинг мақоли бор: «Кўп кўрқитади, теран ботиради!»

Хат ўқилиб бўлгач, одамлар дув ўрниларидан туришди. Полвоннинг қабри — шоҳлари баланд қарағайнинг тагидан қазилган эди. Шу қарағайнинг бошига Полвоннинг қарчиғайи келиб қўнганини одамлар пайқашмади.

Одамлар гур этиб кўтарилишиб, отларига минган маҳалда, чўчиб кетдимиз, ё эгасининг гавдасини қора ер ўз бағрига олганидан қўнгли тўлмадимиз, қарчиғай ҳам пир этиб учиб кетди.

Уни одамлар шундагина кўриб қолишди. Чўлоқ полвоннинг қарчиғайи эканини танишди...

Одамлар арвоҳ деган гапларга ишонишар эди. Полвон ҳаёт чоғида: «Арвоҳим бор, у тушимда нуқул қарчиғай бўлиб учиб юради», дер эди. Одамлар уни: «Ана, Полвоннинг арвоҳи парвоз қилибди», дейишди чувуллашиб.

— Парвоз қилса қилгандир, — деди биров. — Полвон эсини таниганидан бери подшога қарши бош кўтаришни орзу қилар эди. Мана, одамлар кўтарилди. Бу Полвоннинг арвоҳи парвоз қилгани эмасми?

Қарчиғай тобора осмонга кўтарила бошлади! Халқ ҳам олдинга — қўзғолонга отланди. Бу тўлқин илгари қозоқ даласида эшитилмаган, кўрилмаган шиддат билан ёйилди...

1940—1941 йиллар.

Урта ёшдаги мактаб болалари учун

На узбекском языке

Сабит Муканов

ХРОМОЙ ПАЛВАН

Калмакан Абдукадыров

ХАДЖИМУКАН

П О В Е С Т И

Перевод с казахского

Редактор *Ҳ. Имонбердиев*

Рассом *Р. Зуфаров*

Расмлар редактори *Ф. Башарова*

Техник редактор *Л. Хижова*

Корректорлар *Ш. Соатова ва Р. Қаямов*

ИБ № 0038

Босмахонага берилди. 23.01.87. Босишга рухсат этилди. 24.07.87
Формати 84×108¹/32. Босмахона қоғози. № 2. Банниковская гарни-
тура. Юқори босма. Шартли босма л. 21,0+0,42 вкл. Шартли кр. —
оттиск 23.52. Нашр л. 21,81+0,78 вкл. Тиражи. 40000. Буюрт-
ма № 4003. Шартнома № 3—86. Баҳоси. 85 т.

«Юлдузча» нашриёти, 700000, Тошкент, ГСП, Ленин кўчаси, 41.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Узбе-
кистон ССР Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқар-
иш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент — 700129. Навоий
кўчаси, 30

Муқонов С., Абдуқодиров Қ.

Чўлоқ полвон: С. Муқонов; Ҳожимуқон: Қ. Абдуқодиров; қиссалар (Урта ёшдаги мактаб болалари учун). Қозоқ тилидан Н. Фозилов тарж. — Т.: Юлдузча, 1987. — 400 б.

1. Автордош.

Машҳур қозоқ ёзувчиларидан С. Муқонов билан Қ. Абдуқодировларнинг «Чўлоқ полвон» ва «Ҳожимуқон» қиссаларида нафақат Урта Осиё, балки кўпгина хорижий мамлакатларда ҳам шуҳрат қозонган икки полвон ҳақида ҳикоя қилинади. Улардан бири Чўлоқ полвон номи билан машҳур бўлган ва Октябрь инқилобигача яшаб, озодликни қўмсаб ўтган Нурмағамбет бўлса, иккинчиси совет даврида яшаган Ҳожимуқондир.

Полвонларнинг бошдан кечирган гаройиб саргузаштлари ҳар бир ўқувчини жалб қила олади.

Муканов С., Абдукадыров К. Хромой палван: Повести.

С (қоз)